

Руслан Умеров
Сергій Ковтун
Олександра Лихолай

Всесвітня історія

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН
2023

УДК 94(477 : 075)
У 52

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від _____ № _____)*

Підручник створено за Модельною навчальною програмою
«Всесвітня історія. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Щупак І. Я., Посунько А. С., Бакка Т. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба
О. В., Махонін О. О., Мелешенко Т. В., Павловська-Кравчук В. А., Піскарьова І. О.,
Худобець О. А.)

Умеров Р.В., Ковтун С.В., Лихолай О.С.

У 52 Всесвітня історія: підручник для 7 кл. закладів загальн. середн.
освіти / Р.В. Умеров, С.В. Ковтун, О.С. Лихолай. — Тернопіль :
Навчальна книга — Богдан, 2023. — 275 с.

ISBN 978-966-10-8801-5

Зміст підручника відповідає Державному стандарту загальної середньої освіти та Модельній навчальній програмі «Всесвітня історія. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Щупак І. Я., Посунько А. С., Бакка Т. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В., Махонін О. О., Мелешенко Т. В., Павловська-Кравчук В. А., Піскарьова І. О., Худобець О. А.) (наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2023 року № 1001).

Для учнів та учениць 7 класу.

УДК 94(477 : 075)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

<https://edodatok.com/8801-5/>

Дорогі семикласники і семикласниці

В цьому році на уроках історії вас чекає подорож до епохи Середньовіччя. Для багатьох народів ця доба починалась як час політичного ослаблення і забуття важливих знань. Однак людство змогло зібратися з силами і надолужити втрачене. Впродовж Середньовіччя народи Європи та Азії досягнуть суттєвого прогресу в науці, освіті та мистецтві, перш за все, за рахунок попередніх здобутків Стародавнього світу.

Як і люди, держави Середньовіччя мали унікальний життєвий шлях. Вони розвивались неоднаково, але всі були пов'язані одне з одним. Народи залишали сліди в історії одне одного, навіть якщо ніколи не стикались кордонами.

Більшість держав, які ми знаємо сьогодні, беруть свій початок саме із Середньовіччя. В цьому навчальному році ви дізнаєтесь про витоки європейської та азійської цивілізацій, їх цінності, культуру, спільні та відмінні риси. Ви зможете осягнути взаємодію та взаємовпливи, які відбувалися між народами. Також ви побачите, як світові події Середньовіччя впливали на становлення та розвиток української державності. Саме тому ваш підручник називається «**Всесвітня історія**».

Як працювати з підручником

Підручник призначений не лише для читання. Він містить інструменти, які допомагають вам розвиватись, мислити різними методами, навчають пізнавати цей світ якомога краще.

Навчальний матеріал розподілений на **розділи** і **параграфи**. Кожен параграф поділений для зручності на окремі **пункти**. Найважливіший **практичних занять** допоможе пригадати пройдений матеріал, вирішити цікаві історичні задачі, відчути себе в ролі дослідників. **Уроки-узагальнення знань** призначені для повторення та підготовки до контрольної роботи.

Окрім тексту, підручник містить **ілюстрації** та **карти**. Звертайте увагу на **підписи до ілюстрацій** – у них ви знайдете корисну пізнавальну інформацію та запитання для кращого розуміння теми. В багатьох темах ви знайдете посилання на карти, які допоможуть вам розібратись в географічному просторі, політичних, культурних та економічних особливостях Середньовічного світу. Відповідаючи на **запитання до карт**, ви зможете краще розібратись у світових взаємозв'язках.

Перед початком кожної теми є **запитання і міркування на**

повторення вивченого раніше. Розпочинаючи нову тему, долучайтесь до пригадування та обговорення, адже це допоможе вам легше ознайомитись з новим матеріалом

Для вивчення курсу «Всесвітня історія» вам допоможуть такі рубрики:

	«Пригадайте або поміркуюте»		«Цікава цитата»
	Вплив описуваних подій на світову історію		Вплив описуваних подій на історію України
	Практичне заняття		Словничок
	Історична бесіда		Вправа-гра до теми
			Підсумкова робота до теми

Окрім того, в тексті є виділені важливі дати, періоди та поняття. Основні дати повторюються після параграфа. Ключові поняття та роз'яснення винесено в окремий блок, який виділяється посеред основного тексту. Обов'язково звертайте увагу на «Вплив описуваних подій на світову історію / історію України» – вони допоможуть вам осягнути увесь масштаб взаємозв'язків між народами. Інтерактивна вправа-гра в легкій формі робить важливі акценти до теми. Підсумкова робота містить різноманітні тести або роботу з джерелом для закріплення ваших умінь, розуміння і навичок. Цікава цитата дозволить відчути дух Середньовічної епохи та поміркуювати над цікавими філософськими питаннями.

Різноманіття робіт у практичних заняттях дає можливість знайти вправу до снаги та інтересів. Ваші учителі та учительки допоможуть вам зорієнтуватися з вибором:

хмаринка знань

подорож у часі

міркую творчо

практичне дослідження

досліджуємо карту

робота з джерелами

мислю системно

Бажаємо вам успіхів у навчанні та цікавих уроків!

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ІСТОРИЧНА ЕПОХА

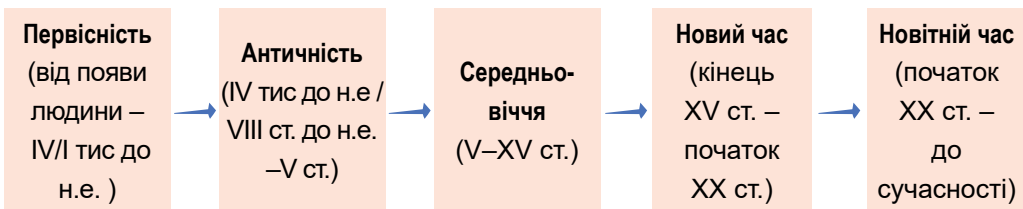
§ 1. ПОНЯТТЯ «СЕРЕДНІ ВІКИ» ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пригадайте:

1. Навіщо історики поділяють історичне минуле на періоди?
2. Які важливі для людства зміни відбулися в період первісності та античності?
3. Які історичні сліди залишили по собі народи, що проживали на українських теренах в Стародавню добу?

Періодизація історії

1. Періодизація всесвітньої історії.

Спочатку поняття «середні віки» вживали християни у значенні періоду між першим і другим пришествям Ісуса Христа. У XV ст. італійські вчені почали використовувати поняття «середні віки» для позначення історичного періоду між античністю і новим часом. Вони прагнули показати свій зв'язок зі спадщиною Стародавньої Греції та Риму, тому й виокремили період від **V до XV ст.** Італійські вчені сприймали античність періодом цивілізацій, а середньовіччя – занепадом та епохою варварства. Оскільки назва періоду сформувалася після його завершення, людина, яка жила в той час, навіть не здогадувалась, що

*Сторінка
з середньовічного
літопису*

це середньовіччя. Згодом дослідження середньовіччя показало багатоманітність та важливість цього часу для світової історії. В історичній науці дослідження епохи середньовіччя отримало назву **медієвістика** (з лат. *medium aevum* – середній вік).

Середньовіччя (з лат. *medium aevum* – середній вік) – період в історії людства між античністю та новим часом (з V по XV ст.).

Традиційно початком епохи середніх віків вважають **падіння Західної Римської імперії**, тобто **476 р.** Також з початком цього періоду асоціюється Велике переселення народів, яке породило середньовічну Європу. Кінцем середніх віків вважають завоювання турками-османами **Константинополя** і падіння **Візантійської імперії (1453 р.)** та **Великі географічні відкриття** (зокрема відкриття Христофором Колумбом у **1492 р.** Америки), які розпочали нову епоху в історії людства. Потрібно зважати, що хронологічні межі будь-якої епохи є умовними і залежать від багатьох факторів. Наприклад, темпи розвитку певної спільноти, народу або цілого регіону будуть різними. Так для більшості **країн Сходу** перехід до середньовіччя не був зафіксований у певній події, а його завершення науковці доводять аж до XVII століття.

Науковці поділяють епоху середньовіччя на **три періоди: ранне, високе (зріле) та пізне.**

- **Раннє Середньовіччя** (середина V–IX ст.) характеризується процесом переселення племен та народів, зародженням держав на території Європи, утвердженням християнської Церкви та формуванням християнського світогляду. Це період панування натурального господарства, сповільнення розвитку культури, поступове формування нових торговельних та політичних зв'язків.
- **Високе (зріле) Середньовіччя** (IX — кінець XIII ст.) примітне зростанням кількості населення, активізацією господарського життя, виникненням середньовічних міст та розквітом держав. У цей час остаточно сформувалося європейське суспільство, міська культура, світогляд.
- **Пізнє Середньовіччя** (XIV–XV ст.): зменшення кількості населення, сповільнення господарського життя, формування централізованої влади, зменшення авторитету Церкви. Водночас у цей період відбулося зародження гуманізму, розвиток мистецтва та науки.

На теренах сучасної України початок та завершення періоду

середньовіччя збігаються з іншими європейськими країнами. Середньовіччя для історії України – це насамперед, період формування слов'янських держав: **Русі-України** та **Галицько-Волинської держави**. Початок пов'язаний з розселенням слов'янських племен та формуванням їхніх племінних союзів, а завершення з поширенням влади сусідніх держав на удільні князівства. Історія українських земель тісно пов'язана з сусідніми державами і народами.

Похід кийівського князя Олега на Царгород. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Періодизація Середньовіччя

Світова історія	Раннє Середньовіччя (V– IX ст.)	Високе (зріле) Середньовіччя (IX – кінець XIII ст.):	Пізнє Середньовіччя (XIV–XV ст.)
Історія України	Становлення племінних союзів слов'ян та зародження державності. (V– IX ст.)	Період формування, розвитку та розпаду Русі-України, формування Галицько-Волинської держави (IX – кінець XIII ст.):	Період удільних князівств, українські землі в складі інших держав (XIV–XV ст.)

Які хронологічні межі середньовіччя? З якими подіями вони пов'язані?

2. Характерні ознаки середньовіччя.

Коли поняття «**середні віки**» лише почало формуватися у XV–XVI ст. його сприймали як час дуже повільного розвитку людства, яке гальмувалось релігійними заборонами, обмеженими знаннями та марновірством. Справді, в період середньовіччя суспільство було поділене на **стани** (замкнені соціальні групи), звичними явищами були війни, хвороби, епідемії. До того ж в усі сфери життя людини втручалася церква, тому **світогляд людини був релігійним (теологічним)**. Церква гальмувала розвиток науки, втручалася і контролювала повсякдення людини. Разом з тим сучасна наука вважає, що під кінець середньовіччя починає

*Сторінка
Остромирового
Євангелія
(1056–1057 рр.)*

формуватися сучасне уявлення про те, що європейські держави мають не лише територіальну близькість, але й **спільні культуру, цінності, світогляд**.

Важливим досягненням середньовіччя стало формування **сучасних європейських народів і держав**. З'явилися парламенти та **правові системи**, удосконалилися **різні форми правління**. Сформувалися **національні мови** багатьох європейських народів. Найпоширеніші мови становлять германську, романську та слов'янську мовні групи. Тоді ж сформувалася

староукраїнська мова, яка лежить в основі сучасної української мови. Також в цей період створили **писемність**: на основі латинського алфавіту на заході Європи та на основі грецького та церковнослов'янського – на сході Європи.

У період середніх віків країни Сходу не зазнавали таких суттєвих змін, але було в них спільне з європейськими державами – провідну роль в суспільстві займала **релігія**. Саме в середньовіччі утвердилися три світові релігії: християнство, буддизм, іслам.

Складно уявити цю епоху без **середньовічних міст** з їх міською культурою. Багато сучасних європейських міст або виникли в період зрілого середньовіччя, або розбудовані на основі міст Західної Римської імперії. Зазнало змін і **господарське життя людини**. Удосконалилися знаряддя праці, збільшилася площа оброблюваної землі. Також поступово покращувався побут людини. З'явилися такі **винаходи**: гудзики, окуляри, дзеркала, ножиці,

*Дитинець м. Чернігова
(укріплена частина міста).
Реконструкція*

механічний годинник, доменні печі, порох тощо. Розвивалося мореплавство, удосконалювалися кораблі, що дозволило організувати морські експедиції та здійснити Великі географічні відкриття, які й розпочали новий період в історії людства.

В епоху середньовіччя сформувалися специфічні суспільні відносини, які базувалися на взаємозалежності соціальних

груп. Основною цінністю та мірилом матеріального стала земля (**феод**). Так склалася **система сюзеренітету-васалітету**, в якій сюзерен надавав васалу земельну ділянку та захист, а васал зобов'язувався надавати військову та іншу допомогу.

Починаючи з XI ст. з'являються **перші університети**, відкриття яких стало поштовхом до розвитку освіти та науки. Середньовічні університети – Болонський, Паризький, Оксфордський, Празький, Краківський – в сучасності продовжують бути провідними закладами вищої освіти. Також винайдено перший друкарський верстат. Друкована книга розширила можливості освіти та якісно її змінила. Зародився випуск газет, змінився спосіб передачі новин.

Отже, багато здобутків та винаходів середньовіччя в тому чи іншому вигляді використовує сучасна людина. У V–XV ст. наша увага прикута до країн Європи та Азії. Також в пізньому середньовіччі складаються передумови для розквіту науки, формування ідей гуманізму, розширення світогляду людини. Більшість сучасних держав зберігають середньовічну спадщину.

*Лекція в університеті.
Середньовічна мініатюра*

Які винаходи та здобутки Середньовіччя використовуються на сучасному етапі?

Цікава цитата

«Давня Греція залишила Європі подвійний спадок: по-перше, протиставила її Сходу, Азії, а по-друге демократичну модель управління»

Жак Ле Гофф, французький історик XX–XXI ст.

1. Що саме автор цитати має на увазі під «демократичною моделлю управління»?
2. Чи однаковими є демократія антична та демократія сучасна?
3. Яка подія в історії Давньої Греції сприяла протиставленню європейської цивілізації до азійської цивілізації?

3. Джерела вивчення історії середніх віків.

Пригадайте види історичних джерел.

З якими труднощами стикаються дослідники стародавньої доби?

Історики реконструюють події середньовіччя за допомогою **історичних джерел** – усіх носіїв інформації про життя людства в минулому. На противагу епохи первісності та античності, про період середньовіччя залишилося значно більше джерел. Разом з тим дослідження джерел передбачає обов'язкову критику джерела, перевірку на достовірність, визначення авторства тощо. Різні види джерел доповнюють один одного, тому дослідники їх вивчають у комплексі.

Срібник кийвського князя Володимира Святославовича

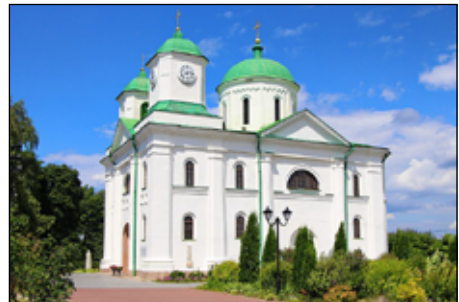
Види історичних джерел середньовіччя

Речові
(пам'ятки матеріальної культури)

Усні

Писемні

Досліджуючи минуле, історики використовують **речові джерела**, тобто **пам'ятки матеріальної культури**: архітектурні та скульптурні пам'ятки, твори мистецтва, знаряддя праці, посуд, меблі, одяг, зброю, монети, ювелірні вироби, печатки, герби тощо. Архітектурні пам'ятки просто неба збереглися у багатьох давніх містах. Середньовічні замки, фортеці, площі, вулиці та квартали, які збереглися з тих часів допомагають побачити і відчувати епоху.

Успенський (Юрїївський) собор XII ст. (м. Канів Черкаської область, сучасний вигляд)

Цінними є **писемні джерела**, а саме: документи (наприклад, укази та рішення правителів, органів влади, закони, судові справи, списки майна, описи володінь), книги, літописи, листування, спогади, оповіді, біографії, романи, наукові трактати тощо. Писемні джерела доповнюють інформацію інших джерел, допомагають її пе-

ревірити і зіставити або порівняти. Писемні джерела зберігаються переважно в спеціальних установах — **архівах**. У сучасному світі оцифрування таких джерел є запорукою їхнього збереження.

Серед писемних джерел виокремлюють **літописи (хроніки)**, в яких оповідь про події тодішньої дійсності велася за роками («літами»). У Західній Європі такі документи називалися анналами (від лат. annus — рік). Записували цю інформацію при дворах правителів, часто авторами ставали ченці. Оповідь починали від «створення світу» до подій, які відбувалися за життя автора. Так історія середньовічної України описана у «Повісті минулих літ», Київському літописі, Галицько-Волинському літописі. У Пізньому Середньовіччі підвищився рівень освіти авторів, тому подібні твори містили аналіз та пояснення подій. Літописи часто містять ілюстрації, які також дають певну інформацію для дослідника.

*Сторінка з Повісті
минулих літ.
Копія XV ст.*

Літопис (хроніка) – історико-літературний твір, у якому оповідь ведеться за роками.

Усні джерела історії Середньовіччя представлені народними піснями, баладами, легендами, казками, прислів'ями, приказками, загадками тощо. Ці джерела були записані дослідниками значно пізніше. Вони можуть бути чудовим доповненням до писемних пам'яток. Завдяки таким джерелам історики можуть реконструювати життя і побут тодішніх людей, зрозуміти їхні ментальність і цінності.

Цікава цитата

«Український народ належить до європейського не тільки силою історичних зв'язків, але й самим складом народного характеру»

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

1. Висловіть думку: які саме риси народного характеру має на увазі автор цитати?

Отже, дослідження історичного минулого може бути повним лише за умови використання різних видів джерел, їх перевірки на достовірність, порівнянні та зіставленні. У цьому навчальному році ти спробуєш пізнати історію Середньовіччя та побути в ролі дослідника, який реконструє події епохи.

Розгляньте ілюстрації та визначте, до якого виду джерела належать об'єкти на них.

Вплив описуваних подій на світову історію:

2. У Середньовіччі виникли європейські народи та мови. Були створені основи для формування спільної європейської культури та цінностей.
3. Сформувалися європейські держави, почали окреслюватися їхні кордони.
4. Остаточно сформувалися такі світові релігії, як християнство та іслам.
5. Відкрито перші університети. Нові винаходи і наукові відкриття, що мали місце у Пізньому Середньовіччі, значно вплинули на наступну епоху.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. На теренах України зародилася державність східних слов'ян.
2. Через українські території проходили важливі торговельні шляхи, які забезпечили економічні, політичні та суспільні зв'язки.
3. Сформовано важливу культурну спадщину, сформовано староукраїнську мову.

Дати для запам'ятовування:

476 р. — падіння Західної Римської імперії.

Початок Середньовіччя.

V–XV ст. — епоха Середньовіччя.

1492 р. — відкриття Х. Колумбом Америки. Кінець Середньовіччя.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§ 2. ЗАНЕПАД АНТИЧНОГО СВІТУ. СВІТ ВАРВАРІВ

Пригадайте:

1. Які здобутки та досягнення античного світу використовує сучасне людство?
2. Що свідчило про кризові явища в Римській імперії?
3. Які регіони світу були в центрі уваги в період античності?

1. Занепад античного світу. Західна Римська імперія напередодні падіння. Процес переходу від античності до середньовіччя був розтягнутий у часі. Протягом III–V ст. розпад Римської імперії супроводжувався загостренням внутрішніх проблем та зовнішніх викликів. Серед причин занепаду Римської імперії можна виділити: економічну кризу, занепад господарства, політичну нестабільність та часту зміну влади, численні повстання, напади варварських племен тощо.

У III ст. починає занепадати економіка Римської імперії. В результаті розорення дрібних та середніх господарств зростає чисельність великих землевласників. Через зниження продуктивності праці рабів відбувалося сповільнення економічного життя, стрімко знецінювалися гроші, підвищувалися ціни та занепадала торгівля. Також відбулися зрушення в соціальній структурі римського суспільства. Набував поширення колонат – форма залежності сільського населення від великих землевласників, які здавали свою землю в оренду. **Колони** – дрібні орендарі – отримували

Вестготська навала на Рим у 410 р., французька мініатюра XV ст.

від землевласника частину знарядь праці, а інколи навіть декілька рабів. За це вони зобов'язувались віддавати власнику частину врожаю та відпрацьовувати на нього декілька днів на рік. Також землевласники почали відпускати рабів на волю і наділяли їх земельними ділянками, за які теж, подібно колонам, віддавали частину врожаю та відпрацьовували. Тому поступово така система залежності замінила рабовласництво.

Зброя франків

Через постійну військову загрозу та повстання всередині імперії зростала чисельність війська. Рим потребував постійних коштів для утримання армії, тому підвищував податки, що й викликало незадоволення населення та напругу в суспільстві.

У **395 р.** Римську імперію поділили два сини Феодосія I (379–395 рр.) – Аркадій та Гонорій: на Західну та Східну. Після цього розрив між двома частинами імперії поглиблювався. **Західна Римська імперія** сформувалася з центром у м. Рим і охоплювала території Італії, західні провінції в Європі та Африці. **Східна Римська імперія**, з центром у м. Константинополь, контролювала території Балканського півострова, Єгипет, володіння римлян в Азії, зокрема Малу Азію, Сирію, Палестину.

Території Західної Римської імперії зазнавали постійних нападів варварських племен: гунів, готів, вандалів. У **410 р.** Рим було пограбовано вестоготами на чолі з Аларіхом. Найбільше руйнувань «вічне місто» зазнало у **455 р.**, коли напали племена вандалів на чолі з Гейзеріхом. Руйнування культурних пам'яток набуло таких масштабів, що з'явилося поняття «**вандалізм**» – жорстоке знищення або пошкодження культурно-історичних пам'яток. Датою припинення існування Західної Римської імперії вважають **476 р.**, коли вождь германців Одоакр позбавив імператорської влади 15-річного Ромула Августула.

Інакше склалася доля Східної Римської імперії (**Візантія**). Вона змогла зберегти сильну централізовану імператорську владу та стала наступницею Рима. Константинополь перетворився на ві-

Варвари (з грец. «іноземці», буквально – «ті, що бурмочуть») – неримське населення (германці, кельти, слов'яни, гуни тощо). Спочатку в Греції та Римі поняття вживалося стосовно народів, мову яких вони не розуміли.

домий центр розвитку ремесел та торгівлі. Візантія мала активні зв'язки з теренами сучасної України. Візантія проіснувала до середини **XV ст.** та впала під натиском турків-османів.

Отже, розкол Римської імперії на Західну та Східну, нескінченні війни, економічні негаразди, постійні переміщення та напади варварських народів сприяли остаточному зникненню Західної Римської імперії з історичної карти. На її уламках почала формуватися середньовічна Європа.

Знайдіть кордони Східної та Західної Римської імперії.

Хто був сусідами римлян? Поміркуйте, як склалися з ними відносини.

2. Світ варварів. Відносини римлян і варварів не були однако-вими в різні періоди. Через часті війни Рим був змушений постійно поповнювати армію, тому римські імператори почали набира-ти до неї представників варварських народів. В результаті перед загибеллю Західної Римської імперії кількість солдатів-варварів і колишніх варварських полководців в армії імперії була такою ве-ликою, що поділ на римлян і варварів ставав все менш помітним. Варварські племена, які селилися на кордоні з Римською імпері-єю зазнавали постійного політичного, економічного, культурного впливу імперії. Але так було не одразу.

Сім'я давніх германців у IV ст., історична реконструкція

Найчисленнішими варварськими племенами римського періоду були германці. На початку нашої ери германці зайняли території від Рейну до Одера та частину Скандинавського півострова. Германські племена поділяють на три групи: скандинавська група (стала основою формування скандинавських народів: данців, шведів, норвежців та інших), західногерманська група (фризи, франки, алемани, юти, англи і сакси) та східногерманська група (лангобарди, бургунди, вандалі, алани, готи, гепіди).

Свідчення про звичаї, повсякденне життя та релігійні уявлення германців містяться у праці римського історика **Тацита «Про походження і край германців»**. Побут германців був простий. Вони створювали поселення на галявинах та біля водоймищ, для захисту навколо них робили вали та рови. Зводили невеликі дерев'яні будинки. Займалися скотарством та землеробством. Під впливом римлян германці перейшли від натурального обміну до товарно-грошових відносин. Ще за бронзової доби германці торгували з народами Середземномор'я, тому засвоїли римські методи сільського господарства. Також германці займалися виноградарством, поширеним було полювання та рибальство. Завдяки розвитку видобування руди і металургії германці виготовляли знаряддя праці та зброю.

Германці об'єднувалися у клани (роди) на основі кровної спорідненості. Організовували демократичні збори воїнів. Основну владу мали **військові вожді**, яких обирали зі знатних родин, **народні збори та рада старійшин**. Військовий вождь набирив постійні загони – **дружини**. Германці активно вели війни, тому отримували військову здобич. Поступово в германському суспільстві посилювалась майнова нерівність та соціальне розшарування. Германські роди почали об'єднуватися у племена, а згодом (у III–IV ст.) у племінні союзи.

Екстернштайн — святилище германців, розташоване в Тевтобурзькому лісі. Сучасний вигляд

Германці сповідували **язичництво** (віра в багатобожжя). Їх вожді, поєднували військові й ре-

лігійні функції. Германці обожнювали різні природні явища. Германська релігія вшановувала богів родючості – Ньерда Нертуса, господаря чарів Фрейра, бога війни Вотана (Одіна), захисника селян від всіляких лих – Тора (Донара). Германці не будували храмів, місцями поклоніння богам ставали священні гаї, де споруджувались святилища та вівтарі. Більшість германських племен довго опиралася поширенню християнства.

Цікава цитата

«Хто перевершить германців у хоробрості? А в стрімкості атаки? А в любові до зброї? Вдосконалюватись у володінні зброєю – їх єдина турбота. А хто перевершить їх у витривалості? Та чому ж досі програють вони битви? Бо схильні до гніву! Він робить їх безладними. Але що як, навчаться колись їх тіла дисципліні? Прийде розум в їх душі? Мені навіть страшно уявити, що тоді станеться з нашою імперією!»

Сенека, давньоримський філософ I ст. н.е.

1. Чи справдились побоювання Сенеки?
2. Яка антична цивілізація могла навчити германців знанням і дисципліні?
3. Пригадайте з програми 6 класу: як і чому відбувалось поступове піднесення германців?

Германські племена постійно перебували в русі. Так готські племена в II ст. мігрували на південний схід. В результаті вестготи розселилися на узбережжі Чорного моря на північ від дельти Дунаю, а остготи – у Крим та дніпровські степи. Також у IV ст. частина франкських племен переселилася на терени Римської імперії як союзники.

У чому полягало переплетення та взаємозалежність римського та варварського світів на зламі античності й середньовіччя?

3. Велике переселення народів.

Причини Великого переселення народів

Зростання чисельності населення та перенаселення

Різка похолодання та зміна клімату

Тиск кочівників зі Сходу (гунів)

Посилення варварських племен, їх прагнення захопити нові території та військову здобич

Міграція (з лат. migratio — переселення) – це процес переміщення населення через кордони тих чи інших територій з метою зміни місця проживання назавжди або на певний час.

Процеси переміщення населення супроводжували Римську імперію від початку I ст., тому постійний рух на кордоні сформував стійкі зв'язки з варварськими народами. Переселення та масові вторгнення племен на територію Римської імперії у IV-VII ст. отримали назву Велике переселення народів. Це був найбільший міграційний рух, в результаті якого сформувався новий вигляд середньовічної Європи. Основними причинами переміщень були зміни клімату, зростання чисельності населення, потреба нових земель та продуктів харчування, посилення тиску кочівників тощо.

Велике переселення народів – міграції варварських племен (готів, гунів, германців, слов'ян та інших) на територію Римської імперії у IV–VII ст.

*Аттіла,
зображення на
монеті*

*Пряжка ремінна.
Готи, друга
половина VII ст.*

Початок Великого переселення народів пов'язують з вторгнення **гунів** – тюркомовних кочівників зі сходу. У 370-х рр. гуни з'явилися на кордоні сучасної України. Спочатку вони розгромили аланів, Боспорське царство, грецькі поліси Північного Причорномор'я. У **375 р.** в приазовських степах гуни розгромили державу **остготів** на чолі з **Германаріхом**. Після цього більшість остготів підкорилася гунам, а вестготи оселилися на територіях Римської імперії і повинні були охороняти її кордони. Після того **вестготи** на чолі з **Аларіхом**, у відповідь на відмову оселити їх на території однієї з провінцій імперії, пограбували Рим у **410 р.**

Гуни стали грізною силою, яку не могли подолати протягом майже століття. Вони здійснили спустошливі походи, захопили значні території та утворили **Гунську імперію** від Рейну до Чорного моря з центром в Угорщині. Розквіт держави гунів пов'язують з правлінням **Аттіли** (434-453 рр.).

В умовах наступу гунів римляни заручилися підтримкою франків, аланів, вестготів та бургундів. У **451 р.** римляни перемогли гунів у **битві на Каталаунських полях** (територія сучасної Фран-

ції). Просування гунів було зупинено, але Римську імперію чекав ще один виклик – навала **вандалів у 455 р.** Розселення франків, бургундів, вестготів, остготів, вандалів та інших племен на території Західної Римської імперії призвело до формування протягом V ст. **варварських королівств.** Падіння Західної Римської імперії у **476 р.** завершило добу античності та створило умови для формування середньовічної Європи.

Одним з етапів Великого переселення народів стало розселення **слов'янських племен** у V–VII ст. Більшість учених вважають, що слов'яни є автохтонним (місцевим, корінним) населенням індоєвропейської культурної спільноти, яке займало території між р. Одер на північному заході, Карпатами на південному заході та середньою течією Дніпра на південному сході. У I–II ст. з'являються перші згадки про слов'янські племена у працях римських істориків під назвою **венеди**, які займають територію між річками Дніпро і Вісла. У VI ст. в працях візантійського хроніста готського походження Йордана згадуються дві групи слов'янських племен: **склавинів** (на Балканах та Подунав'ї) та **антів** (на території сучасної України).

Розселення слов'янських племен відбувалося в різних напрямках: на північний схід, захід і південь. В результаті слов'яни освоїли значні простори Східної та Центральної Європи та почали формуватися три гілки: східні, західні та південні слов'яни. Слов'яни розміщувалися на територіях Східної Римської імперії (Візантії) та активно впливали на розвиток наступниці Риму.

Велике переселення народів значно змінило карту Європи та створило умови для формування нових європейських народів і мов. Населення середньовічної Європи сформувалося на основі трьох груп: осілих жителів імперії, варварських племен та кочовиків. Отже, середньовічний світ формувався на основі античної (греко-римської) цивілізації, християнства та суспільного устрою варварських народів.

Які племена та народи брали участь у міграції Великого переселення народів? Знайдіть та покажіть на карті напрямки їх розселення.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Внаслідок загибелі Західної Римської імперії та Великого переселення народів відбулося формування середньовічної Європи.

2. Започаткували процеси формування європейських народів, мов, держав.
3. Відбулося поєднання спадщини античної цивілізації, християнства і традицій варварських племен.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. У результаті розселення слов'янських племен сформувалися осередки державності на теренах сучасної України.
2. Українські території долучилися до процесів формування середньовічної Європи.
3. У ході розселення слов'ян встановилися активні зв'язки з Візантією.

Дати для запам'ятовування:

- 395 р.** — розділення Римської імперії на Західну і Східну.
410 р. — розграбування Рима вестготами.
451 р. — битва на Каталаунських полях.
455 р. — зруйнування Рима вандалами.
476 р. — падіння Західної Римської імперії.
IV–VII ст. — Велике переселення народів.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження!

1. Що означав образ «дикої людини» в середньовічній міфології та літературі?
2. Як зображували «дику людину» та чому цей образ був популярним?
3. Наведіть приклади східнослов'янських та західноєвропейських середньовічних літературних творів з персонажем на зразок «дикої людини».

§ 3. ІМПЕРІЯ РОМЕЇВ (ВІЗАНТІЯ) – НАСТУПНИЦЯ РИМУ

Пригадайте:

1. Коли і як розпалася Римська імперія? До чого це призвело?
2. Як склалася доля Східної Римської імперії (Візантії) після занепаду Західної Римської імперії?
3. Які племена розселялися на території Східної Римської імперії під час Великого переселення народів?

1. Формування Візантії. Як вам уже відомо, у **395 р.** Римська імперія остаточно розділилася на дві держави – Західну Римську імперію та Східну Римську імперію. Але відмінності між різними частинами імперії проявилися раніше. Впродовж 324–330 рр. імператор Константин I розбудував нову столицю Римської імперії – місто на європейському березі протоки Босфор – **Константинополь**. Місто перетворилося на великий ремісничий та торговий центр.

Назва **Візантія** з'явилася пізніше і походить від назви давньогрецької колонії Візантій, на місці якої і було збудовано Константинополь. Візантійці себе називали ромеями (грецькою мовою – римлянами), а свою державу – **імперією Ромеїв**. На ранніх

Які території входили до складу Візантії? Назвіть сусідів Візантії.

етапах розвитку в державі налічувалось понад тисячу міст, які ставали центрами розвитку торгівлі та ремісництва. Візантія знаходилася на перехресті морських і сухопутних шляхів, які з'єднували Європу з країнами Сходу. Завдяки вигідному географічному положенню розвивалось мореплавство та торгівля, тому Візантія перетворилась на велику морську державу.

Територія Візантії (Східної Римської імперії) охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, острови Егейського моря, Сирію, Палестину, Єгипет, великі міста Північного Причорномор'я. Населення Візантії було різноманітним: греки, вірмени, сирійці, фракійці та інші.

На відміну від Західної Римської імперії, Візантія зберегла сильну владу імператора. Правитель Візантії коштом податків та зборів утримував сильну армію, яка забезпечувала захист в умовах постійних набігів варварів. Також держава було економічно стійкішою. Рабство було менш поширеним, тому його занепад відбувся швидше, а повстання рабів і бідноти мали менший вплив на державу. Та все ж таки Візантія поступово втрачала зв'язки з західними провінціями. За правління імператора Юстиніана (527–565 рр.) навіть намагалася поновити ці контакти. Внаслідок Великого переселення народів залишки римського населення імперії розчинилися під тиском болгар та слов'ян. Східні провінції Візантії у VII ст. захопили араби, територія держави все більше нагадувала грецькі володіння. Ще одним чинником виокремлення Візантії стало **іконоборство**, що призвело до поглиблення розколу між західним і східним християнством. Отже, процес формування Візантії як самобутньої імперії зі своїми особливостями політичного, економічного, суспільного та культурного життя був тривалим, але поступово вона стала заступницею римського світу.

Іконоборство — релігійно-політичний рух проти вшанування ікон у Візантії у VIII — на початку IX ст.

Імперія — велика, багатонаціональна монархія, на чолі якої стоїть імператор. Імперії відрізняються воєнізованим суспільством та складаються із силоміць підкорених народів.

Як називали себе візантійці? Чим Візантія відрізнялась від Західної Римської імперії? Що успадкувала від неї?

2. Візантія за правління Юстиніана I. Розквіт Візантії пов'язують з правлінням імператора **Юстиніана I (527–565 рр.)**. Він походив з сім'ї македонського селянина. Вирішальну роль у його житті відіграв дядько Юстин, який пройшов шлях від сол-

дата до імператора, після чого запросив Юстиніана в Константинополь, допоміг здобути хорошу освіту та зробив своїм співправителем. За свідченнями сучасників, у характері Юстиніана поєднувалися суперечності. Розум та організаторський хист сусідили з жорстокістю та хитрістю. Він багато працював над розбудовою системи державного управління, особисто вів листування, витрачав багато коштів на розбудову Константинополя. Сам вів простий спосіб життя, багато працював, був дуже працездатним за, що його називали «імператором, який ніколи не спить». На Юстиніана значний вплив мала його дружина Теодора (Феодора). Вона походила з простої родини, у молодості працювала цирковою акторкою, мала неабиякі здібності до державного управління і тому стала співправителькою чоловіка.

Юстиніан I
(фрагмент мозаїки)

Цікава цитата

У війні з королівством вандалів у Північній Африці, візантійський воєначальник Велізарій почав сварити і карати своїх воїнів за те, що вчинили грабунки й спустошення місцевого люду:

«Я висадив вас на цю землю, сподіваючись лиш на те, що лівійці, які колись були римськими громадянами, не відчують вірності та співчуття до вандалів. Але ви пограбували лівійців і тим самим примирили їх з вандалами. Тепер ви для них головний ворог! Тепер вас чекає війна і з лівійцями, і з вандалами, і навіть із самим Богом!»

Велізарій, візантійський полководець VI ст.

1. Про які стратегічні помилки зауважує своїм воїнам воєначальник?
2. Судячи із цитати, в чому полягає запорака успішних військових дій на думку Велізарія?
3. Чому сварячи воїнів, Велізарій загадав і Бога?

Важливим заходом для зміцнення Візантії було створення зводу цивільного права під назвою «**Кодекс Юстиніана**». Комісія відомих юристів з усєї імперії систематизувала та переглянула норми римського права, створені у II – на початку VI ст. та додала нові закони, видані за правління Юстиніана. Кодекс проголошував необмежену владу імператора, будь-яка непокора

владі жорстоко каралася. Однак, новий звід законів затверджував охорону приватної власності та обмежував права великих землевласників.

Кодекс – збірка законів, що регулює певні сфери відносин у суспільстві.

Правова система – сукупність законів та правил суспільного життя, яка притаманна певній групі народів.

Окрім збірки законів, «Кодекс Юстиніана» мав вичерпні коментування. Тлумачення дозволяли якісно навчати нові покоління фахових юристів. Коли на початку XV ст. Візантія занепадатиме, копії текстів кодексу будуть знайдені професорами-юристами Болоньї в Італії. *Юстиніанові закони в галузі приватної власності та землеволодіння знайшли відгук серед прогресивних італійських політичних діячів.* Так вони поступово поширились по Європі, ставши основою правових систем більшості європейських держав.

*Урочистий вихід Юстиніана.
Мозаїка з церкви Сан-Вітале
в Равенні (VI ст.)*

Для зміцнення своєї влади та економічної могутності імперії Юстиніан підтримував **розвиток ремесла і торгівлі**. Візантія вела активну торгівлю з іноземними країнами. Вивозили ремісничі вироби, різноманітні тканини, скляний посуд, шкіряні вироби, зерно, залізо тощо. Також Візантія розкрила секрет виробництва шовку і налагодила його власне виробництво. Для ефективного управління імператор провів **ад-**

міністративну реформу. Він розширив адміністративні округи шляхом об'єднання двох провінцій під владою одного правителя, який зосередив у своїх руках управлінські та військові функції. Юстиніан сприяв боротьбі проти продажу державних посад та хабарництва. Підтримував відкритість отримання державних посад людьми незначного походження, які були хорошими фахівцями.

Свою діяльність Юстиніан присвятив ідеї відродження **Римської імперії**. Тому намагався взяти під контроль владу у західних провінціях військовим шляхом. Його талановитий полководець Велізарій в результаті походів завоював королівство вандалів у Північній Африці, королівство остготів в Італії та південну части-

ну Іспанії. Територія Візантії збільшилася майже вдвічі. Але високі податки, які йшли на продовження військових походів, привели до економічного занепаду. Після смерті Юстиніана виявилось, що могутність імперії була тимчасовою, а кордони нестабільними.

Визначте заходи політики Юстиніана, які сприяли розбудові Візантії. Чому могутність імперії була тимчасовою? Який вплив на європейську цивілізацію відіграв «Кодекс Юстиніана»?

3. Візантія між Сходом і Заходом. На VII – IX ст. припадає ослаблення Візантії. Тиск на імперію чинили напади слов'ян, персів, арабів, турків. Спочатку вона швидко втратила свої володіння в Сирії, Палестині, Єгипті, Північній Африці. Таким чином території імперії скоротилися вдвічі. Особливу небезпеку становили напади арабів, які витіснили візантійців з моря та взяли під контроль острови Крит, Сицилію та частину узбережжя Балканського півострова. З 672 р. араби здійснили декілька марних спроб захопити Константинополь. Не останню роль у цьому зіграло винайдення **«грецького вогню»** – спеціальної суміші смоли, камфори, сірки і селітри, яка загоряється при контакті з водою. За допомогою нової зброї Візантія змогла знищити арабський флот та забезпечила плавання свого флоту у Середземному морі.

Використання грецького вогню. Мініатюра з Хроніки Іоанна Скилиці

Візантія зберегла лише території Малої Азії, південну частину Балканського півострова та деякі регіони Італії. Візантія почала набувати ознак середньовічної держави. Навіть змінилися назва титулу правителя: замість римського титулу імператора вживають грецький – **василевс**, державною мовою стала грецька. Також відчувався спад економічного життя, зменшилася кількість міст.

Василевс – монарх зі спадковою владою у Стародавній Греції, титул імператора Візантії.

Араби – жителі Аравійського півострова, які з VII ст. почали формувати власну імперію Арабський халіфат.

Позитивні зміни відбулися за правління перших василевсів **Ісаврійської династії**. Засновник династії **Лев III Ісавр** врятував Константинополь від арабської навали та зупинив її просування далі. Лев III почав реформувати військо та створювати кінноту.

*Церква Святої Ірини.
Найстаріша зі збережених
християнських церков
Константинополя. Сучасний
вигляд*

*Русько-
візантійський
договір 911 (912 р.).
З Радзивілівського
літопису*

Ідея полягала в тому, щоб роздати воїнам землі разом із селянами, які б її обробляли. За прибуток, отриманий з цих земель, вони могли придбати коней та озброєння. На заваді стала відсутність достатньої кількості земель, адже великі землеволодіння утримувала церква.

У VII ст. спалахнув рух **іконоборства**, прихильники якого виступали проти вшанування образів святих, вважаючи це ідолопоклонством. Цим і скористався Лев III.

У **726 р.** він видав наказ про заборону поклоніння іконам і почав забирати землі у монастирів і передавати їх воїнам-кіннотникам. Результати руху виявилися суперечливими. Було знищено багато зразків візантійського мистецтва, частину монастирів закрито, а церковне начиння та ікони вилучено. Лев III використав рух для посилення своєї особистої влади. Водночас вдалося створити професійну кінноту, яка стала ядром оновленої візантійської армії. На початку IX ст. іконоборство ослабло, а у 843 р. церковний собор офіційно відновив шанування ікон.

Наступною династією Візантії стала **Македонська**, яку започаткував **Василій I** (867–886 рр.). За успішне правління династії протягом другої половини IX – середини XI ст. цей період увійшов в історію під назвою «золота доба» імперії. За правління **Василія II** (976–1025 рр.) вдалося зміцнити міжнародний авторитет Візантії. Він вів тривалу боротьбу з болгарами й отримав вирішальну перемогу у 1014 р. За жорстоку розправу над болгарськими військовополоненими отримав прізвисько Болгароборець. Також він зміг повернути до складу Візантії частину Сирії, Месопотамії, Малої Азії, Закавказзя та весь Балканський півострів.

Зі середини IX ст. відбувається поживавлення економічного життя імперії, активно розвиваються ремесла та торгівля, зростає

кількість міст. Константинополь перетворюється на центр розвитку торгівлі, який стояв на перехресті шляхів між Азією та Європою. У IX – XI ст. важливу роль у зовнішніх відносинах Візантії відігравали торговельні та політичні контакти з **Руською державою (Руссю-Україною)**. Саме з Візантії на терени Русі-України поширилося християнство (стало офіційною релігією у 988 р. за правління князя Володимира Великого). Важливу роль у налагодження зв'язків між держави стало заснування наприкінці IX – на початку X ст. **торгівельного шляху «Із варяг у греки»**, який проходив через м. Київ.

В другій половині XI ст. Візантія опинилася у скрутному становищі. Кочівники з Причорноморських степів – печеніги, почали здійснювати регулярні напади на Балканський півострів. Народи Північної Європи (нормани), в ході морських набігів захопили італійські володіння візантійців. Зі сходу наступав ще один кочівницький народ – турки-сельджуки. Внаслідок поразки Візантії від турків-сельджуків у 1071 р. імператор Роман IV втратив престол, а на захоплених землях турки-сельджуки утворили окрему державу Румський султанат. Для порятунку імперії, у 1081 р. військова аристократія привела до влади **Олексія I Комнина** (1081–1118).

«Варяги на Дніпрі». Картина І. Айвазовського 1876 р.

Вхід Фатіха Султана Мехмеда у ворота Стамбула. Худ. Фаусто Зонаро, XIX ст.

Турки – кочівники, які в період XI–XIII ст. заснували на східному кордоні з Візантією свою державу, а з XIV ст. почали формувати Османську імперію.

Нова династія Комнінів правила з 1081 до 1185 рр. Олексію I Комніну вдалося відкинути від східних кордонів турків-сельджуків, перемогти норманів та подолати загрозу від печенігів. Наступний василевс Іоанн I Комнин (1118–1143 рр.) розгорнув боротьбу проти Венеції, яка була торговельним конкурентом Візантії. Династія

Комнінів закликала до боротьби з турками-сельджуками європейські держави. Було організовано Хрестові походи. Однак, під час **Четвертого хрестового походу**, європейські рицарі скористалися політичною нестабільністю у Візантії заради особистого збагачення. В **1204 р.** замість боротьби з турками, вони захопили столицю – Константинополь. На території Візантійської імперії європейці утворили державу – Латинську імперію із центром у Константинополі.

У 1261 р. вдалося відновити Візантію на чолі з **династією Палеологів** (1261–1453 рр.). Однак поновити свій вплив імперія вже не змогла і у **1453 р.** турецьке військо на чолі з Мехмедом II захопило Константинополь. Візантійська імперія остаточно припинила своє існування, а Константинополь було оголошено турецькою столицею і перейменовано на Стамбул.

Поміркуйте та визначте, які були причини періодичного занепаду Візантійської імперії?

4. Особливості державного управління, суспільного устрою та культури Візантії. Візантійська цивілізація остаточно сформувалася у IX ст. Від західноєвропейських християнських держав Візантія відрізнялась тим, що Церква переважно підтримувала імператора та не боролась із ним за політичний вплив. Поєднання державної влади та авторитету Церкви характеризували Візантію як централізовану державу з великим бюрократичним апаратом. Намісники провінцій одержували платню зі скарбниці і повністю залежали від імператора (василевса).

Софійський собор у Трапезунді — усипальниця династії Комнінів. Сучасний вигляд

Візантійське суспільство було представлено різними суспільними групами: аристократи, чиновники, духовенство, купці, ремісники, селяни, раби. **Аристократи** жили з прибутків від маєтків та очолювали бюрократичний апарат Візантії, займаючи провідні посади в державі. Чиновники займалися управлінською діяльністю, утримувалися за рахунок державної платні. Непоодиноким явищем була корупція серед чиновників,

також вони могли отримати подарунки та привілеї від василевса. **Духовенство** отримувало прибутки з церковних земель та з по-

жертв та плати мирян за культові послуги.

Представники освіти і культури становили невелику частину населення. Вигідне географічне положення сприяло розвитку торгівлі, тому **купецтво** мало високі прибутки, але змушене було зважати на правила торгівлі, які ввела держава. Купці сплачували мито – обов'язковий збір з товарів. Головними виробниками товарів були **ремісники**, вони відкривали ремісничі майстерні, а також об'єднувалися в корпорації. Ремісники сплачували обов'язкові податки. Селяни в переважній більшості були вільними, підкорялися безпосередньо державі, сплачували податки та виконували повинності. Селяни об'єднувалися у сільські громади. **Рабів** у Візантії було небагато, в основному з військовополонених.

У візантійській культурі поєднувалися грецькі риси з багатоманітністю народів, які проживали на території імперії. Імператорські наречені могли бути з хозарів, франків, русинів. На Балканському півострові населення Візантії було греко-слов'янським, елліністичне та вірменське – у провінціях Азії. На візантійську культуру мав значний вплив релігійний світогляд та церква.

Освіченість вільного населення Візантії значно перевищувала рівень освіченості країн Західної Європи. Такий показник забезпечувався розвиненою мережею шкіл з платним і безкоштовним навчанням. Подібно до західноєвропейської освіти, візантійські школи поділялись на початкові та вищі. У початкових навчальних закладах вивчали три цикли наук «тривіум»: граматику, логіку та ораторське мистецтво. Далі вивчали «квадривіум»: астрономію, музику, арифметику та геометрію.

У середині XI ст. при імператорському дворі сформувалась вища школа. У ній викладали духовні та світські науки (історію, літературу, міфологію та ін..) Значних успіхів візантійці досягли

*Храм Святої Софії
в Константинополі.
Сучасний вигляд*

*Мозаїка святого
Юрія, Базилика
Святого Димитрія,
VII ст., Салоніки*

в медицині. Серед провідних наук Візантії була історія. Видатним істориком VI ст. був **Прокопій Кесарійський**. Його твори є важливим джерелом у вивченні історії ранніх слов'ян, зокрема тих, що проживали на теренах сучасної України.

У Візантії переважала література релігійного змісту. Відомою пам'яткою світської літератури є поема X ст. про Діогеніса Акритта. Візантійське мистецтво та архітектура сформували оригінальні стилі. У Візантії розвивалась палацова та церковна архітектури, в яких поєднувалися риси римської і східної традицій. Великим внеском до всього європейського мистецтва є візантійський **іконопис**. Стіни храмів та палаців прикрашали **мозаїками** (зображеннями з різнокольорового каміння або шматочків кольорового непрозорого скла – смальти). Візантія мала значно вищий рівень розвитку освіти, науки та культури, ніж більшість європейських держав, а тому суттєво впливала на них через різноманітні зв'язки.

Наведіть ознаки розвитку цивілізації у Візантійській імперії.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Через Візантію проходили важливі торговельні шляхи, це сприяло формуванню потужної економічної системи та зв'язків між країнами Європи й Азії.
2. Візантія була великим центром культури та освіти в середньовічній історії Європи і змогла зберегти римську та грецьку спадщину і поєднати її з самобутністю багатьох народів, що проживали на території імперії.
3. Візантія перетворилася спочатку на один з центрів розвитку християнства, а після його розколу – на головний центр православної церкви. Болгарія та Сербія прийняли християнську віру з Візантії. Великого впливу Візантії зазнала церква Вірменії та Грузії.
4. «Кодекс Юстиніана», відомий у Європі як «Звід цивільного права», впроваджений XV–XIX ст. ліг в основу законодавства Італії, Німеччини, Франції, Австрії та інших держав, ставши невід'ємною частиною сучасної європейської цивілізації.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Формування політичних та торговельних контактів Русі-України і Візантії сприяло розвитку економіки обох держав.
2. Русь-Україна прийняла християнство з Візантії. Це сприяло поширенню архітектурних та мистецьких традицій Візантії на терени середньовічної України.

3. Династичні шлюби зумовили встановлення державних зв'язків та спільних традицій.

Дати для запам'ятовування:

527–565 рр. — правління імператора Юстиніана.

726–843 рр. — рух іконоборців у Візантії.

1204 р. — падіння Константинополя від вторгнення хрестоносців.

1261 р. — відновлення Візантійської імперії.

1453 р. — падіння Візантійської імперії.

ТЕСТ ДО ТЕМИ**Історична бесіда**

Дослідіть біографію Велізарія – видатного візантійського воєначальника.

1. Яку роль він зіграв у збереженні візантійської могутності доби Юстиніана?
2. Чому художники XVIII ст. часто зображали Велізарія як жебрака?
3. З якими фактами його біографії це пов'язано? Дайте власну оцінку Велізарію, як історичній особі.

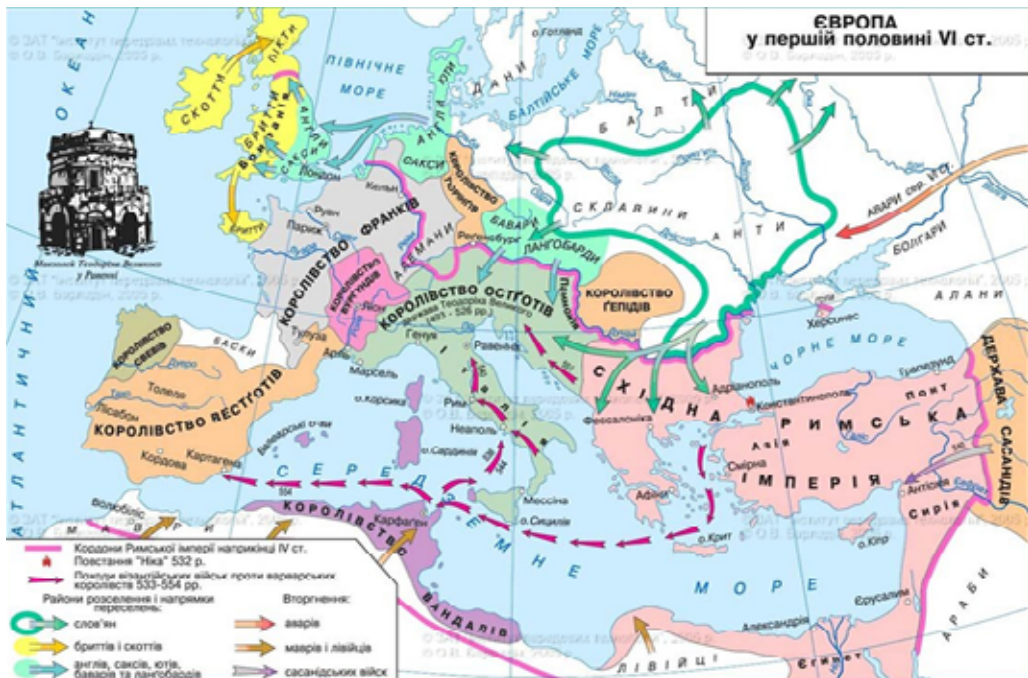
§ 4. ВАРВАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА В ЄВРОПІ. ФРАНКСЬКА ІМПЕРІЯ

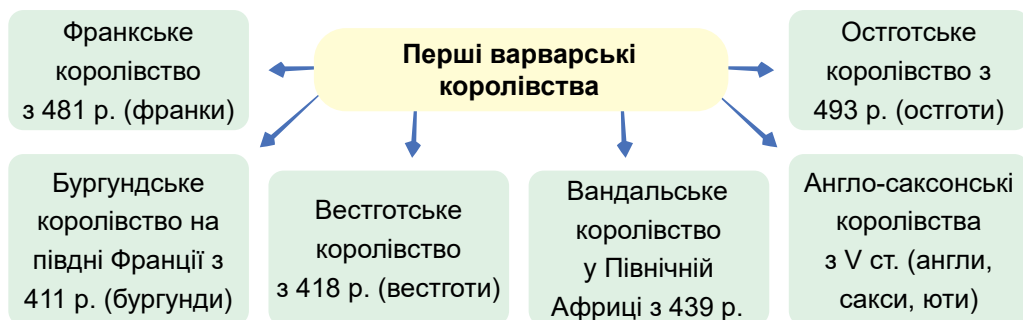
Пригадайте:

1. Кого римляни називали варварами? Як вони вплинули на Римську імперію?
2. Який спосіб життя вели германські племена? Як це відобразилось на їх повсякденному житті та релігійних уявленнях?
3. З якими подіями пов'язують початок формування карти середньовічної Європи?

1. Утворення варварських королівств. У V ст. на території Західної Римської імперії виникають **варварські королівства** – державні утворення вестготів, остготів, франків, вандалів, лангобардів, англів, саксів та інших племен. Політичний устрій (організація влади) середньовічних королівств суттєво відрізнявся від сучасних держав. Вони не були міцними державними утвореннями, не мали чітких кордонів, не збирали з населення постійні податки, тому монарх жив за рахунок підлеглих і з прибутків від власних земель.

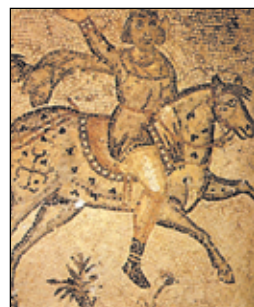

Визначте напрямки переселень варварських племен. Які «варварські королівства» утворилися на території Римської імперії?

Владу у **варварських** королівствах отримували племінні вожді, які оголошували себе верховними правителями – **королями (монархами)**. Король очолював військо, був основним власником землі, міг чинити правосуддя. Влада монарха була спадковою. Для зміцнення королівської влади правитель роздавав землі своїм дружинникам та духовенству. Разом з тим у ранньому середньовіччі король не видавав загальних для всієї держави законів, не мав постійного війська та чиновників і навіть постійної столиці. Тогочасні королівства були зосереджені на придушенні опору всередині держави та веденні війн.

У ході конфлікту між германськими племенами (тими, що зруйнували Рим) у 493 р. на території Апеннінського півострова сформувалося **Остготське королівство** на чолі з вождем остготів Теодоріхом. Це королівство було найбільшим і наймогутнішим варварським королівством свого часу. Теодоріх запам'ятовувався як правитель, який опікувався розвитком культури та мистецтва. Він виріс у Константинополі, тому знав та зберігав римську систему управління та правові норми. Піднесення культури за його правління отримало назву «Остготське від-

Вершник германського племені. Мозаїка VI ст.

Мавзолей короля остготів Теодоріха. м. Равенна (сучасний вигляд)

Королівство (монархія) – форма правління, за якої державою править король (монарх). На відміну від імперій, королівства складаються з одного або декількох споріднених між собою народів.

Варварські королівства – держави, створені неримськими племенами на території Західної Римської імперії у V ст.

родження». Мавзолей Теодоріха у м. Равенна включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, тому що це єдиний приклад уцілілої готської архітектури і єдина гробниця варварського монарха, яка збереглася до наших часів.

Цікава цитата

«Із варварських істориків та письменників, певне, ніхто так не вихваляв і не лестив своєму правителю і своєму народу загалом, як це робив Кассіодор, канцелярист короля остготів Теодоріха. У своїх хвалебних творах, Кассіодор хотів довести, що готи з найдавніших часів відігравали важливу роль у світовій історії, а тепер, поряд з римлянами, можуть вирішувати долі світу».

Джеймс О'Доннелл, американський історик XX-XXI ст.

1. Поміркуйте, яку роль відіграє наукова та художня література у політичній пропаганді?
2. В яких випадках це може бути шкідливо, а в яких виправдано?
3. Чому справжня наука має сторонитися пропаганди?

Серед варварських держав вирізнялося **королівство салічних (приморських) франків**, яке виникло в середині V ст. на території сучасної Бельгії. Наприкінці V ст. королівство очолив Хлодвіг, який зміг підкорити всіх франків і розширити територію держави. Згодом на основі Франкського королівства постала Держава Каролінгів.

Отже, на теренах колишньої Західної Римської імперії виникли середньовічні державні утворення – варварські королівства. Вони були німецькими та не мали чітких кордонів, але формували нову карту середньовічної Європи. Варварським королівствам не вистачало внутрішньої єдності, частим явищем була боротьба за владу всередині держави. Також відчутними були відмінності між римськими громадянами та германськими племенами. Варварські королівства поєднували в собі племінні звичаї

Вотивна корона вестготів VII ст.

управління та римські норми, поступово відбулася їх християнізація та в результаті змішання варварського й античного світів формувалася нова європейська цивілізація.

Які були особливості управління варварськими королівствами? Чому варварські королівства були несталими державними утвореннями?

2. Франкська держава Меровінгів.

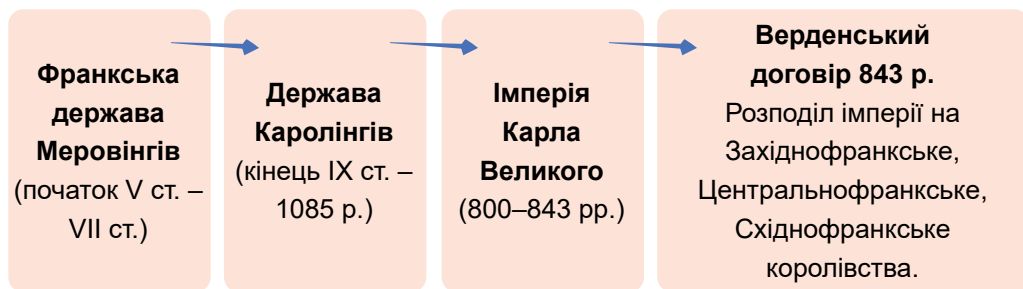
Хлодвіг.

Франки жили вздовж нижньої течії річки Рейн, окремі племена яких мали свого військового вождя. У 481 р. королем салічних франків став **Хлодвіг** (481–511 рр.), який походив з роду легендарного короля Меровея («народженого морем»). І за ім'ям якого династія франкських королів V – першої половини VII ст. отримала назву династія **Меровінгів**. Джерела описують Хлодвіга як хитрого, жорстокого, обачливого та безпринципного правителя. У **486 р.** франки на чолі з Хлодвігом розгромили біля міста Суассон римське військо та підпорядкували собі Північну Галлію.

*Фібули
(металеві
застібки)
періоду династії
Меровінгів*

Етапи франкського державотворення

Більшість варварських королівств формувалися силою, Франкська держава не була винятком. Хлодвіг усунув всіх суперників, підкорив франкські племена та населення Галлії і став королем усіх франків. **Близько 500 р.** франки створили державу. Хоч влада короля була спадковою і Хлодвіг зосередив у своїх руках усі важливі державні справи, все ж правителя вважали першим серед рівних, тобто його влада ще не сприймалася як божественна.

Після завоювання Галлії франки зберегли право місцевої знаті на їхню власність, тому вони в більшості визнали владу Хлодвіга.

У кожному області Хлодвіг призначав правителів – графів, які збирали з населення податки, командували військовими загонами та могли чинити суд. Для зміцнення своєї влади він почав роздавати своїм дружинникам за військову службу королівські землі, згодом такі землі роздавалися прибічникам короля та духовенству. Наприкінці VI ст., із завойованих земель франки стали формувати приватну власність – **алоди**. Це свідчило про формування соціальних груп та розпад родоплемінних традицій. За період свого правління Хлодвігу вдалося завойовувати майже всю Галлію і збільшити свої володіння.

Вестготи зазнають поразки від Хлодвіга — засновника Франкської держави. Мініатюра XV ст.

Хлодвіг та його родина. Мініатюра з «Великої французької хроніки»

Приблизно у **498 р.** Хлодвіг першим з усіх варварських королів прийняв **християнство**. Відомо, що його дружина – королева Клотильда – вже була охрещеною, а король довгий час був прихильником язичництва. В один день з королем були охрещені три тисячі дружинників. Заручившись підтримкою християнської церкви, Хлодвігу вдалося зміцнити королівську владу. Про посилення королівської влади свідчить також перший запис правових норм франків, який отримав назву «**Салічна правда**».

У «Салічній правді» записані конкретні злочини і покарання за них. Статті збірника містять конкретні судові випадки, які через багаторазове повторення перетворилися на обов'язкові для виконання приписи. За більшість злочинів встановлюється грошовий штраф – **вергельд**. Водночас зберігався звичай кровної помсти.

Більшість статей закону встановлюють покарання за злочини проти особистості та майна. Наприклад, у статтях прописані покарання за крадіжку свійської худоби, рабів, за підпал майна, руйнування огорож тощо. Також передбачені суворі покарання та великі штрафи за вбивство та шкоду здоров'ю. Зі збірки можна дізнатися про соціальну нерівність, а саме: за вбивство раба сплачували 30 солідів, за вбив-

ство вільного франка – 100 солідів. Графа або королівського чиновника – 300 солідів, за королівського дружинника – 600 солідів. За один солід можна було придбати однорічного бичка. Назагал, «Салічна правда» засвідчила поступовий перехід варварського королівства до більш цивілізованого.

Як змінювалася королівська влада у Франкській державі? Яким чином Хлодвіг посилював свою владу? Що можна дізнатися про життя франків із збірника законів «Салічної правди»?

3. Становлення Франкської держави Каролінгів. Після смерті Хлодвіга Франкське королівство почало втрачати свою цілісність. Нащадки постійно воювали між собою, це ослаблювало владу королів і авторитет династії Меровінгів. У підсумку влада перейшла до рук королівських придворних управителів — **майордомів**. Вони самостійно визначали хто буде королем, могли в будь-який момент усувати правителя від влади. У VIII ст. майордом **Карл Мартелл** зміг об'єднати під своєю владою усе Франкське королівство та відновив цілісність держави.

Васал (від лат. *vassus* – слуга) – в середньовічній Європі особа, що отримувала за службу землю від сеньйора.

Сеньйор (від лат. *senior* – старший) – той, хто надає землю своїм васалам.

Рицар (лицар) – професійний воїн у середньовічній Європі, який утримує себе за рахунок землі, отриманої від сеньйора.

Майордом – титул управителя королівського палацу і маєтків в добу династії Меровінгів. З часом, майордами перебрали на себе безпосереднє управління Франкською державою.

У першій половині VIII ст. з півдня на територію Франкського королівства почали нападати араби, які на той час завоювали майже всю територію Піренейського півострова (територія сучасних Іспанії, Португалії, Андорри, Гібралтару та невелика частина Франції). В 732 р. у **битві біля міста Пуатьє Карл Мартелл** розгромив арабів, таким чином перешкодивши їм просуватися далі територією Європи.

Перемога над арабами дала можливість зміцнити вплив майордома. Ще однією опорою

*Скульптура Карла Мартелла.
Зберігається у Версальському палаці (Франція)*

його влади стало військо. Карл Мартелл провів військову реформу, яка мала зміцнити оборону держави. Він створив важко озброєну кінноту. Утримувати коня, зброю та спорядження було дорого, тому за службу воїни отримували землю, яка надавалася разом із селянами. Такі землеволодіння називалися **бенефіцієм**. Спочатку бенефіцій надавався за військову службу і не передавався у спадок, але згодом перетворився на спадкове землеволодіння. **Васал** (той, хто отримував землю за службу) зобов'язувався вірно служити своєму **сеньйору** (тому, хто надавав землю). Таким чином сформувалася взаємозалежність між сеньйором та васалом. Ця реформа стала поштовхом для формування **рицарства** – соціального стану воїнів.

Після смерті Карла Мартелла майордомом став його син **Піпін Короткий** (отримав таке прізвище за невисокий зріст). Він звернувся до Папи Римського (керівника християнської церкви), щоб той визначив хто реальний король франків: той хто керує чи той, хто лише має титул. Папа ухвалив рішення коронувати Піпіна Короткого. Таким чином у **751 р.** він став фактичним королем франків, а останнього з Меровінгів відправив у монастир. За це Піпін Короткий (751–768 рр.) допоміг Папі Римському усунути загрозу від королівства лангобардів. Піпін організував два походи до Італії,

а завойовані землі лангобардів передав в управління Папі Римському. На цих землях у 756 р. було засновано Папську державу – попередницю сучасного Ватикану, яка проіснувала до 1870 р. (створення об'єднаної Італії) і відновлена була у 1922 р. Таким чином. Піпін Короткий започаткував нову династію, яку назвав на честь сина – **Каролінгською**. Справжнього розквіту Франкська держава досягла в епоху Карла Великого.

Битва при Пуатьє. Картина Карла Штейбена. XIX ст.

Який доленосний внесок для збереження європейської цивілізації зробив Карл Мартелл?

4. Франкська імперія. Розподіл імперії. Карл Великий (768–814 рр.), отримав таке прізвище за активну розбудову держави, військові успіхи та політичний талант. Він перетворив Дер-

жаву Каролінгів на імперію. Карл оспіваний у середньовічному фольклорі та літературі як ідеальний правитель. Він відомий як покровитель культури, який допомагав християнській церкві. На початку правління Карла Великого для Франкського королівства не було суттєвих зовнішніх загроз, тому він зосередив увагу на розширенні територій держави. Провів п'ятдесят три військові кампанії в результаті яких розширив свою державу в усіх напрямках.

У 773–774 рр. Карл Великий успішно воював з **лангобардами**, а підкоривши їх королівство, невелику частину передав Папі Римському, а решту включив до складу Франкського королівства.

У 778 р. військо Карла здійснило похід на Іспанію. Перший похід виявився невдалим. Відхід франкського війська прикривав невеликий загін на чолі з племінником короля графом Роландом. На зворотному шляху через Піренеї на них напав загін місцевих жителів – басків. Франкський загін був повністю знищений. Пізніше у французькому героїчному епосі було створено «**Пісню про Роланда**», у якій племінника Карла Великого зображено ідеальним лицарем, невелика сутичка оспівана як масштабна битва між християнами і мусульманами, а невдалий похід як завоювання всієї Іспанії.

*Карл Великий (Шарлемань).
Худ. Луї-Фелікс Ам'ель. 1837 р.*

Цікава цитата

«В результаті завоювань Франкської імперії під короною Карла Великого опинилися найрізноманітніші європейські народи. Єдиним знаменником для об'єднання різних культур стала християнська віра. Таким чином, Карл Великий став провісником майбутнього європейського єднання в одну цивілізацію, яку ми бачимо сьогодні у вигляді Європейського Союзу».

Макс Кернер, німецький історик ХХ-ХХІ ст.

1. На чому трималася єдність європейських культур доби Середньовіччя?
2. Які спільні цінності сприяють об'єднанню сучасної європейської цивілізації?
3. Чи є ці цінності поширеними в Україні?

Тривалою і важкою була війна зі **саксами** (772–804 рр.). Карл здійснив проти них вісім походів, підкоривши території західних і східних франків. Сакси були язичниками і не воліли приймати християнства. Король франків придушував повстання з небувалою жорстокістю. Вожді саксів здалися і прийняли хрещення. Карл залучав на свій бік багатьох знатних саксів, дарував їм подарунки. Місцева знать поступово перейшла на бік франкського короля, і він остаточно зміг підкорити Саксонію. Ці території було розділено на графства, яких очолювали призначені королем знатні франки та вождів саксів.

Карл Великий і Папа Римський. Мініатюра XV ст.

У 788–803 рр. Карл Великий у союзі зі слов'янськими племенами воював з **Аварським каганатом**, утвореним кочовими племенами авар вздовж середньої течії Дунаю (територія сучасної Угорщини). Тривала війна закінчилася розгромом каганату.

У **800 р.** утвердився франко-папський союз, коли під час п'ятої поїздки до Італії папа Лев III проголосив Карла Великого **імператором**. Церковний собор відпустив Карлу гріхи і під час різдвяної відправи папа поклав йому на голову імператорську корону.

За життя, Карл Великий завоював Лангобардське королівство на південь від Альп (773–774 рр.), Саксонію (775–804 рр.), Баварію (788 р.), Каринтію (799 р.), Бретанську марку (786 р.), Іспанську марку за Піренеями (795–797 рр.) Тобто Карл Великий об'єднав ці землі в широке територіальне утворення від Атлантичного океану до Дунаю, від Нідерландів до Провансу. У кінці правління Карла під його владою опинилися території, які за розмірами наближалися до Західної Римської імперії.

Для ефективного управління імперією Карл Великий розділив її на **графства**, а вздовж кордонів держави створив **марки** – укріплені прикордонні області. Королівством, а потім імперією Карла Великого правив мандрівний двір, що постійно переїжджав з одно-

Графство – адміністративно-територіальна одиниця під управлінням графа, якого призначав правитель держави.

Марка – територіальна одиниця у Франкському королівстві та Франкській імперії. Прикордонний укріплений округ на чолі з маркграфом.

Імперія Карла Великого

го володіння до іншого. Постійної резиденції у імператора не було. В різних містах у Карла були маєтки, в яких він міг зупинятися разом зі своїм оточенням. Найулюбленіше місце Карла Великого – Аахен (територія сучасної Німеччини).

? Визначте напрямки походів Карла Великого. Як змінювалися територіальні межі імперії Карла Великого?

За правління Карла Великого було запроваджено карбування срібних монет. У правителя було виключне право видавати зако-

ни. Спроби систематизувати закони відображені у **капітуляціях** – збірках указів короля. Так стало обов'язковим сплачувати **десятину** – збір на користь церкви. Представників духовенства міг судити лише суд, у якому спільно головували граф і єпископи. Не дивлячись на заборону деяких язичницьких звичаїв, але вони ще протягом довгого часу дотримувалися населенням.

Двір Карла Великого був дуже впливовим у Європі. Саме при його дворі поширилася назва **«Європа»** (вперше згадується у давньогрецькому міфі про фінікійську царівну) на ту частину континенту, де правив Карл Великий. Особливістю тогочасної влади було правління церквою як складовою частиною володінь держави. Карл уважав єпископства та абатства феодальними маєтками, які підпорядковуються загальним законам.

Карл Великий хоч і побудував першу імперію середньовіччя на заході Європи, але не зміг створити міцну державну організацію. Після смерті Карла у 814 р. одразу почалися суперечки за його спадщину між синами та онуками

Після затяжних війн у **843 р.** між трьома онуками Карла Великого був укладений **Верденський договір**. За умовами договору імперія поділялась на три частини. Молодший брат Карл Лисий отримав землі на захід від Рейну (здебільшого територія майбутньої **Франції**). Середній брат Людовік Німецький отримав землі на схід від Рейну (території майбутньої **Німеччини**). Старший Лотар I зберіг за собою титул імператора та отримав **Італію** і довгу смугу земель від гирла Рейну до гирла Рони (згодом ці землі отримали назву Лотарингія).

Які внутрішні та зовнішні чинники посприяли скорішому розпаду Франкської імперії?

5. Каролінгське відродження. За часів Карла Великого почалося піднесення культури, яке в історії отримало назву **«Каролінгське відродження»**. Карла Великого сучасники описують як покровителя науки, але сам він був неписьменним, хоч і був вмілим оратором. На запрошення Карла Великого у його дворі працювали видатні вчені – Алкуїн з Йорка, П'єтро з Пізи, Агобард з Ліона. Було започатковане наукове товариство – **«Двірцева академія»**.

«Каролінгське відродження» – період піднесення культури, освіти та науки за часів Карла Великого і його нащадків (кінець VIII – 1-а половина IX ст.).

За наказом Карла Великого збирались та переписувались давні грецькі та латинські рукописи, видавались граматики, історії та балади. Життєпис Карла Великого – «Vita Karoli» абата Ейнгарда – вважають першою світською біографією. Під контролем церкви розвивалась освіта. Карл приділив велику увагу будівництву. За його правління розвивається так званий **«романський стиль»** в архітектурі. Він збудував палаци в Неймегені, Енгельгаймі та Аахені. Зведено міст через Рейн у Майнці та з'єднано каналом, який відкриває шлях до Рейну і Дунаю.

Незважаючи на короткочасність «Каролінгського відродження», досягнення цього періоду заклали підвалини європейської культури.

Вежа палацу Карла Великого в Аахені. Сучасний вигляд

Який вплив мало «Каролінгське відродження» на подальший розвиток європейської середньовічної культури?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. В результаті виникнення варварських королівств відбулося злиття світу варварів та античного світу, що заклало основи формування європейської цивілізації.
2. Запис норм звичаєвого права та створення варварських правд створило умови для зародження середньовічної європейської правової системи.
3. Військова реформа Карла Мартелла заснувала принцип сеньйоріально-васальних відносин та формування рицарського стану.
4. Франкська держава стала першою імперією Західної Європи, заклавши основи державного управління в середньовіччі.
5. Верденський договір 843 р. започаткував формування національних держав середньовічної Західної Європи (Франції, Німеччини, Італії) та став джерелом подальших війн і конфліктів.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Формування варварських королівств на території Західної Римської імперії визначило тіснішу взаємодію слов'янських племен зі Східною Римською імперією (Візантією).
2. Варварські правди стали прикладом запису норм звичаєвого права в Русі-Україні у вигляді «Руської правди» та її подальших редакцій.

3. Карл Великий разом зі слов'янами розгромив Аварський каганат, знявши загрозу.
4. Тісний союз франкських королів з папством закріпив розподіл на західний (католицький) та східний (православний) європейський простір. Русь-Україна а залишилася під впливом Константинополя.
5. Із Франкської імперії почала своє становлення Німеччина, яка намагається просувати свій вплив у слов'янських державах Центральної та Східної Європи. Між 959 і 962 роками в Києві перебувала німецька місія, яка намагалась охрестити населення.

Дати для запам'ятовування:

500 р. – утворення Франкської держави

732 р. – перемога франків над арабами в битві при Пуатьє

800 р. – заснування Франкської імперії

843 р. – Верденський договір. Розпад Франкської імперії.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Дослідіть легенду про «Суассонську чашу».

1. Про які традиції та які зміни у франкському суспільстві свідчить сюжет цієї легенди? Дайте власну оцінку діям головних героїв.
2. Для європейської цивілізації Франкська імперія була державою нового типу чи спробою відновити стару Римську імперію? Здійсніть дослідження цього питання і наведіть власні аргументи та історичні факти на підтвердження своєї позиції.

§ 5. НОВА ХВИЛЯ МІГРАЦІЙ У ЄВРОПІ

Пригадайте:

1. Коли розпочалося Велике переселення народів? Чим воно було зумовлене?
2. Як Велике переселення народів вплинуло на Римську імперію?
3. Яку роль у Великому переселенні народів відіграли племена германців? Чим германці вирізнялись поміж інших варварів?

1. Завойовницькі походи вікінгів та епоха норманів. Історія вікінгів починається на Скандинавському півострові (**Скандинавія**) та півострові **Ютландія** (сучасна Данія). Він розташований на півночі європейського континенту. Для нього характерні холодний клімат і подекуди кам'яністі ґрунти, що заважали розвитку сільського господарства. Зі Стародавніх часів його територія була заселена германськими племенами. Вони були працьовиті землероби, вправні рибалки і мали гарні навички в мореплаванні. У III–V ст. германці потерпали від *глобального похолодання* і, масово переселяючись на південь Європи, спричинили розпад Римської імперії. В добу *глобального потепління* IX–XII ст. населення Скандинавії швидко зросло за рахунок добрих врожаїв. Однак такий приріст згодом спричинив бідність та безземелля багатьох родин.

За оцінками дослідників, кількість населення Скандинавії на кінець VIII ст. становила близько 2 млн осіб і продовжувала зростати. У таких умовах мешканці Скандинавії та Ютландії розпочали добу морських набігів на землі інших народів Європи. Учасники цих грабіжницьких набігів називали себе **вікінги**, що в перекладі означає «*пірат*» або «*розбійник*». Найбільше від них потерпали жителі Англії, Франції та Німеччини. Мало що знаючи про цих людей, європейці називатимуть їх **норманами** – людьми Півночі.

Вікінги – воїни-мореплавці VIII–XI ст. родом зі Скандинавії; у хроніках Західної Європи відомі як **нормани**, що в перекладі з латини означає «північні люди». У руських літописах їх називали **варягами**, а у Візантії — варангами.

Період **кінця VIII – початку XI ст.** йменують **епохою вікінгів**, або **епохою норманських завоювань**. Найбільше від них зазнала руйнувань Англія. Сюди у **793 р.** нормани здійснили перший набіг, пограбувавши декілька церков. Вікінги сповідували язичництво, були жорстокими воїнами, грабували, палили та вбивали, а головне – не боялися смерті, радо йдучи в бій. Завдяки

Дракари називають найкращими морськими суднами свого часу. Вікінги виготовляли дракари з тонких легких дощок, із закругленими носом та кормою. Це дозволяло швидше рухатися по морю, а за необхідності — перенести корабель на руках по суші. Розміри дракара становили 20 метрів у довжину та близько 5 метрів у ширину. Нормани заповнювали дракар дуже щільно, тому одне судно могло вміщувати півтори сотні воїнів. Щоби залякати злих духів та ворогів, вікінги прикрашали носи дракарів вирізьбленими головами змії або дракона.

*Сучасна
реконструкція
дракара*

дракарам – легким і маневреним кораблям, вони рухалися надзвичайно швидко й атакували несподівано.

Якщо перші походи норманів були розбійницькими нападами, після яких вони відразу відступали, то поступово їхні атаки набирали дедалі більшої сили. У **842 р.** вони вперше спалили Лондон. Не зустрічаючи гідного спротиву з боку населення Англії, вони стали засновувати постійні поселення на її узбережжі. У **IX ст.** вони утворили **Данелаг (Денло)** – так звану область данського права, де діяли норманські закони. Місцеве населення, що тоді було поділене між багатьма англосаксонськими королівствами, намагалось чинити спротив, проте безуспішно. Король Уессексу **Альфред Великий** (871–899 рр.) об'єднав кілька королівств заради спільної боротьби, проте вигнати предків сучасних данців та норвежців не зміг. Англосаксонці змогли підкорити Данелаг лише наприкінці X ст., і то за умови, що норманські звичаї та закони буде збережено. А вже у **1013 р.** величезне військо данського короля Свейна змігло захопити всю Англію. Данці зберігатимуть контроль над Англією до середини XI ст.

Ослаблене після смерті Карла Великого Західнофранкське королівство теж потерпало від норманів. Вікінги плюндрували Париж у 845, 857, 865 рр., а у 885–886 рр. не змогли взяти місто, хоча тримали його в облозі довгі десять місяців. Французький король **Карл III Простак** (898–923 рр.) знайшов незвичне рішення проблеми – запропонував частині норманів землі для розселення в обмін на підданство і захист від набігів інших вікінгів. Одна з груп прийняла таку пропозицію. Їх лідер – Роллон у **911 р.** прийняв християнство і титул герцога, а землі, які він отримав, прозвали Нормандією. З часом нормани християнізувалися, засвоїли французьку мову та стали повноцінними підданими французького короля.

Європа в IX-XI ст.

Звідки і в які країни були спрямовані походи вікінгів?

Норманська теорія походження руської державності припускає, що державотворчі традиції в Середнє Подніпров'я принесли саме варяги. Засновниками теорії у XVIII ст. стали кілька німецьких учених, що працювали в Санкт-Петербурзькій академії наук. Вони посилалися на «Повість минулих літ», де сказано, що легендарного князя Рюрика місцеве населення запросило зі Скандинавії до Києва, щоби він тут княжив. Імена деяких князів, таких як Олег, Ольга, Ігор мають виразне скандинавське походження. У наш час норманська теорія не має значного поширення. Переважає точка зору, що східні слов'яни на той час уже мали власні державотворчі традиції і свою династію правителів — Києвичів.

Основного удару від норманів зазнало узбережжя Північного моря, географічно близького до Скандинавії. У своїх виправах вікінги досягали навіть Середземного моря. Їм вдалося пограбувати міста Кордовського халіфату (середньовічної арабської держави на теренах сучасної Іспанії), вигнати арабів з острова Сицилія, а візантійців – з півдня Апеннін, утворивши **Сицилійське королівство**.

Іншим напрямком експансії норманів була північ Атлантики – у **870-х рр.** вікінги відкрили Ісландію і стали заселяти її. Тоді ж вони досягли Гренландії (в перекладі «Зелена земля»), котра на той час мала значно комфортніший клімат.

Близько **1000 р.** **Лейф Еріксон** – вікінг, що тікав від правосуддя, досяг Ньюфаундленда на території сучасної Канади. Таким чином, саме нормани, а не Христофор Колумб, були першими європейцями в Америці. Проте скандинавам не вдалося закріпитися в Північній Америці, а їхнє відкриття не стало загальноєвропейським надбанням.

Цікава цитата

«Отримати повне уявлення про добу вікінгів важко. Відображення подій тієї епохи в різних творах носить досить однобічний характер. Авторів західноєвропейських праць рідко цікавлять поселення вікінгів у заморських краях, їх спосіб життя, торгівля і мирне існування. Зате їх увагу привертають розбійні набіги вікінгів, грабежі та вимагання данини, вбивства, спустошення, військові та політичні союзи. Саме про це найчастіше розповідають джерела того часу».

Ельсе Роедаль, данська історикня ХХ-ХХІ ст.

1. Як ви вважаєте, чому середньовічні джерела більше акцентувались на негативних складових епохи вікінгів?
2. На вашу думку, чому мирне життя норманів в значній мірі досі залишається «поза історією»?

Предкам норвежців та данців географічно ближче було рухатися на захід, а от предки шведів рухалися на схід. Там вони зустрічалися з балтськими, угро-фінськими та слов'янськими племенами. Давні слов'яни називали таких прибульців **варягами**. Варяги були більш миролюбні – вони не ставили за мету грабунок, а прагнули контролювати торгові шляхи. Шлях від Балтійського моря до Константинополя отримав назву на їхню честь – **«із варяг у греки»**. Гості з Півночі також служили найманцями у війську – як у Києві, так і в Константинополі.

У **середині XI ст.** набіги вікінгів припинилися. Ті нормани, кому не вистачало місця на батьківщині, завоювали нові землі та перейшли до відносно мирного існування. Завершення епохи вікінгів вважають одночасно закінченням Великого переселення народів. Пізніше нормани зіллються з народами тих держав, в яких оселились, втративши свою ідентичність.

Що стало причиною початку норманських завоювань? Чому вони припинилися?

2. Виникнення скандинавських держав. Ісландське народоправство. Кальмарська унія. На початку епохи норманських завоювань мешканці Скандинавії не мали власних держав. Для них була характерною родоплемінна структура, де кожне невелике плем'я мало свого вождя – **конунга** (титул, рівнозначний королю).

Південніше за інші скандинавські країни розташована Данія – тут м'якші природні умови, і через своє географічне положення вона має більше зв'язків із рештою Європи. Зародки державності тут починають виникати ще у VIII ст., проте лише у другій половині X ст. повністю об'єднати країну вдається **Гаральду Синьозубому** (958–986 рр.). Цей конунг у **965 р.** охрестив Данію, а ще мав талант об'єднувати дрібні племена для досягнення спільної мети. На його честь сучасні інженери назвали технологію Bluetooth, котра дозволяє з'єднати між собою електронні гаджети. Король **Канут Великий** (1016-1035 рр.) зумів підкорити величезні території, правлячи Англією, Данією, Норвегією та Швецією, проте імперія розпалася по його смерті.

*Канут Великий,
король Данії,
Англії, Норвегії
та Швеції.
Мініатюра
XIV ст.*

Об'єднувачем Норвегії наприкінці IX ст. став **Гаральд Прекрасноволосий** (872–930 рр.). На відміну від Данії, у Норвегії державотворчі процеси протікали складніше – держава то розпалася, то опинялася під владою Данії, як у часи Гаральда Синьозубого чи Канута Великого. Повноцінне об'єднання країни завершиться на початку XI ст., але протягом наступних століть вона неодноразово потраплятиме під вплив більш сильних сусідів. Швеція досягла єдності найпізніше – зусиллями короля **Олафа Шетконунга** (995–1022 рр.), але в цій країні королівська влада ще довго буде слабкою.

До кінця Середньовіччя скандинавські держави розвивалися окремо від решти Європи. Провідною була Данія. У XII–XIII ст. данці остаточно стали християнами, а в їхній державі установилися розвинені феодальні відносини. На **середину XIV ст.** Данія була близькою до того, аби контролювати всю балтійську торгівлю, проте зазнала поразки від Ганзи – німецького торговельного союзу міст.

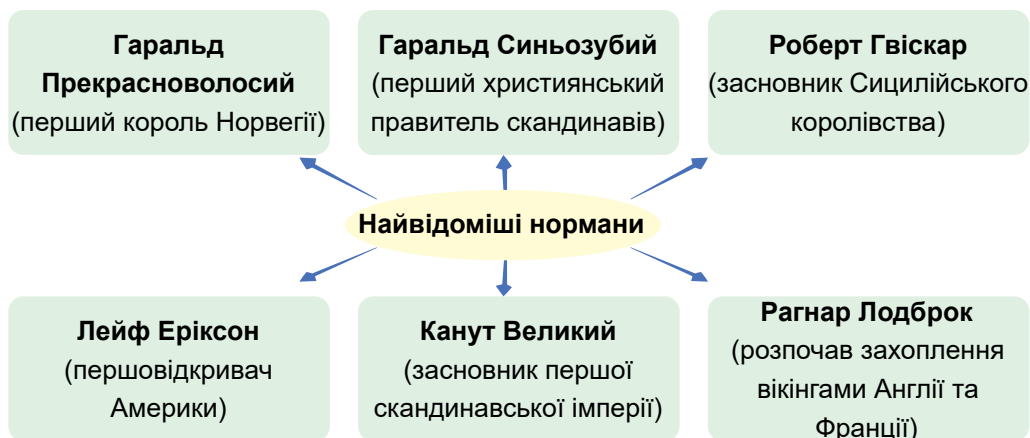
Максимального піднесення Данія досягла завдяки королеві **Маргариті I** (1387–1412 рр.). Вона вийшла заміж за короля Норвегії, а після його ранньої смерті стала правителькою обох держав. З 1397 р. королем Швеції став її онук, проте фактично владу в усіх трьох країнах здійснювала Маргарита. У тому ж **1397 р.** було укладено **Кальмарську унію** – союз Данії, Швеції та Норвегії. Кожне королівство зберігало свою незалежність, але під формальною владою одного монарха. Кальмарська унія проіснувала до початку XVI ст. за очевидного лідерства Данії, після чого Швеція зуміла здобути незалежність.

*Маргарита I,
королева Данії,
Норвегії та
Швеції —
скульптура
XV ст. на
надгробку у
Роскілле, Данія*

Унія – політичний союз.

Окремої уваги заслуговує Ісландія. Її політична історія почалась незвично. Наприкінці IX ст. в Норвегії формується перша серед скандинавів монархія на чолі з єдиним королем – Гаральдом Прекрасноволосим. Колишні племінні вожді, що втратили владу, а також переможені супротивники, яким король був не до вподоби, починають шукати нових земель. Так відбувається активне заселення Ісландії IX–X ст.

Дослідники припускають, що її заселяли переважно заможні люди, які могли взяти в далеку подорож чимало майна, збіжжя і худоби. Поселенці утворювали громади, в яких панувало так зване «**ісландське народоправство**». Усі важливі питання вирішували колективно на **альтингу** – народних зборах, що мали законодавчу і судову функції. Майнового розшарування не існувало. Не було і правителів. Правові суперечки розв’язував закономовець, радячись з усією громадою. Ісландське народоправство було спробою побудувати більш вільне й доброзичливе суспільство, натомість альтинг став праобразом європейських парламентів. У **1262 р.** Ісландія стала васалом Норвегії, і аж до середини ХХ ст. не матиме незалежного статусу.

Коли і за яких обставин вікінги утворили власні держави?

3. Культура вікінгів. Скандинавські племена сформували розвинену міфологію та релігію, спільну для всіх норманів. До прийняття християнства у **X–XI ст.** вікінги були язичниками. Вірили у багатьох богів на чолі з Одіном – богом смерті та мудрості. Скандинавська міфологія популярна в сучасному світі – ви напевно чули імена Тора, бога грому та блискавки, та Локи, злого бога бешкету та обману. Скандинави мали свою писемність – **руни**. Рунічне письмо використовували не для обміну інформацією, а в ритуальних цілях.

Світ, за уявленнями вікінгів, існував довкола світового дерева **Іггдрасіль** і ділився на три основні рівні. *Асгард* – верхній світ, що був домом для богів-асів, які створили світ і керували ним. У *Мідгарді* – середньому світі – жили люди. З усіх боків він ото-

*Битва Тора з велетнями .
Худ. Мортен Ескіль
Вінге. 1872 р.*

чений водою, яку не можна перетнути через злого змія Йормунганда. Нижній світ – *Ніфльхейм* – пов'язаний зі смертю. Центральним елементом давньоскандинавської релігії є віра у **Рагнаррок** – неминучу битву богів та людей із силами зла, яка стане кінцем світу.

Релігія скандинавських народів мала тісний зв'язок з війною. Безстрашні воїни, що загинули на полі бою, потрапляли до **Вальгалли** – своєрідного раю, де довічно святкували з богом Одіном. Вікінги вірили, що загіблх під час битви заберуть до Вальгалли **валькірії** (служниці Одіна). Це робило вікінгів безстрашними – у цьому одна з причин їхніх численних перемог. До нашого часу дожило поняття **берсерка** – воїна, сп'янілого від битви, здатного бездумно й жорстоко руйнувати все на своєму шляху.

Уявлення про скандинавські дохристиянські вірування дійшли до наших днів завдяки добре розвиненому **епосу** – детальним оповідям та переказам легенд. **Саги** – скандинавські віршовані перекази про міфологію та життєписи героїв – були записані у першій половині XIII ст. Саги є важливими писемними джерелами про Раннє Середньовіччя у Німеччині, Англії, скандинавських державах і в Русі-Україні. Головними сагами є «Старша Едда» невідомого автора та «Молодша Едда» ісландця **Сноррі Стурлусона** (1171–1241 рр.). Скандинавська міфологія і речові джерела, свідчать, що жінка в суспільстві вікінгів мала широкі права: обирала собі чоловіка, успадковувала частину майна в разі його смерті чи розлучення, а також могла брати участь в битвах нарівні з чоловіками.

Опишіть уявлення вікінгів про навколишній світ. Звідки нам відомо про їхній світогляд?

4. Становлення та розвиток Угорського королівства. Кочові племена угрів (мадярів) прийшли в Причорноморські степи з-за Уралу у IX ст. Надовго утриматися в Причорномор'ї вони не

змогли – натиск печенігів примусив їх рухатися далі. Близько 896 р. угри на чолі з вождем Арпадом перейшли через Карпати у Паннонську рівнину, де розташована сучасна Угорщина. В угорській історіографії цю подію прийнято називати «віднайденням Батьківщини».

Досягнувши Дунаю, угри довго зберігали кочовий спосіб життя – місцеві степи давали чимало простору для ведення скотарства. Важливим джерелом добробуту угрів було майно, здобуте в набігах на сусідні землі. У **955 р.** король Німеччини **Оттон I** завдав кочовим уграм нищівної поразки. Після такого удару вони вже не могли здійснювати набіги на німецькі землі й змушені були перейти до осілого господарства.

Наприкінці X ст. під впливом німецьких місіонерів, серед угрів поширюється християнство. Правитель **Іштван I (997–1038 рр.)** проводив примусову християнізацію своїх підданих. За це Папа Римський у **1000 р.** визнав його королем, а пізніше католицька церква проголосила його святим. Під орудою Іштвана Святого новоутворене **королівство Угорщина** швидко розвивалося завдяки реформі місцевої влади. Король поділив державу на **комітати**, очолювані його намісниками. Намісники короля здійснювали реальну владу на місцях і збирали податки, кожен із них мав власний загін кінноти для підтримання порядку.

Впродовж **XI–XIII ст.** в Угорщині міцніє влада великих феодалів (магнатів). Таким становищем були незадоволені середні та дрібні землевласники, котрі часто були прямими васалами короля. Тривалі міжусобиці призвели до прийняття в **1222 р.** «**Золотої булли**» – королівського документа, який значно обмежував права короля, натомість закріплював права **шляхтичів** (дрібніших землевласників – майбутніх дворян). У «Золотій буллі» закріплено навіть право шляхти на повстання проти короля, якщо він править негідно.

*Арпад.
Літографія.
1828 р.*

*Корона Святого
Іштвана —
символ
державності
Угорщини, нею
коронували
майже всіх
угорських королів*

Попри міжусобиці, Угорське королівство в **XI–XIII ст.** провадило активні завоювання. Підкорило землі сучасної Хорватії, зазіхало на Галицько-Волинське князівство. У **1241 р.** угри самі стали жертвою нападу – їхнє військо було повністю розбите монголами. Проте вже наступного року монголи пішли, а Угорщина після цього почне укріплювати свою військову могутність і стане вагомим гравцем у європейській політиці.

Як ви розумієте вираз «віднайти Батьківщину»?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Набіги вікінгів мотивували народи гуртуватися проти них. Це прискорило державотворчі процеси в Англії, Франції, Італії, Польщі та Русі-Україні.
2. Нормани вплинули на хід історії південної Європи. Саме завдяки ним південь Італії та острів Сицилія сьогодні політично та культурно належать до європейської християнської цивілізації, а не до мусульманського світу.
3. Торговельні експедиції вікінгів міцно об'єднали ринок Європи Раннього Середньовіччя з мусульманським світом. Вікінгів-торговців знали від Ірландії до Багдаду та Єгипту.
4. Як найманці, нормани служили багатьом королям та імператорам середньовічної Європи, поглиблюючи міжнародні конфлікти, але водночас сприяли й формуванню нових кордонів.
5. Багата скандинавська міфологія й досі є джерелом натхнення для митців у сфері кіно, літератури, живопису та ігрової індустрії.
6. Угри стали єдиним кочовим народом, котрий зумів заснувати європейську державу. Угорщина стане одним із плацдармів для поширення німецького впливу в Європі, а також ціною власної незалежності захистить християнську цивілізацію від наступу турків XV–XVI ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Завдяки варягам утворився торговельний шлях «із варяг у греки» між Скандинавією та Візантією. Без нього державотворення Русі-України могло би розтягнутись у часі.
2. Варяги певною мірою могли вплинути на слов'янське язичництво, а також залишили свій культурний слід у вигляді чоловічих та жіночих імен, якими ми досі послуговуємось.
3. Як військові найманці, варяги сприяли зміцненню влади великих київських князів — Святослава Хороброго, Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
4. Впродовж століть, політичні інтереси скандинавів опосередковано торкалися українських земель. В середні віки, скандинави прийняли участь в руському державотворенні. В добу Нового часу XVI–XVIII ст. Швеція мала в союзниках українських козацьких гетьманів – Богдана Хмельницького та Івана Мазепу.

5. Угорці вже понад тисячу років є безпосередніми сусідами України. Культурний слід Угорщини помітно в закарпатській архітектурі та місцевому діалекті. Зараз в Україні живе понад 150 тисяч етнічних угорців, чимало з яких доклалися до розвитку та захисту нашої держави.

Дати для запам'ятовування:

793 р. — перший набіг норманів на Англію.

965 р. — хрещення Данії.

1000 р. — проголошення Угорського королівства.

1241 р. — монгольська навала на Угорщину.

1397 р. — Кальмарська унія. Об'єднання Данії, Швеції та Норвегії.

ТЕСТ ДО ТЕМИ**Історична бесіда**

1. Чому попри свою завзятість, вікінги лишили мінімальний слід в тих краях, де засновували свої держави? Презентуйте результати власного дослідження з цього питання.
2. Складіть перелік із сучасних зразків мистецтва (книги, фільми, аніме, ігри тощо) в яких виразно простежується скандинавська культура? Наведіть ознаки скандинавської культури в творах з вашого списку.

§ 6. ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА В IV–XI СТОЛІТТЯХ

Пригадайте:

1. Де й коли виникло християнство?
2. За яких умов християнство поширилося на території Римської імперії?
3. Звідки християнство поширювалося на руські землі?

1. Утвердження християнської церкви. Наприкінці Античної доби молода християнська релігія отримала можливість стати панівною в Європі. Якщо перші християни в Римській імперії піддавалися гонінням із боку державної влади, то з початку IV ст. ситуація змінюється. **Міланський едикт 313 р.** імператора Константина урівнював у правах всі релігії: християнські громади здобули законний статус і отримали право на володіння власністю. Почали зводитись перші церкви, а кількість християнських спільнот різко зросла. Під впливом римлян християнство перейняли варварські народи – вестготи, франки, вандала, лангобарди та інші.

Важливим інструментом для організації церковної діяльності були **Всесвітні собори** – збори вищого духовенства, на яких узгоджувались питання в сфері обрядовості, трактувань Святого Письма та інше. Першим в історії християнства став **Нікейський собор 325 р.**, на якому було ухвалено єдиний обрядовий християнський календар, визначено правила церковного життя, засуджено релігійне інакодумство. Впродовж історії християнської церкви на Всесвітніх соборах також порушувались теми шанування ікон, особливостей їх зображення, трактування релігійних ідей тощо.

Церковна ієрархія — рівні священства у християнстві.

Церковний собор — загальнодержавний або міжнародний з'їзд вищого духовництва для виборів голови Церкви або для встановлення певних правил релігійної спільноти.

Папа Римський (Понтифік) – голова західної (католицької) Церкви.

Патріарх — голова східної (православної) Церкви. До сьогоднішнього дня, існують чотири патріархати: Константинопольський, Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський.

Митрополит — очільник християнської Церкви у певній державі або її частині. У православ'ї обирався з ченців.

Єпископ – священнослужитель, який очолює єпархію (єпископство).

Єпархія — у християнській церкві територіальна одиниця на чолі з єпископом.

Упродовж Середньовіччя собори дедалі частіше призводили до збільшення суперечок і неприязні між представниками західного

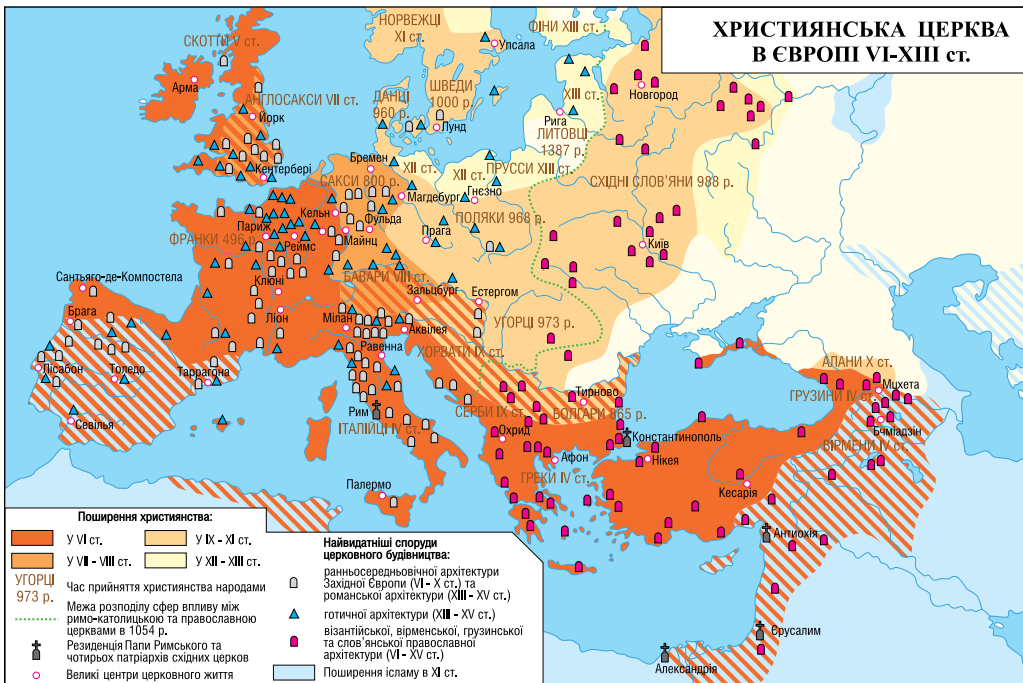

християнства з центром у Римі та східного християнства з центром у Константинополі. Причиною непорозумінь були: 1) величезна територія, яку охоплював християнський світ; 2) різноманіття народних звичаїв, які залишали відбиток на трактуванні християнства; 3) особливості відносин між церквою і державою в європейських королівствах та Візантії; 4) боротьба Риму і Константинополя за християнізацію язичницьких народів.

Всесвітні собори сприяли об'єднанню чи роз'єднанню християнського світу? Обґрунтуйте відповідь.

2. Поширення християнської церкви. Після розпаду Римської імперії політична розстановка у Європі зазнає змін. У перші віки Середньовіччя варварські королівства швидко формувались і занепадали. Люди відчували невизначеність. «Об'єднувачем» суспільств виступила християнська церква – стійка структура, яка вселяла надію на краще майбутнє. В епоху, коли наукові знання втрачалися й забувалися, християнські *монастирі* виявились тим місцем, де знання будуть зберігатися і передаватися наступним поколінням.

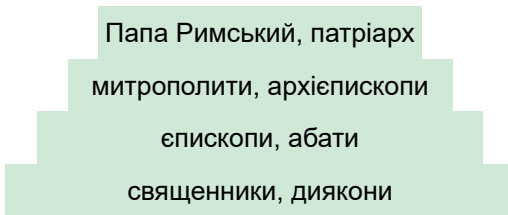

Знайдіть резиденції Понтифіка та патріархів. Які народи хрестилися найраніше, а які — найпізніше?

Південь та Захід Європи християнізувалися до розпаду Римської імперії. Центральні, Північні та Східні регіони вступили у Середньовіччя язичницькими. **Християнізація** (процес поширення християнства) відбувалася трьома шляхами:

- в ході завоювань, християнські монархи, приєднували нові території і насильно хрестили місцеве населення;
- королівства та представники церкви здійснювали місіонерську діяльність серед непідкорених язичницьких племен;
- язичницькі правителі ставали християнами і хрестили власних підданих, виходячи з політичної доцільності.

Ієрархія духовенства

ІСАРАХІЯ НЕБЕСНА

Серафіми

ангели полум'яні у вірі та любові до Бога

Силти

ангели Божественної міщності

Ангели

Божественні трудівники, посередники

ІСАРАХІЯ ЗЕМНА

Духівництво

Ритарство

Селяни та ремісники

Ієрархія небсна і земна (ілюстрація)

До XI ст. християнізація Західної, Центральної та Південно-Східної Європи завершилась. Релігійним центром у Західній Європі став Рим – звідси церквою керував **Папа Римський**, він же **Понтифік** (батько церкви). У Візантії центром християнства виступав Константинополь, де релігійним лідером був **патріарх** («родоначальник» церкви). З Риму християнство поширювалося у Північну та Центральну Європу, з Константинополя – у Східну Європу та на Балканський півострів.

Римська церква активно втручалася в політику й суспільне життя, намагалася взяти світських правителів під контроль. У своїх заходах вона почасти мотивувалась фінансовими інтересами. Східна християнська церква була частиною єдиної державної системи, не претендувала на політичну владу, підтримувала правителя та допомагала в

управлінні країною. Західна церква Раннього Середньовіччя поступалась в освіченості Східній церкві, перш за все тому, що Візантія, на відміну від варварських королівств, зберегла освітній та науковий спадок Римської імперії.

Християнські духівники у Ранньому Середньовіччі виділилися в окремих, привілейований стан. Також в цей період сформувалася церковна ієрархія – багаторівнева структура духовенства. Диякони та священники провадили службу у своїх парафіях – громадах, які обмежувались територією селища, кількох селищ або міста, в залежності від статусу духівника. Кілька парафій об'єднувалися в єпископства на чолі з єпископами. Декілька єпископств формували архієпископство очолюване архієпископом. На Сході їх аналогом були митрополії на чолі з митрополитами. Папу та патріарха обирали священнослужителі на церковних соборах – з'їздах вищих ієрархів. Папа та патріарх на свій розсуд призначали єпископів, а єпископи – священників та абатів.

Взаємозв'язок між середньовічним християнством та світоглядом добре демонструє пануюча в той час ідея поділу земного та небесного суспільств на стани за сферою діяльності.

Які процеси сприяли християнізації Європи? Порівняйте «земну» і «небесну» ієрархії: визначте спільне та відмінне.

3. Основи християнської ідеології та світогляду в середні віки.

Середньовічна християнська церква ставила релігійні заповіді як найвищі моральні норми, яких слід дотримуватися неухильно. **Біблія** – головна релігійна книга християн – вважалася твором, котрий містить відповіді на всі питання і пояснює, як має жити вірний християнин. В основі світогляду лежала віра у спасіння душі після смерті, але для цього треба прожити праведне життя. Відправлення релігійних обрядів та регулярне відвідування церкви вважалися обов'язковими для потрапляння до раю. «Мирські» потреби не мали значення у порівнянні з духовними – земне життя вважалось тимчасовим і незначущим. Як результат, релігійними

Аврелій Августин – основоположник християнської догматики. Картина французького художника А. Кабанеля. XIX ст.

Святий Антоній на православної іконі середини XVI ст.

нормами було наскрізь просякнуте життя кожного середньовічного європейця. Вплив релігії також визначав напрямки розвитку науки та культури.

У V ст. єпископ з Північної Африки **Аврелій Августин** у своїй праці «Сповідь» висловив тезу, що **церква – єдиний посередник між Богом та віруючими**, а християни мусять неухильно дотримуватися правил, проповідуваних церквою. Також він сформулював ідею первородного гріха, який передається у спадок всім людям від перших людей – Адама та Єви. Таке трактування робило суспільство залежним від релігії, підштовхувало до спокутування гріхів способами, які продиктує церква.

В Біблії неодноразово згадується традиція зі старих язичницьких часів про сплату 1/10 прибутку на користь церкви. Ґрунтуючись на цих згадках, Папи Римські та єпископи із VI ст. поширили серед християнських держав обов'язковий податок у формі **десятини**. За її несплату в Західній Європі відлучали від церкви.

Цікава цитата

«Перед вірою тьмяніють усі досягнення розуму. Будьмо ж вірити, якщо не можемо зрозуміти!».

Аврелій Августин, християнський єпископ, філософ, проповідник IV-V ст.

1. Яке значення віри у житті людини відводить автор цитати?
2. Як ви вважаєте, чому дана теза глибоко прижилася в західноєвропейському суспільстві Раннього Середньовіччя?

У Єгипті, який в добу Раннього Середньовіччя належав Візантії, виникло уявлення про те, що найкращий спосіб вести праведне життя – відмова від усього зайвого, крім праці та молитви. Так виникло **«чорне» духівництво**, або чернецтво, засноване **Святим Антонієм**, що 21 рік прожив у пустелі. Довкола його самотньої обителі з часом стали селитися його послідовники – так було закладено принцип функціонування монастиря як самодостатньої спільноти віруючих людей, що живуть за власним статутом. У Західну Європу чернецтво приніс **Святий Бенедикт** у першій половині VI ст. На противагу

ченцям та вищим церковним ієрархам існувало «біле» **духівництво**. Так називали нижчих церковних ієрархів – священників та дияконів. На відміну від ченців, вони вели активне громадське життя, проводили богослужіння та мали право одружуватися.

Які тези християнської ідеології стали визначальними для життя та світогляду середньовічного суспільства?

4. Відносини між церквою і державою в Ранньому Середньовіччі. Після розпаду Західної Римської імперії в 476 р. новоутворені варварські королівства ще добре пам'ятали про велич і значення колишнього Риму. Тому саме Римський єпископ здобуває роль абсолютного лідера та керівника над усім християнським духовенством Західної Європи.

Існування на сході Візантійської імперії, так само християнської, стримувало поширення впливу Римського єпископа (Папи Римського) на весь християнський світ. Візантійська християнська церква в народі називалася «грецькою», бо мова богослужінь була грецькою. Римська християнська церква йменувалась «латинською», тому що мова богослужінь відправлялась по-латині (мові давніх римлян). Так впродовж Раннього Середньовіччя виокремлювались *східна* (православна) і *західна* (католицька) християнська церкви.

Географічна **межа поширення католицької та православної церков** утвердилась в період між VIII–X ст. Орієнтовно – по кордону між Візантією та варварськими королівствами: від Балканського півострова до Карпат і на північ до Балтійського моря.

Ставлення у суспільстві до церковного ієрарха (глави церкви) у католиків та православних було різним, і це помітно на **відносинах між церквою і державою**.

У середньовічних православних державах церква була додатком до влади монарха, так як це було у Римській імперії за форму-

*Каноське приниження – епізод з конфлікту між німецьким імператором Генріхом IV та Папою Римським Григорієм VII за право інвеститури.
Картина
Е. Швейцера 1862 р.*

лою: *одна релігія – одна держава – один правитель*. І навіть якщо влада правителя виявлялась слабкою, церква не намагалася цим скористатися. Константинопольський патріарх – глава православної церкви – не претендував на владу, землі та прибутки інших православних держав. Однак патріарх призначав митрополитів в інших країнах, і це право залишалось беззаперечним.

У середньовічному католицизмі Папа Римський був не лише церковним ієрархом, але й претендував на світську владу. Він був самостійним правителем у своїй Папській державі, призначав єпископів в інших королівствах (акт інвеститури) і через них отримував 10% прибутку з їх єпархії. Десятину з державної скарбниці на користь Папи Римського мали сплачувати й королі. В потужних королівствах, як от Франції і Німеччині, деякі монархи противились таким порядкам, що перетікало у прямий конфлікт з Папою Римським – «боротьба за інвеституру».

Боротьба за інвеституру – політична боротьба (1075-1124 рр.) між німецькими імператорами та Папами Римськими за право призначати своїх єпископів. Конфлікт мав не лише релігійний чи репутаційний, але, й фінансовий інтерес для обох сторін. Закінчився перемогою Риму і закріпленням роздробленості Німеччини.

Щоб тримати свій вплив над королями і народами, Папи Римські сприяли поширенню різноманітних церковних організацій: жєбрущих орденів ченців, духовно-лицарських орденів, Папських Інквізицій. Також оплачували філософські праці для обґрунтування вищої церковної влади. Усі ці дії з часом лише розширили різноманіття трактувань Біблії та врешті ослабили владу Папи Римського.

В чому полягала різниця у відносинах між церквою і державою у православних і католиків?

Тіара (корона) Папи Римського. Три обручі на ній символізують три обов'язки пап римських – освячувати, керувати й вчити

5. Виникнення розбіжностей у християнській церкві. Великий розкол. Молодий християнський світ був надто великий, щоб зберігати єдність. Перші розбіжності почали виникати ще від того часу, як Римська імперія поділилась на Західну та Східну. Так виділились два релігійних центри однієї віри.

Рим був серцем Римської імперії, тому рим-

ський єпископ (Папа Римський) формально вважався найголовнішим. З іншого боку, в IV ст. політичний центр імперії зміщується до Константинополя, що обумовило появу ієрарха нового типу – патріарха. Так зародилась суперечність: «Хто головніший?».

З часом, формувались й інші розбіжності: 1) різне трактування Священного Письма та його приписів; 2) відмінності в обрядах богослужіння; 3) різниця у релігійній філософії та світогляді. Два центри християнства суперничали на ниві християнізації, борючись за право першими охрестити язичницькі народи. Понтифіки зазіхали на парафії патріарха та намагались керувати ним. Натомість голова східної церкви та візантійські імператори вбачали у таких діях Риму пряму загрозу своїй владі та незалежності.

У **1054 р.** суперечності досягли такого рівня, що Папа Римський та константинопольський патріарх прокляли один одного і відмовилися визнавати владу конкурента хоча би над частиною християн. Ця подія увійшла в історію як **«Великий розкол» («Велика схизма»)**. Церкву підпорядковану Константинопольському патріарху стали називати ортодоксальною, або православною («істинною»), а підвладну Папі Римському – католицькою («всесвітньою»). Християнство, що в Ранньому Середньовіччі змогло об'єднати європейців як одновірців, в XI ст. посприяло їх розколу на два світи.

Православні держави і католицькі королівства не постали один проти одного стіною, але християнський світ, який до того був формально єдиним, став більш вразливий для зовнішніх ворогів. Перед загрозою монгольського вторгнення (Золотої Орди), з'являються спроби подолання розколу. На Другому Ліонському соборі 1274 р. візантійський імператор Михаїл VIII визнав зверхність Папи Римського та більшість ідей і ритуалів католицької церкви, однак імператора не підтримали православні ієрархи. Наступна спроба возз'єднання християнського світу відбулась на Флорентійському соборі 1438 р., коли Візантії та Європі всерйоз стали загрожувати турки. Проте з падінням Константинополя у 1453 р. актуальність унії була втрачена.

Патериця (жезл-палиця) – символ влади патріарха в православній церкві.

Вважається що невід'ємним атрибутом перших старозавітних пророків була палиця (патериця)

Які обставини передували Великому розколу християнської церкви? Назвіть головний наслідок цієї події.

6. Відмінності між католицькою та православною церквою. Відмінності між католиками і православними були перш за все обумовлені різницею у відносинах між церквою та державою, а також різним відношенням церкви до людини. Православна церква не перебувала у конфлікті з владою, тому дійшла до нашого часу майже без змін. Натомість католицькі ієрархи вели боротьбу зі світською владою за свою незалежність і політичні права. Це спричинило суттєві зміни в католицькому світі впродовж його історії.

Критерії відмінностей	Православні	Католики
потойбічні уявлення	<i>Рай</i> — місце для праведників. <i>Пекло</i> — місце для грішників.	Окрім раю та пекла є <i>чистилище</i> — місце для очищення душ від незначних гріхів, перед потраплянням у рай.
обряд хрещення	<i>Занурення</i> у воду.	<i>Обливання</i> водою.
мова богослужінь та Біблії	<i>Грецька і церковнослов'янська</i> — адаптована під розмовну мову кожного народу в окремоті.	<i>Латина</i> — незрозуміла більшості населення мова давніх римлян.
особливості богослужінь	Місця вірян тільки <i>стоячі</i> .	Місця вірян <i>сидячі</i> .
хресне знамення	хрестяться справа наліво	хрестяться зліва направо
положення про верховенство	Ані Папа Римський, ані патріархи не є одноосібними очільниками Церкви.	Папа Римський – голова християнської Церкви.
обряд причащання	усі віряни причащаються хлібом і вином.	хлібом і вином причащаються лише священики, а всі інші віряни – лише хлібом.
ставлення до Святого Письма	Миряни <i>мають право</i> читати Біблію.	Миряни <i>не мають права</i> читати Біблію.
роль мистецтва	Церковні зображення святих на <i>іконах</i> та <i>фресках</i> (на стінних малюнках).	Церковні зображення святих на <i>фресках</i> та <i>вітражах</i> (скляних вікнах).

політична влада	Церква залежна від світської влади і є додатком до влади монарха. Не бореться за свою самостійність.	Церква залежна від світської влади, але бореться за незалежність. Папа Римський має свою державу — <i>Папську область</i> (центр Італії).
продаж посад (симонія)	присутня	присутня
відпущення гріхів за гроші (індульгенція)	відсутня	присутня

Як ви вважаєте, якби православна церква також боролася за свої політичні права зі світською владою, чи відбулися б у ній зміни? Яким чином вони б проявилися?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Християнська мораль та світогляд стали визначальними для середньовічної людини. Це відобразилося у мистецтві, літературі та філософії, які тривалий час «обслуговували» інтереси Церкви.
2. Поширення монастирів у VI–XI ст. стане передумовою для розвитку європейської освіти, філософії та науки.
3. Сплата десятини — одна із важливих складових у боротьбі між світською владою та Церквою у Західній Європі. Ця боротьба триватиме впродовж Середньовіччя і закінчиться становленням сильних монархій, ослабленням Католицької Церкви та народженням нової гілки християнства — протестантизму.
4. Протистояння між світською владою та Церквою призведе до формування сучасних європейських цінностей: 1) гроші мають працювати на державні інтереси; 2) політичний баланс сил; 3) взаєморозуміння між станами; 4) закони суспільного добробуту.
5. У боротьбі народжується прогрес. Православна Церква не боролася за політичні та економічні права зі світською владою, тому правителі православних держав демонстрували пасивність у проведенні важливих суспільних і правових змін.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Географічна близькість Константинополя до Русі-України, спільний торговельний шлях «із варяг у греки» та взаємовигідні політичні інтереси врешті підштовхнуть київських князів до прийняття східного християнства у X ст.
2. Великий розкол на багато століть зробив православних та католиків байдужими одне до одного. Два християнських світи не зможуть об'єднатися для спільної боротьби, коли в XIII ст. у Європу вторгнуться монголи, а у XV ст. прорвуться войовничі турки-османи.

3. Належність України до православного світу визначить її шлях після Середньовіччя. В боротьбі за свободу у XVII ст. українські політичні діячі обирають союзника за релігійним принципом, зупинившись на православному Московському царстві, яке розцінить військовий союз як запрошення на панування. Відгомін цієї історичної помилки відчувається і сьогодні.

Дати для запам'ятовування:

313 р. — Міланський едикт, легалізація християнства в Римській імперії.

IV ст. — Антоній Великий засновує перші монастирі.

V ст. — початок чернецтва у Західній Європі.

1054 р. — розкол Церкви на католицьку і православну гілки.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

1. Здійсніть дослідження проблемного питання. Що таке «Небесна Ієрархія»?
2. В який приблизно час вона виникла?
3. На вашу думку, для чого була вигадана «Небесна Ієрархія»?
4. Як це могло бути пов'язано з устроєм середньовічного суспільства?

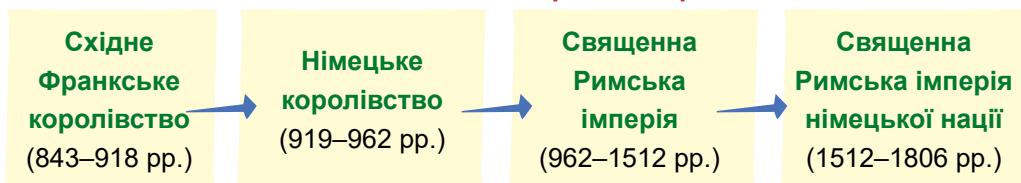
§7. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА СЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ

Пригадайте:

1. Звідки в Центральну Європу переселились угорці? Що їх спонукало до цього?
2. На які держави розпалась Франкська імперія після Верденського договору 843 р.?
3. Яке значення в середньовічній Європі мав «титул» імператора? На що претендував монарх із таким титулом? Хто в середні віки його отримав першим?

Етапи німецького державотворення

1. Виникнення Священної Римської імперії. Як вам уже відомо, за умовами Верденської угоди 843 р., зі східних земель Франкської імперії утворилось **Східне Франкське королівство** очолюване Людовіком Німецьким з династії Каролінгів. Ще за життя імператора Карла Великого його східне володіння мало лиху славу бунтівного краю, населеного войовничими германськими племенами. Збереження племінних відносин та примітивна правова система обумовили політичну відсталість новоутвореної країни. Східнофранкський король з його незначним доменом вимушений був спиратися на військову підтримку племінних вождів — п'ятьох могутніх герцогів, які, по суті, й розділили між собою владу в державі.

Поштовхом до об'єднання королівства стали зовнішні вороги. Вікінги протягом IX ст. вчиняли грабівницькі набіги з Балтійського моря. Натомість населення сходу та півдня з кінця IX ст. потерпало від угорців (мадярів), котрі знайшли собі нову батьківщину на Паннонській рівнині (сучасна Угорщина). Свою роль також зіграла династична криза: у 911 р. помер останній представник «східних» Каролінгів. Герцоги були проти, щоб Східне королівство успадкував монарх Західного Франкського королівства.

*Гуго Вогель.
Коронація Генріха I
Птахолова. 1899 р.*

У **919 р.** німецька знать обирає своїм королем герцога Саксонії, який посів престол під ім'ям **Генріх I Птахолов** (919–936 рр.). Від цієї події починається історія нової європейської держави — **Німецького королівства**. В подальші роки Генріху I довелось воювати проти частини бунтівних герцогів, які геть не воліли підкорятись будь-якому монарху. Поклавши край внутрішнім чварам, він розпочав зовнішній наступ. Протягом 920–930-х років король розбиває угорські війська, змушує Данію припинити грабіжницькі набіги. За правління Генріха I німецька корона вперше починає зазіхати на чеські землі. Для захисту південних і східних кордонів монарх наказує будувати бурги — фортеці, які згодом переростуть у міста.

*Перший
німецький
імператор
Оттон I*

Син Генріха — **Оттон I** (936–973 рр.) — був змушений, як і батько, воювати проти бунтівних герцогів та їхніх прибічників. Придушивши повстання, Оттон I користується династичною кризою в Серединному Франкському королівстві. Він розпочинає італійські військові походи. Так було започатковано багатовікові претензії німецької корони на Північну Італію.

Нові спустошливі набіги угорців у 950-х роках змусили німецьких феодалів згуртуватися. Маючи достатньо ресурсів, Оттон I створює важку лицарську кінноту. З її допомогою він завдає нищівної поразки уграм **955 р. в битві на річці Лех** у Баварії. Зазнавши катастрофічних втрат, вони назавжди припинили свої напади. Ця важлива перемога сприяла формуванню німецької нації.

Цікава цитата

«Святкуючи Різдво в Римі, імператор Оттон наказав стратити, за виключенням міського управителя який втік, тринадцять знатних римлян, які організували вигнання Папи Римського Іоанна».

Адальберт Магдебурзький, німецький хроніст X ст.

1. Яку інформацію про норів середньовічних людей дає нам цитата?
2. Висловіть думку: чому імператор Оттон втрутився у справу з вигнанням Папи Іоанна?
3. Що спонукало імператора заступатися за папство?

Священна Римська імперія в XV ст.

Після розгрому угорців король продовжує італійські походи, звернувши увагу на Рим. Цією кампанією Оттон I хотів вирішити три важливі державні проблеми: 1) об'єднати спільною спра-

вою бунтівних німецьких феодалів; 2) підпорядкувати своїй владі церкву; 3) збільшити королівські землеволодіння та прибутки для проведення внутрішніх реформ. У 961 р. Оттон I захистив Папську державу від зазіхань її ворожих сусідів та непокірних васалів. Із вдячності Папа Римський Іоанн XII **2 лютого 962 р.** в Соборі Святого Петра в Римі коронував Оттона I як римського імператора. З тих пір німецька королівська та імператорська корони стали неподільними. Так утворилась **Священна Римська імперія**, імператори якої претендували на найвищу владу в християнському світі.

Чому Оттон I прагнув імператорської корони?

Назвіть найближчих сусідів Священної Римської імперії.

Знайдіть та покажіть місто, в якому коронувались німецькі імператори.

Як змінились кордони Священної Римської імперії впродовж XI–XV ст.?

Знайдіть та покажіть на карті міста Рим, Прагу, Відень, Буду, Краків.

Цікава цитата

«Король Людвіг, вигнаний зі свого королівства, звернувся до короля Оттона з проханням про допомогу та отримав її, як того бажав. Із сильним воїнством, вирушив король на Галію, повернув міста Реймс, Лан та багато інших укріплених фортець, дійшовши аж до Руану».

Адальберт Магдебурзький, німецький хроніст X ст.

1. Яку інформацію про статус верховного німецького правителя дає нам цитата?
2. На вашу думку, що хотів підкреслити автор рядків, наводячи таку розповідь?

2. Оттонівське відродження. Концентрація влади в руках німецьких імператорів сприяла піднесенню Священної Римської імперії. Доба культурного підйому Німеччини отримала назву **«Оттонівського відродження»**. Вона тривала впродовж **другої половини X ст.**, охоплюючи періоди правління імператора Оттона I, його сина Оттона II та онука Оттона III.

В цей час при дворі імператорів постає **«Академія»** – освітньо-науковий заклад подібний до того, що існував при Каролінзькому відродженні. До Академії запрошувались освічені люди, які займались літературною діяльністю: переписували вже відомі рукописи, створювали нові переклади, досліджували латинську мову та давньоримську літературу.

При імператорському дворі та при найбільших церквах (соборах) відкривались школи. Освіту мали право отримати хлопці й дівчата, знатного і простого походження. Монах Герберт (950-1003 рр.) – один із вчителів імператорської школи, залишив по собі чимало праць з астрономії, математики та філософії, а в 999 р. за підтримки імператора став папою римським Сильвестром II, очоливши всю Західну християнську церкву.

Одруження імператора Оттона II з візантійською принцесою Феофано додало візантійський відбиток на німецьку культуру. Цей вплив відобразився у книгописанні та книжковій мініатюрі (ілюстраціях), які досягли розквіту завдяки роботі монастиря в **Райхенау** – тодішньому літературному центрі Німеччини.

З якою культурною епохою Франкської імперії перегукується період Оттонівського відродження? Назвіть основні риси німецького культурного розквіту. Висловіть думку: чому культурне піднесення можливе лише у відносно мирні часи?

2. Вплив імперії на розвиток Чехії X-XIII ст. Угорський фактор в чеському державотворенні. Німецьке королівство, Чехія та Угорщина мали визначальний вплив на розвиток одна одної. Прибуття угорців у Паннонію у 890-х роках поклато край Великій Моравії — слов'янському союзу на чолі з чехами. Велико-моравська держава могла би й вистояти перед угорськими нападами, але на той час вона вже була виснажена тривалою війною зі Східним Франкським королівством.

На уламках племінного союзу, розореного мадярами, виростає окрема держава — **Чеське князівство**. Упродовж IX–XIV ст. країну очолює династія **Пржемисловичів**. За легендою, засновником династії був простий хлібороб. Ядром формування князівства є місто Прага — осередок міжнародної торгівлі в Центральній Європі. Сюди з'їжджаються купці з Русі-України, мусульманських країн, польських і німецьких земель. На початку X ст. чеські князі підкоряються Генріху I Птахолову, обіцяючи сплачувати йому данину. Маючи достатньо сил, Чеське князівство впродовж 930–940-х років збільшує свої володіння і стає загрожувати Німецькому королівству. У **950 р.** Оттон I здобуває перемогу в боротьбі з чехами і робить Чеське князівство своїм васалом. Ця угода приносить вигоду обом державам у боротьбі проти спільного супротивника.

Етапи чеського державотворення

Велика Моравія
(VIII ст. – 907 р.)

Чеське князівство
(кінець IX ст. – 1085 р.)

Чеське королівство
(1085-1918 рр.)

Об'єднані чесько-німецькі війська здобувають перемогу над переважаючими силами угорців у битві на річці Лех. У віддяку, Оттон I закріплює династичні права на Чехію за князем **Болеславом I Пржемисловичем** (935–972 рр.). Отримавши свободу дій, князь Болеслав до 970-х років об'єднує під своїм правлінням частину земель колишньої Великоморавської держави. Протягом X ст. Чеське князівство збільшується вчетверо. Його багатства приваблюють німецьких єпископів.

*Битва на р. Лех, ілюстрація
З. Майстерліна з
Нюрнберзької історії. 1457 р.*

*Коронація Вратислава II.
Художник Й. Матхаузер
XIX ст.*

Ще наприкінці IX ст. Чехія прийняла християнство завдяки візантійським місіонерам Кирилу і Мефодію. Для Візантії поширення християнства мало дипломатичну мету, так вона здобувала собі політичних союзників. Для Риму християнізація була важливою з огляду на економічні інтереси: охрещені землі ставали джерелом прибутків для єпископів та Папи Римського. У **973 р.** в Празі було засновано, підпорядковане Риму, єпископство на чолі з німецьким духовництвом. Впускаючи в свою країну німецьке духовництво (як землевласників), чеські князі намагались таким чином зберегти свою незалежність від імператора і водночас вберегти свою країну від нових війн зі Священною Римською імперією. Будучи з X ст. ізольованою новоутвореним Угорським князівством від Візантії, Чехія відтоді втрачає вплив з боку останньої, а отже, і залишки східного християнства. З огляду на активну місіонерську діяльність німецького духовництва, вона поступово стає католицькою державою.

Упродовж першої половини XI ст. німецькі імператори проводили війни проти Чехії, заважаючи її посиленню. У 1041 р. Чеське князівство стає васалом Німеччини та входить у її склад, але Пржемисловичі зберігають широкі права у своїй державі. Че-

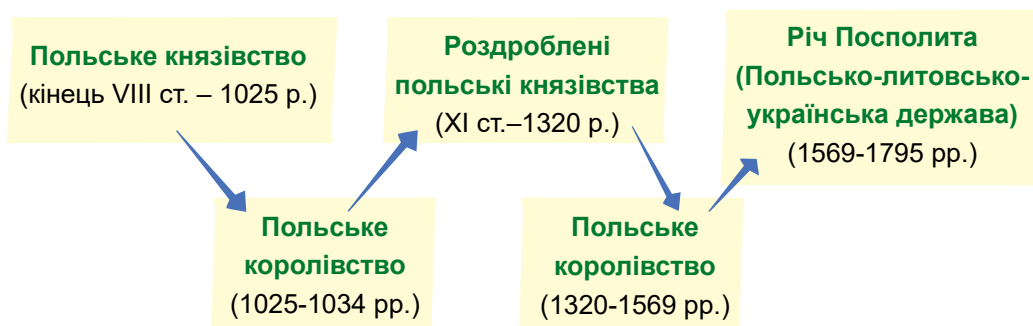
хія втягується у німецьку політику. В 1085 р. князь **Вратислав II** отримує **королівський титул** від імператора Генріха IV за допомогу в боротьбі проти Папи Римського Григорія VII. Так постає **Чеське королівство**. Протягом XI–XIII ст. чеські війська неодноразово залучались імператорами в походах проти Угорщини та Польщі з метою підкорити ці країни інтересам Німеччини.

Чому, запрошуючи до себе німецьке духівництво, чеські князі сподівались, що це врятує країну від повної окупації? Наскільки така політика є далекоглядною?

4. Утворення Польського королівства. Процес становлення середньовічної Польщі має багато спільних рис із Руссю-Україною. Водночас, подібно до Чехії та Угорщини, Польща в перші століття свого існування потрапила під сильний німецький вплив, що обумовило її подальшу долю.

Етапи польського державотворення

Свій історичний шлях західнослов'янська держава Польща починає від союзу слов'янських племен, які розселилися у VIII ст. вздовж басейну річки Вісли: На чолі цього союзу стояло плем'я полян від яких походить і назва народу – поляки. Їх держава називалась **Польське князівство**, а першою столицею було місто **Гнезно**, що дослівно означає «гніздо». Із Гнезно почався шлях до утворення Польської держави та об'єднання тутешніх слов'янських племен. За легендою, полянський вождь Лех збудував Гнезно біля могутнього дуба на якому гніздилися орли. З тих пір й до сьогодні, орел залишається державним символом Польщі.

Полянський князь Лех. Ілюстрація до легенди про заснування Гнезно

*Болеслав I
Хоробрий.
Художник
М. Бачіареллі.
1771 р.*

Першим, достовірно відомим польським князем був **Мешко I** (960-992 рр.) із династії **Пр'ястів**. За його правління Польське князівство суттєво збільшилось за рахунок приєднання сусідніх слов'янських племен. Князь Мешко I мав династичний союз із Чехією (залежною від Німеччини), тому в 966 р. він вимушений прийняти християнство від німецьких єпископів.

Син Мешка I **Болеслав I Хоробрий** (992-1025 рр.) об'єднав під своїм правлінням усі польські племінні союзи. Також він мав претензії на Чехію, що спричинило польсько-німецький конфлікт. Щоб вийти з-під німецького впливу, він створив незалежне архієпископство у Гнезно. У **1025 р.** Болеслав I коронується як перший **король Польщі**.

В XI ст. позиції християнства у Польщі були слабкі, а підкорені силою племена не бажали коритися наступним королем. В 1034 р. в країні спалахує потужне язичницьке повстання. Чехія, Священна Римська імперія та Руська держава скористались слабкістю Польщі та відібрали у неї більшість земель, а столиця Гнезно була пограбована. В обмін на подальшу політичну та військову підтримку, ослаблена Польща стає васалом (приймає підданство) Німеччини і втрачає королівський статус, але впродовж наступних століть не полишатиме спроб вирватись з-під німецького верховенства. Новою столицею з 1038 р. стає місто **Краків**, натомість Гнезно залишається релігійним серцем країни. Така розстановка згодом врятує Польщу в найскрутніші часи.

Впродовж XII-XIII ст. Польща поринає в період політичної роздробленості. Її спричинило рішення великого польського князя **Болеслава III Кривоуста** (1102-1138 рр.), який подібно до Ярослава Мудрого, розділив свої володіння порівну між

Згідно з письмовими джерелами, існувало два відгалуження племені полян. Східні поляни — засновники Києва та Русі-України. Західні поляни — заснували **Гнезно** та Польське князівство.

Герб Польщі

численними синами. Польща починає існувати як низка розрізних князівств, а Краків стає предметом домагань з боку польських князів. Тим часом Гнезно не матиме політичного значення, але як історичний та християнський центр Польщі, буде постійним нагадуванням про спільні польські цінності. Ця обставина, із часом, допоможе польським землям зібратися купи. До порівняння Київ XII-XIII ст. через свій універсальний статус, не зміг відновити єдність Русі коли зазнав руйнувань у 1169 та 1240 роках.

Доба політичної роздробленості сприяла колонізації польських земель німцями. Вони заселялись у містах та селах, приносячи із собою «німецьке право». В обмін на сплату податків, польські князі надавали своїм містам самоврядування (магдебурзьке право), що пришвидшило розвиток торгівлі та ремесел. З XIII ст. з'являються перші ремісничі цехи. Потребуючи більше грошей для ведення війн, князі запрошують до міст євреїв, які надавали позики під відсотки. На запрошення північних польських князів прибуває Тевтонський орден, який мав захищати їх від набігів балтійських племен. Але згодом, орден обертає свою зброю і проти поляків, ослаблених міжусобними війнами.

В своїй владі, польські князі спиралися на службу знать (**шляхту**) та вільні селянські общини, що сплачували фіксований податок. На відміну від більшості європейських королівств, польська церква не зазнавала великих утисків з боку світських правителів. Польське духовенство мало низку привілеїв та володіло значними маєтками. В умовах політичної роздробленості, польські шляхтичі набули особливого свободолюбства, адже щоб зберегти своє військо, князі йшли лицарям на поступки та закріплювали їх привілеї. Так сформувались основи майбутньої шляхетської демократії.

*Польська шляхта XIII–XIV ст.
Сучасна ілюстрація*

Шляхта — польські лицарі-феодалі (дрібні та середні землевласники), які за несення військової служби отримували земельний наділ або платню.

Край добі роздробленості поклав князь Владислав Локетек (1306-1333 рр.). Володіючи низкою польських князівств та маючи в союзниках угорську армію, він придушив пронимецькі та прочеські настрої серед польських міст. В **1320 р.** Папа Римський дарував Владиславу корону. Так було відновлено Польське королівство.

Які риси з життя Русі-України простежуються в історії становлення Польщі?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Привілеї та політичні амбіції Священної Римської імперії ляжуть в основу «пангерманізму» – ідеї про виключне право німецької нації на панування в Європі. Ця ідея спричинить багато військових конфліктів впродовж XVI-XIX ст.
2. З появою Угорської держави у Центральній та Західній Європі з'явиться надійний щит, який буде стримувати турецьку загрозу впродовж XV-XVI ст.
3. Проникнення німецьких єпископів, а за ними й німецьких феодалів та купців на землі Чехії закладе основи чесько-німецького конфлікту, який проявить себе у вигляді Гуситських війн (1419-1434 рр.)
4. На майбутні віки Польща стане надійною опорою християнської католицької церкви в Європі. Сильні позиції польського духовенства та політичні амбіції польської шляхти сприятимуть поширенню католицького християнства в литовських та західноукраїнських землях.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Боротьба між проугорськими та пронимецькими силами в Угорщині XI ст. посприяла шлюбному союзу між Угорщиною і Руссю-Україною.
2. Політична роздробленість Угорщини підштовхувала угорських королів шукати вигоди за кордоном. Так у XIII ст. угорці були втягнуті у боротьбу князя Данила Романовича із іншими князями Рюриковичами та галицькими боярами за Галицько-Волинський престол.
3. Політична криза в Німеччині та закріплення її роздробленості дозволило Польському королівству сконцентрувати сили на боротьбі за землі Русі-України, яка ослабла після монгольської навали у XIII ст.

Дати для запам'ятовування:

919 р. – утворення Німецького королівства

955 р. – німецько-чеські війська на чолі з Оттоном I розбивають угрів у битві на р. Лех.

962 р. – коронація Оттона I. Створення Священної Римської імперії.

Друга половина X ст. – Оттонівське відродження.

1025 р. – коронація Болеслава I Хороброго першим королем Польщі.

1085 р. – утворення Чеського королівства

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Тестові завдання
до розділу I
«Народження
середньовічної Європи»

Узагальнення знань
до розділу I
«Народження
середньовічної Європи»

Історична бесіда

1. Чому саме німці стали виразними носіями ідеї відновлення Римської імперії в середні віки? Які процеси ще з доби Античності заклали початок укоріненню цих ідей? Дослідіть дане питання та презентуйте результати в класі.
2. Чи справедливим є твердження, що середньовічна Німеччина «виховувала» сусідні слов'янські держави? Доведіть або спростуйте цю тезу.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ

§8. АРАБИ ТА НАРОДЖЕННЯ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ

Пригадайте:

1. Що таке релігія? Що таке політеїзм та монотеїзм?
2. Хто такі кочівники та чим вони займаються?
3. Що таке імперія та як вона утворюється?

1. Виникнення нової релігії – ісламу. Аравійський півострів відрізняється суворим кліматом – це посушлива пустеля, в якій відсутні річки. У пустелі лише зрідка трапляються квітучі оази – місця з доступом до свіжої прісної води та плодючими ґрунтами. Попри складні умови, Аравійський півострів ніколи не був безлюдним – через нього проходили торгові шляхи, якими каравани возили верблюжу шерсть, фініки, рабів, слонову кістку, шовк, перли, зерно та інші товари. Активній торгівлі сприяло географічне розташування регіону – на стику Азії та Африки, дорогою до Європи.

Населення Аравійського півострова складалося з розрізаних племен арабів, які жили як у містах, розташованих в оазах, так і безпосередньо в пустелі (так звані бедуїни). Величезні відстані між оазами і невелика кількість населення не дозволили арабам створити власну державу раніше – кожне плем'я мало власні інтереси, а людей для контролю за безмежною пустелею не вистачало. Не мали арабські племена і спільної релігії – були язичниками, вірили в духів та демонів, поклонялися ідолам численних богів.

Оаза в Аравійській пустелі — сучасний вигляд

Близьке сусідство з християнами та юдеями сприяло проникненню в арабські землі ідеї про те, що Бог має бути лише один. У **610 році** 40-річний мешканець з міста **Мекка**, якого звали **Мухаммед** (570-632 рр.), оголосив, що йому наснився сон, у якому архангел **Джебраїл** (Гавриїл) розповів йому про існування єдиного Бога – **Аллаха**. Також Мухаммеду відкрилися закони нової віри, яку назвали **ісламом** – у перекладі з арабської «смирненністю» (перед волею Аллаха). Мухаммед став **пророком** (тим, хто спілкується з вищими силами), а послідовників нової віри стали називати мусульманами, що перекладається як «слухняні» або «вірні». Філософія та життєві настанови ісламу викладені в священній книзі мусульман – **Корані**.

Архангел Джебраїл розповідає Мухаммедові правила ісламу. Манускрипт початку XIV ст.

Іслам (з араб. – «Покірність Богу») – монотеїстична релігія, заснована пророком Мухаммедом в Аравії на початку VII ст. Послідовники ісламу – мусульмани. На сьогодні це друга після християнства релігія з понад 1,5 млрд послідовників.

У рідному місті Мухаммед спочатку не домогся успіхів – багатії Мекки не підтримали ідеї пророка, а його послідовників переслідували. Життя в Мекці для мусульман ставало дедалі більш небезпечним, тому в **622 р.** відбулася **хіджра** – переселення Мухаммеда разом із усіма послідовниками до іншого міста, **Медини**. Серед мешканців Медини ідеї ісламу швидко набули популярності, тому мусульманський календар веде відлік саме від хіджри, а не від перших проповідей. У **630 р.** Мухаммед на чолі численних прихильників із Медини повертається до Мекки – тепер місцева знать змушена його визнати. Мекка стає головним ду-

Мухаммед повертається до Мекки і нищить ідолів. Ілюстрація початку XIX ст.

ховним центром мусульман, а вплив ісламу починає стрімко поширюватися. Мухаммед очолює нову державу і як світський правитель, і як духовний очільник усіх мусульман.

У яких умовах виникнув іслам? Які тогочасні релігії вплинули на ідеї ісламу?

2. Арабо-мусульманська імперія – Халіфат. Іслам передбачає, що навернення представників інших релігій на мусульман – це богоугодна справа. Хоча ранні мусульмани лояльно ставилися до християн та юдеїв, вони від самого початку прагнули поширити свою владу (як владу Аллаха) на якомога більші території. До своєї смерті у 632 р. Мухаммед устигнув об'єднати арабів, але іслам як релігія передбачав **експансію** (територіальне збільшення держави шляхом завоювань) також і на інші народи.

По смерті Мухаммеда управління державою перейшло до його родичів та близьких друзів. Наступних правителів стали називати **халіфами**, тобто намісниками пророка. Держава отримала назву **Арабський халіфат** і мала такі характерні риси:

Дуже розвинені товарно-грошові відносини

Толерантність до інших народів та вірувань

Віра в «священність» війни з іновірцями

Добровільне навернення в іслам

Теократичність держави (халіф має вищу духовну владу)

Халіфат – теократична арабська держава, в якій панує іслам, а очолює таку державу — халіф. Халіфат виник в VII ст. внаслідок арабських завоювань.

Халіф – правитель халіфату, який поєднував у собі функції верховного судді, верховного воєначальника та верховного священнослужителя.

Експансія – розширення меж панування народу за рахунок завоювання іноземних територій.

Після смерті Мухаммеда в 632 р. арабську державу тридцять років очолювали його найближчі сподвижники – чотири праведних халіфи (намісники пророка) Абу-Бакр, Омар, Осман і Алі. Їх головними завданнями стали подолання віровідступництва, укріплення ісламської віри серед арабських племен, встановлення єдиних мусульманських законів та норм поведінки. В зовнішній політиці вони починають військові дії проти **Візантії** на півночі та проти **Сасанідської імперії (Ірану)** на сході. Головна мета за-

воювань – взяти під контроль важливі торговельні шляхи в Аравії та приєднати до ісламу якомога більше народів.

Якщо на момент смерті Мухаммеда держава контролювала не більше половини Аравійського півострова і ніде не виходила за його межі, то в 661 році їй належала територія від Лівії на заході до Ірану на сході, і від Кавказу на півночі до Ємену на півдні.

Коли загинув Алі – четвертий праведний халіф, у державі відбувся розкол. **Мусульмани-шиїти**, вважали що наступними халіфами можуть бути лише родичі Мухаммеда та Алі. Натомість **мусульмани-сунніти**, були переконані, що халіфом має бути перш за все бездоганний знавець права та релігії, тобто професіонал. Сунніти перемогли, а шиїти відокремились від основної мусульманської спільноти і згодом заснували окрему державу на території сучасного Ірану. По сьогоднішній день, мусульмани-сунніти переважають в ісламському світі.

Цікава цитата

«Я шукав смерті в сотнях битв. Чому я не загинув у бою? І ось, я помираю, як помирає верблюд. Я помираю в ліжку ганебною смертю. Очі боягузів не закриваються уві сні».

Халід ібн аль-Валід, видатний арабський воєначальник VII ст.

1. Про які риси середньовічної воїнської честі говорить цитата?
2. До яких результатів призвела арабська завзятість на межі VII-VIII ст.?
3. Чому міцну та процвітаючу державу неможливо збудувати без талановитих людей? Обґрунтуйте свою відповідь?

У **661 р.** відбулася зміна влади – халіфом став намісник Сирії, **Муавія** з роду Омея, засновник династії **Омеядів**, яка правила халіфатом в **661-750 рр.** Новий правитель переніс столицю з Мекки до Дамаска, звідки походив сам. Муавійя та його нащадки змогли суттєво розширити територію держави. На сході, араби знищили велику Сасанідську імперію (Сасанідський Іран) та дійшли до кордонів з Індією та Китайською імперією династії Тан. На півночі завдали поразок візантійцям і досягли Кавказьких гір, але згодом були відкинуті Хозарським каганатом. На заході, мусульмани підкорили Північну Африку сягнувши Атлантичного океану! Після цього, вони рушили на північ, де підкорили Піренейський півострів (сучасні Іспанія та Португалія), а потім вдерлися на територію сучасної Франції, де лише у **732 р.** були зупинені франками та від-

Арабський халіфат

1. Знайдіть на карті міста: Мекку, Медину, Дамаск, Єрусалим, Константинополь, Кордову.
2. Знайдіть місце Таласької битви. В чому було її значення?
3. З якими великими державами межував Арабський халіфат?

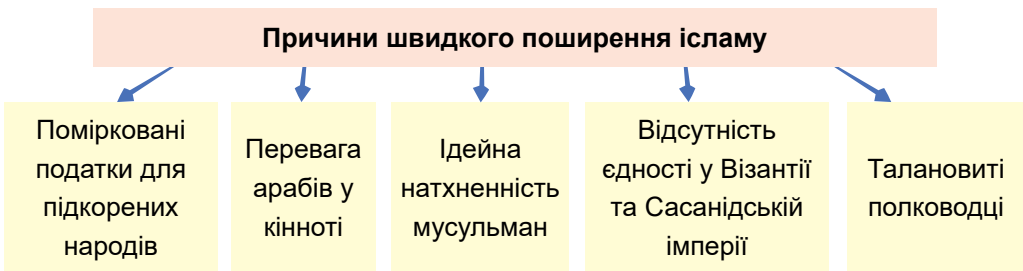
Тарік ібн Зіяд – арабський полководець VIII ст. на картині середини XIX ст.

кинуті назад. До кінця правління династії Омеядів Арабський халіфат досягнув своїх максимальних розмірів, а іслам поширився не тільки по всьому Близькому та Середньому Сходу, а й у Північній Африці та подекуди на півдні Європи.

Успішність експансії Арабського халіфату зумовлена як військовою тактикою, так і особливостями внутрішньої політики. Здобуваючи нові землі, араби практикували блисквичні набіги кінноти – вони майже завжди були абсолютно несподіваними для ворога. Арабські воїни вдавалися до численних військових хитрощів: влаштовували засідки, здійснюва-

ли напади рано-вранці, послуговувалися шпигунами, а фортеці штурмували, обстрілюючи їх із катапульт глечиками з палаючою нафтою.

Підкоривши інші народи, мусульмани не примушували місцеве населення приймати іслам, натомість дозволяли зберігати свої звичаї та традиції. Перехід в іслам для корінного населення був економічно вигідним: якщо селяни-іновірці сплачували близько 30% врожаю в якості податків, то селяни-мусульмани – лише 10%. Подібні правила застосовувалися до всіх сфер діяльності, тому перехід в іслам означав для родини економію. Завойовники, за умови покори з боку підкорених і дотримання ними законів мусульманського права (*шаріату*), не забирали майно чи землю, а податки навіть для немусульман часто виявлялися лояльнішими, ніж у сусідній Візантії. Завдяки цьому на підкорених землях не зафіксовано великих антимусульманських повстань.

У **750 р.** до влади прийшла нова династія – **Аббасиди**. Період їх правління часто називають золотим часом для Арабського халіфату, але це твердження справедливе лише щодо перших правителів династії. У **751 р.** араби зіткнулися у **Талаській битві** з Китайською імперією Тан. Битва визначила східну межу халіфату і виявилась останньою великою військовою виправою мусульман.

Величезна держава поступово втрачала вплив на віддалені провінції. Намісники халіфа – **еміри** ставали дедалі більш незалежними і утворювали власні держави. В середині X ст. Аббасиди правили лише Багдадом і найближчими околицями. Їх влада над емірами стала суто формальною і почасти ігнорувалася. Арабський халіфат впродовж X-XII ст. переживав політичну роздробленість, яка лише поглиблювалась і врешті призвела до появи окремих мусульманських середньовічних держав.

Авторитет Арабського халіфату було суттєво підірвано в 1055 р., коли турки-сельджуки захопили Багдад, зберігши за Аббасидами виключно релігійну владу. У **1258 р.** монгольське нашествя оста-

точно поклато край існуванню Арабського халіфату. Останній халіф був страчений, а його посада більше не відновлювалась.

Завдяки чому Арабський халіфат досяг успіху впродовж VII-X ст.? Назвіть напрямки арабської експансії.

3. Арабо-мусульманська культура. На ранніх етапах творення власної держави араби відкидали культуру та науку інших народів, вважаючи єдино правильними свої культуру та науку. Проте розширення халіфату на землі, що належали іншим народам, продемонстрували поступове злиття культур. Поки в Середньовічній Європі відмовлялися від «поганських» здобутків науки та культури часів Античності, араби багато в чому зберегли їх та примножили. Вигідне географічне розташування також дозволило арабам використовувати знання, запозичені з Китаю та Індії.

Як наслідок, на піку свого розвитку Арабський халіфат був світовим центром передової науки. Саме араби вигадали математику в її сучасному вигляді – ми досі послуговуємося цифрами, які називаємо арабськими, а основи сучасної алгебри заклав учений **аль-Хорезмі** (780-847 роки). **Ібн Сіна** (980-1037 роки) був найвідомішим медиком свого часу, а його твори навіть через декілька століть використовували для навчання європейських студентів-медиків.

Наслідки арабських завоювань

Знищення Сасанідської імперії та ослаблення Візантії

Надзвичайне піднесення торгівлі в Європі та Азії

Прогрес в розвитку точних наук

Відродження наукових досягнень Античності

Нові географічні дослідження і відкриття

Багаті міста Арабського халіфату, що процвітали завдяки торгівлі, щедро фінансували наукові дослідження та мистецтво. При цьому класичне арабське мистецтво позбавлене живопису і перед-

Палац Альгамбра (Гранада, Іспанія) — взірць середньовічної арабської архітектури. Сучасний вигляд

бачає дуже обмежений (з точки зору європейця) розвиток скульптури, адже шаріат не допускає зображення людини. Натомість араби досягли успіхів у складанні поетичних віршів, архітектурі, каліграфії та малюванні абстрактних візерунків, які отримали назву арабесок.

Водночас у величезній державі носіями власне арабської культури були лише самі араби (мешканці Аравійського півострова) та еліта підкорених країн. Місцеве неарабське населення, навіть прийнявши іслам, багато в чому зберігало власну культуру, так і не утворивши якогось єдиного народу. Таким чином, кожен регіон Арабського халіфату мав ще й власну локальну культуру.

Культурно-національне розмаїття відбилося й на тому, як треба сприймати релігію. До нашого часу збереглися дві найбільші течії ісламу, які утворилися ще в середні віки – це сунізм та шійїзм. **Шіїти** вважають єдиним джерелом законів шаріату Коран, тоді як **суніти** визнають також Сунну – збірку повчальних текстів за мотивами життя пророка Мухаммеда. Суніти дещо демократичніші, вони допускають, що халіфа може обирати громада серед учених-богословів, тоді як шіїти більше схильні дотримуватися предковічних традицій, і за халіфа обирали би виключно нащадків Мухаммеда.

У чому полягали особливості ісламської культури?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Іслам стане другою найпоширенішою релігією в світі, з майже 1,5 мільярдами послідовників в нинішній час.
2. Становлення мусульманського світу спричинить низку великих цивілізаційних конфліктів між мусульманами та християнами: Реконкісту в Іспанії VIII-XV ст., Хрестові походи на Близькому Сході XI-XIII ст., вторгнення Османської імперії в Європу в XV ст.
3. Зручне географічне розташування Арабського халіфату і його розвинене мореплавання сприятимуть розвитку товарно-грошових відносин в середньовічній Європі.

Титульна сторінка найвідомішої праці аль-Хорезмі, фактично перший у світі підручник з алгебри

4. Вторгнення арабів у Європу прискорить розвиток феодальних відносин, адже королі потребуватимуть більше кінних лицарів для протистояння арабам.
5. В ході війн з Візантією араби здобудуть численні наукові трактати доби Античності, вони зроблять переклади та з їх допомогою здійснять низку важливих відкриттів у математиці, механіці, хімії, медицині та астрономії.
6. Досягнення, відкриття і карти арабських мандрівників ляжуть в основу майбутніх Великих географічних відкриттів XV-XVI ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Арабські торговці IX-X ст. принесуть в Русь-Україну велику кількість срібних монет та екзотичні товари, що суттєво прискорить розвиток товарно-грошових відносин на українських землях.
2. Поява світового центру торгівлі в Аравії сприятиме розвитку торгівельного шляху «із варяг у греки».
3. Арабські географи, історики та мандрівники залишать багато цінних письмових свідчень про ранній розвиток Русі-України.
4. Межа поширення мусульманської культури з часом досягне українських терен. Це сприятиме як численним війнам, так і цивілізаційному обміну українців із сусідами.
5. Унікальний феномен української історії – козацтво, стане можливим саме завдяки існуванню ніким не контрольованої території на межі двох світів, християнського та мусульманського.

Дати для запам'ятовування:

622 р. — переселення Мухаммеда з Мекки до Медини.

661–750 рр. — халіфат Омеядів.

1055 р. — захоплення турками-сельджуками Багдада.

1258 р. — знищення халіфату Аббасидів.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

1. Дослідіть біографію Халіда ібн аль-Валіда – видатного арабського воєначальника. Яку роль він зіграв в утвердженні молодого мусульманського держави та становленні Арабського халіфату? Порівняйте Халіда ібн аль-Валіда із Велізарієм: що в їх життєвій долі спільного?
2. Висловіть думку: як одна особистість може впливати на долю всієї держави? Наведіть приклади.

§9. ЕТНІЧНА МОЗАІКА ВЕЛИКОГО СТЕПУ

Пригадайте:

1. Які кочові народи вплинули на історію Європи Раннього Середньовіччя?
2. Які ранньосередньовічні європейські держави найбільше потерпали від нападів кочовиків?
3. Чому для кочівників найзручнішим господарством є скотарство?

1. Великий степ. Скотарство – як основа господарського життя. Місцем зародження і проживання кочівницьких цивілізацій був так званий **Великий степ** – це велика лісостепова зона Євразії, яка простягається від території сучасної Угорщини до північно-західних околиць Китаю. Через Великий степ проходили важливі магістралі Великого Шовкового шляху.

Кочовики принципово відрізняються від осілих народів тим, що живуть у постійному русі. Вони переважно не утворювали постійних міст, і здебільшого не збиралися у великих кількостях в одному місці. Виключенням із цього правила в Середньовіччі були хіба що **хозари**.

Протяжність Великого степу

Напад русів на половців та знищення половецьких везж. Мініатюра Радзивілівського літопису

Кочовий спосіб життя у Середні віки якнайкраще підходив для освоєння степових та напівпустельних природних зон. Земля в таких регіонах була малоприсадатна для рільництва через нестачу прісної води. З тієї ж причини там не росли ліси, обмежуючи можливості для полювання та збиральництва. Віддаленість від моря та невелика кількість річок не дозволяли займатися рибальством в промислових масштабах. Єдине, чим може прогодувати степ або напівпустеля – продуктами тваринництва.

Впродовж середніх віків, європейські держави зітнулися з багатьма кочівницькими народами: *гуни, авари, болгари, хозари, угри, печеніги, торки, половці, монголи, туркмени, сельджуки*. В основі господарства

всіх цих народів було розведення *коней*. Дорослі тварини використовувалися як транспорт для переміщення степами, а подекуди і як валюта. Кінські шкури використовували замість тканин – для виготовлення одягу та облаштування осель, що являли собою подоби намету. Кочові народи спекотних регіонів напівпустелі, замість коней нерідко обирали *верблюдів*.

Кочовики розводили й інших тварин: овець, велику рогату худобу. Деякі степовики, переходили до напівосілого способу життя, займаючись відгінним скотарством – переганяли худобу з літніх на зимові пасовиська. Такі кочовики доповнювали своє господарство землеробством, наприклад, сіючи *гречку*, яка швидко росте і невибаглива у догляді.

Там, де кочові народи поступово переходили до напівосілого способу життя або кочували коротшими маршрутами, набирало поширення *вівчарство* (розведення овець). Вівці не могли використовуватися як транспорт, але їх легше розводити і вони давали смачне м'ясо та молоко у великій кількостях.

Не маючи інших джерел добробуту, крім домашніх тварин, степовики утримували величезні стада та отари. Прогодувати стільки худоби, стоячи на одному місці, неможливо – тварини швидко з'їдали всю траву в околицях. Спустошивши пасовисько, кочова група пересувалась на нове місце. Крім трави, тваринам і людям необхідні були також джерела води, тому у кожного кочового племені були власні закільцьовані маршрути, якими вони рухалися з півночі на південь.

У більшості кочових народів не було міст, а столицею слугувала ставка хана – очільника племені. Ханська ставка перекочовувала з місце на місце разом з його воїнами та отарами.

Головним джерелом дослідження історії кочовиків є їхні поховання – **кургани**. В них ховали вождів, їх жінок, видатних воїнів. Разом з

Металеві наконечники списа та стріл з печенізького поховання

Курган — місце поховання видатних кочівників, а також головне джерело дослідження кочівницьких культур

небіжчиком, в кургані ховали різноманітні старожитності: зброю, посуд, прикраси, обладунки, приносили в жертву людей та коней.

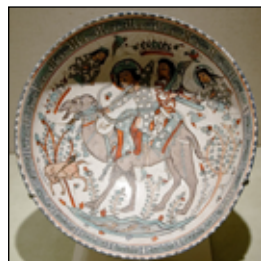
Що є спільним в господарстві більшості кочових народів? Як ви вважаєте, чому кочівники зазвичай не засновували міста?

2. Релігія та суспільство кочівників. Набиги. Кочові народи традиційно сповідували язичництво з вірою у багатьох богів. Рухомий спосіб життя не передбачав будівництва храмів. Роль священників виконували шамани – шановані мудреці, що через ритуали спілкувалися з духами, природою та богами.

Контактуючи з осілими народами Східної Європи та Близького Сходу, кочовики зазнавали культурного впливу з їхнього боку. Середня Азія, звідки походить більшість кочових народів, географічно близька до Аравії та Персії, звідки активно поширювався **іслам**. Печеніги, торки та половці, що нерідко вступали в союзи та навіть родинні зв'язки з русами, інколи приймали **православне християнство**. Серед хозар був поширений **юдаїзм** – монотейстична релігія, яку сьогодні сповідують переважно євреї. Кочовики рідко були ревними вірянами, оскільки не мали власних храмів та священнослужителів. Це дозволяло їм терпимо ставитися до іновірців. **Хозарський каганат** узагалі був нечуваним для Середньовіччя державним утворенням, де мирно уживалися юдеї, християни, мусульмани та язичники. Подібна політика дуже сприяла розвитку торгівлі.

На ранніх етапах розвитку кожен із кочових народів мав **родоплемінну структуру**. Плем'я розвивалося з великої родини і мало на чолі власного правителя. На піку свого розвитку народи об'єднувалися під владою одного сильного керманіча, якого називали *каганом*, *ханом*, або *султаном*, і так утворювали державу. Авторитет кочівницького правителя визначався його військовими успіхами, жорстокістю та силою.

У більшості кочових народів не склалося чіткого поділу суспільства на стани, оскільки поділу праці не існувало: всі дорослі чоловіки регулярно залучалися до військових набігів, а в мирний час займалися скотарством. Жінки займалися господарством, вирощу-

*Тарілка
XII-XIII ст.
зображає турків-
сельджуків на
полюванні*

*Половчанка –
сучасна
реконструкція
одягу*

вали дітей, могли бути воїтельками. Аристократії в європейському розумінні слова у степовиків не існувало. Підвищити свій статус можна було кількістю худоби або військовою удачею з великою здобиччю.

Родина у кочових народів належала до **патріархально-матріархального типу**, з яскраво вираженим лідером – чоловіком. В деяких кочових суспільствах жінки могли самі обирати собі пару і навіть мали право бути правительками після смерті чоловіка. Молодші мусили з повагою ставитися до старших і в жодному разі не суперечити їм. Родинні зв'язки цінувалися дуже високо, на родичів можна було всіляко покластися. Оскільки племена утворювались із союзу кількох родин, члени племені сприймали себе як нащадків одного спільного пращура.

Кочові народи середньовічної Європи та Середньої Азії всі як один були войовничими. Цьому сприяло суворе життя в степу, без доступу до більшості благ, якими користувалися осілі народи.

Войовничість кочовиків та їхнє прагнення до збагачення призводили до того, що замість торгівлі з сусідами вони часто обирали шлях **грабіжницьких набігів**. Здобиччю були матеріальні цінності та бранці. Полонених намагалися продати родичам за викуп, а жінок могли залишати собі в якості дружин.

Кочівницькі набіги мали вагомий вплив на розвиток людської цивілізації. У V ст. війни з гунами прискорили занепад і розпад Римської імперії. У 1240 р. під ударами монголів занепадає міське життя Русі-України. В 1453 р. турки-османи взяли Константинополь, остаточно поклавши край існуванню Візантійської імперії.

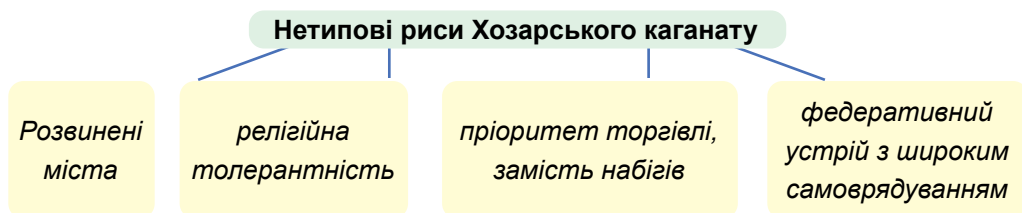
Що мотивувало кочовиків до вчинення набігів? Які це мало цивілізаційні наслідки? Чи існувало в кочівницькому суспільстві рівноправ'я? Обґрунтуйте відповідь.

3. Хозарський каганат. На початку VII ст. в степах між Каспійським та Азовським морем утворюється **Хозарський каганат** на чолі з **хозарами** – тюркомовним племенем, аваро-булгарського походження. На відміну інших степовиків Раннього Середньовіччя, хозари формували свою кочівницьку імперію планомірно,

чітко визначаючи кордони, залучаючи дипломатію та толерантне відношення до приєднаних народів.

Порівняно з багатьма іншими кочівницькими народами, Хозарський каганат мав низку нетипових рис:

Хозарський каганат являв собою міжплемінну **федерацію**. Кожне підкорене плем'я мало визначені межі для проживання, зобов'язувалось сплачувати **кагану** данину та надавати військову допомогу в разі необхідності. Натомість, підкорені залишали за собою право на самоврядування, збереження самобутньої культури, віри, право мати власних вождів які передавали владу у спадок.

Федерація – форма державного устрою, за якої приєднані народи мають певну політичну і культурну самостійність.

Каган – титул правителів у тюркомовних середньовічних державах.

Цікава цитата

«Хозарська торгівля розвивалася за рахунок контактів з Арабським халіфатом. Срібні арабські дирхеми (монети) мали визначальне значення. Через Хозарію ці гроші потрапляли в європейські королівства у яких чеканка монети лиш зароджувалась. Однак, коли в IX ст. срібло у арабів скінчилось, підприємливі волзькі булгари (сусіди хозар) самі стали випускати фальшиві монети, копіюючи дирхеми. Скарби з фальшивими дирхемами археологи знаходять навіть у країнах Північної Європи».

Олексій Комар, український історик XX-XXI ст.

1. Про які міжнародні зв'язки говориться у цитаті?
2. Висловіть думку: чому монета, як платіжний засіб, сприяла активному залученню кочівників у товарно-грошові відносини?
3. Про що свідчить історія з випуском підроблених дирхемів?

На території Хозарського каганату мирно співіснували чотири релігії: юдаїзм, іслам, християнство та язичництво. Такої релігійної терпимості не демонструвала жодна із тодішніх середньовіч-

Хозарський каганат VIII–IX ст. та залежні від нього народи

Назвіть сусідів Хозарського каганату. Які слов'янські племена з терен сучасної України платили данину хозарам?

них країн, що зробило Хозарію унікальним явищем свого часу і найбагатшою ранньофеодальною кочівницькою державою.

У першій половині VII століття хозари вели війни з арабами, не давши Арабському халіфату просунутись в Східну Європу. В цей же час під залежність від хозар потрапляють слов'янські племена полян та сіверян з Наддніпрянщини. Ця залежність триватиме до приходу в Києві династії Рюриковичів, наприкінці IX ст.

Протягом VIII–IX ст. хозари засновують **Ітиль** (столицю) та Саркел (місто-фортецю). Обидва міста на півтора століття стануть центрами міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом. В цих містах були окремі квартали для купців з Русі-України.

Подальші пів століття, Хозарський каганат, Візантія та Руська держава сформують трикутник, довкола якого зосередиться вся політика й економіка Східної Європи. Ця рівновага порушиться після східного походу київського князя **Святослава Хороброго**, який

Після захоплення Хорезму, в якому напрямку могли рухатись монголи?

965 року завдасть хозарам нищівної поразки і зруйнує місто Ітиль. Фортецю Саркел (Біла вежа) з околицями, князь приєднає до Русі-України, а біля Керченської протоки сформує Тмутараканське князівство. Так Київ здобуде повний контроль над торговим шляхом «із варяг у греки», позбавиться від хозарських грабіжницьких набігів, але й відкриє себе новим загрозам.

Назвіть ознаки толерантності в Хозарському каганаті? В чому полягала його унікальність порівняно з іншими кочівниками? Як складались відносини між хозарами і східними слов'янами?

3. Становлення Монгольської імперії. У 1206 році в монгольських степах **Чингізхан (Темуджин)** об'єднав довкола себе більшість монгольських племен та оголосив про початок створення Монгольської імперії.

Запровадивши жорстку систему покарань та залізну дисципліну у війську, він з порівняно невеликою армією (до 100 тисяч осіб) здійснює вторгнення у **Китай**. Скориставшись внутрішніми чварами (тодішній Китай був розділений

Пам'ятник останньому хорезмійському шаху Джалал ад-Діну в місті Ургенч. Узбекистан

на кілька ворогуючих царств) Чингізхан протягом **1207-1218 рр.** підкорює своїй владі північні й західні китайські регіони.

Наступною ціллю великого монгольського завойовника стає Центральна Азія, а саме – **Хорезмійська імперія**. Хорезм був багатонаціональною ісламською державою від сучасного Азербайджану на заході до Киргизстану на сході, з населенням понад 5 мільйонів. Порядок в державі тримався на авторитеті шаха, силі його війська, домовленостях з місцевою аристократією та спільним бажанням усіх підкорених народів торгувати й збагачуватись. Контроль над Великим Шовковим шляхом зробив Хорезм однією з найбагатших країн свого часу.

Цікава цитата

«Я – кара Божа. Якби ви жили правильним і праведним життям, Бог не послав би вам кару у вигляді мене».

Чингізхан, засновник Монгольської імперії XIII ст.

1. Як автор цитати пояснює причини своїх перемог над іншими народами?
2. На вашу думку, чи є справді взаємозв'язок між рівнем моральності суспільства та рівнем його захищеності від ворогів?

Результати подій, що розгортались тут у **1218-1231 рр.** стали доленосними для всього Близького Сходу, Східної Європи і Русі-України зокрема. Приводом для вторгнення Чингізхана в Хорезм стала страта шахом Мухаммедом II монгольських купців, які насправді були розвідниками. Хорезмійський принц Джалал ад-Дін радив батьку зібрати усі можливі війська, які вдвічі перевищували сили монголів і дати ворогу генеральну битву. Натомість Мухаммед II рівномірно розподілив армію по найбільших містах, будучи певен, що монголи не здолають ані опору містян, ані високих мурів.

Зайшовши в Хорезм трьома напрямками (армії півночі, центру і

Чингізхан. Засновник Монгольської імперії – найбільшої в історії кочівницької держави від Китаю на сході до Північного Причорномор'я на заході. Малюнок XIV ст.

півдня) монголи паралізували сполучення між містами. Із допомогою китайських стінобитних машин загарбники легко зруйнували захист хорезмійців. Першими на штурм міста монголи відправляли полонених, таким чином виснажуючи оборонців. До 1221 року, попри можливість здолати Чингізхана, Хорезмійська імперія була подолана, а її міста спустошені. Джалал ад-Дін ще 10 років намагатиметься перемогти чи бодай стримати монголів, але марно.

Чому падіння Хорезмійської імперії стало доленосним для середньовічного світу?

4. Золота Орда. Золотоординське ярмо. Після розвідки боєм **на річці Калці 1223 р.** (сучасний південь Донецької області) монголи усвідомили політичну слабкість Давньоруської держави, навіть підсиленої союзними племенами половців. У 1236 р. **хан Батий**, Чингізханів онук, наважується продовжити справу діда і рушає в Західний похід. Монголи складала не більше 10% від всієї орди Батия, всі інші учасники – добровільно або примусово підкорені кочові народи Центральної Азії, переважно тюркомовні, з власними вождями на чолі. Узагальнена назва покірних монголам народів – **«татари»**, тобто «всі жителі степу». З часом, слово «татари» стане самоназвою цих численних племен.

Хан – назва титулу правителя у тюркських народів.

Без перешкод проникнувши до Східної Європи, Батий впродовж **1237-1241 рр.** під корінь знищує Волзьку Булгарію, розгромлює північно-східні та південні регіони Русі: Рязанське, Владимиро-Суздальське, Київське, Чернігівське та Переяславське князівства. В Русі-Україні монголи використовували ті самі методи й засоби, що і під час захоплення Хорезму.

На завойованих землях Східної Європи, зокрема Русі-України, хан Батий утворює в **1242 р. Золоту**

Монгольський баскак із супроводом. Малюнок на шовку XIII ст. Китай династії Юань

Орду – самостійну монгольську державу в складі **Монгольської імперії**. Ординські землі були переділені на **улуси** – регіони підвладні воєначальникам і родичам хана.

З підкореного населення, яке зберігало внутрішнє самоуправління, збирався **Ординський вихід**: податок людьми, майном, кормом для тварин, додаткові податки з плуга, з двору, а також мито за перевезення товарів. Збір податків забезпечували **баскаки** – вірні монголам урядовці, намісники, які також мали власне військо для примусового стягнення данини. На землях, де збереглась княжа влада, князь мав отримати **ярлик** – грамоту від золотоординського хана із дозволом на княжіння. Борючись між собою за ханські ярлики, руські князі намагались вберегти свої землі від розорення і водночас зміцнити свою владу.

В чому проявились наслідки монгольських завоювань для Східної Європи?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Міграції та войовничість кочових народів Великого степу спричинили руйнування щонайменше трьох великих європейських держав: Римської імперії, Русі-України та Візантійської імперії.
2. Сусідство з кочовиками сприяло налагодженню торгівлі Європи зі Сходом. Саме кочовики контролювали Великий шовковий шлях на більшій частині його протяжності.
3. Будучи частиною європейської історії, кочівники в усі часи сприйматимуться як щось чуже, неєвропейське. Межа їхнього розселення століттями сприйматиметься як межа європейської цивілізації.
4. Існування Хозарського каганату завадило просуванню Арабського халіфату в Східну Європу. Християнський світ уник процесів ісламізації з обох сторін, коли тим часом на заході, в Іспанії, просувався Кордовський емірат.
5. Поразка Хорезму відкрила монголам шлях до завоювання всього Близького Сходу та Східної Європи.
6. Монгольська експансія сповільнила економічний розвиток та процеси державного об'єднання в королівствах Центральної Європи.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Кочові народи Середньовіччя долучилися до західноєвропейської історії з українських терен. Історія кочовиків – це в тому числі, і наша історія.
2. Сусідство з Хозарським каганатом, привабливим для міжнародної торгівлі, пожвавило культурний та матеріально-технічний розвиток Русі-України в перші століття її становлення.

3. Сусідство Русі-України з кочівницьким світом негативно впливало на державотворчі процеси. Наприклад, монгольське вторгнення нанесло колосальний удар по міському життю Русі-України.
4. Монгольська навала суттєво ослабила південь Русі-України, а також спричинила занепад Руської держави, як єдиної політичної системи.
5. Внаслідок монгольської навали, Велике князівство Литовське (колишній васал Русі-України) отримує нагоду суттєво розширити свої кордони за рахунок ослаблених руських земель. Спільні русько-литовські війська до кінця XIV ст. витіснять ординців з українських земель.

Дати для запам'ятовування:

VII-X ст. – існування Хозарського каганату

965 р. – розгром Хозарії Святославом Хоробрим

1221 р. – падіння Хорезмійської імперії під натиском монголів

1223 р. – битва на річці Калка

1237-1241 рр. – похід хана Батия у Східну Європу.

1242 р. – утворення Золотої Орди

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

1. Які релігії сповідували половці Причорноморських степів? Чому з XII ст. серед половців поширюється православне християнство? Назвіть основні причини.
2. Наведіть приклади шлюбних союзів між половчанками та руськими князями.

§10. КИТАЙ ТА ЯПОНІЯ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте:

1. Що ви знаєте про Конфуція?
2. Що ви можете розповісти про Стародавній Китай?
3. Хто такий Будда?

1. Особливості розвитку середньовічної китайської держави. Китайська цивілізація є однією з найстаріших у світі. Її історія налічує понад 4 тисячі років. Китайці утворювали власні держави ще в стародавню епоху і почасти прагнули до створення імперії. У середньовіччі територія сучасного Китаю вже була населена надзвичайно густо. Науковці вважають, що на межі XII–XIII ст. тут жило близько 100 млн. населення – більше, ніж у всій тогочасній Європі.

Свою державу китайці вважали центром усесвіту, що й не дивно – усі прилеглі країни на той час були розвиненими значно менше. На чолі держави стояв імператор, якого вважали посередником між вищими силами й людьми і офіційно називали **Сином Неба**. Саму державу називали просто **Піднебесною імперією**.

Зважаючи на статус Сина Неба, імператор мав необмежену владу над підданими, проте вважалося, що він має піклуватися про них, інакше накликає гнів вищих сил на себе і всю державу, і може втратити владу. Управління на місцях здійснювали наймані чиновники. На відміну від Європи, де влада концентрувалася в руках спадкової знаті, у Китаї чиновником міг стати будь-хто, хто впорався зі спеціальним екзаменом. Це зумовило особливу успішність середньовічної китайської держави – на місцях нею керували дійсно здібні люди. Обдарованість чиновників часто виражалася в тому, що вони, одночасно з управлінням державою, були ще й митцями – шанованими поетами чи визначними художниками.

Ян Лібень. Тринадцять імператорів. Сувій

Оскільки середньовічний Китай розташований занадто далеко від Європи, його історичний розвиток відбувався за іншим сценарієм. Період, який у Європі прийнято називати Середньовіччям і асоціювати з загальним занепадом після падіння Римської імперії, для Під-

небесної імперії насправді був успішним. Так, **династія Тан (618-907 рр.)** зуміла значно розширити межі своїх володінь, встановила ефективну систему державного управління та уклала зведення законів. Тоді ж китайці винайшли порцеляновий посуд, який пізніше експортувався до Європи як дуже дорогий і вишуканий товар. За часів династії Тан відбувся пік територіальних надбань Китаю. **Таласька битва 751 р.** між Арабським халіфатом та Китаєм визначила кордони ісламської та китайської цивілізацій по території сучасного Казахстану.

Володіння імперії Сун до вторгнення чжурчженів

Китай часів династії Тан

Володіння імперії Юань у 1294 р.

За якої династії, територія Китаю була найбільшою? Чим це було обумовлено?

Династію Тан було повалено внаслідок селянського повстання, після чого влада деякий час була нестабільною. Проте незабаром до влади прийшла **династія Сун (960-1279 рр.)**, правління якої вважають епохою розквіту. Саме на її правління припало винайдення величезної кількості середньовічних китайських винаходів, які назавжди змінили світ. Водночас правителі династії Сун суттєво втратили в територіях – через натиск племен чжурчженів на півночі сучасного Китаю утворилася їхня власна держава, відома як **Цзінь (1115-1234 рр.)**.

Розквіт Монгольської держави на початку XIII ст. мав руйнівні наслідки для більшості китайських регіонів. Монгольська нава-ла 1209-1270 рр. на деякий час підірвала господарський розвиток китайських земель та сприяла політичній роздробленості країни. Впродовж **1271-1368 рр.** Піднебесною правила монгольська **династія Юань**. Усі найвищі посади в державі посіли монголи, проте вони би не змогли керувати величезною територією, якби в цілому не зберегли існуючий спосіб державного управління, включно з конкурсним відбором чиновників. Враховуючи, що в багатьох тодішніх державах Азії правила монгольські за походженням династії, Китай став активніше торгувати з сусідами, а його товари стали дедалі частіше потрапляти до Європи завдяки Великому шовковому шляху. Завдяки розвитку торгівлі економіка держави розквітла. Територія також значно розширилася завдяки приєднанню Тибету. Проти монгольського панування активно повставали селяни, які вели партизанську боротьбу, що врешті й призвело до падіння династії Юань.

Даосизм – система китайського релігійно-філософського світогляду, основною ідеєю якого є життя за принципом найменшого опору. Послідовники даосизму — даоси — усе в житті сприймають як належне, намагаються уникати пристрастей та амбіцій. Чи не єдине в житті, до чого варто прагнути, на думку даосів, — це освіта.

Буддизм — релігійно-філософське вчення, засноване Буддою у VI ст. до н.е. і широко розповсюджене в сучасній Південній та Східній Азії. Буддисти вірять, що життя неминуче пов'язане зі стражданнями, а причина страждань — прагнення насолоди. Людина, яка свідомо відмовилася від насолоди, досягає нірвани (повного просвітлення) і позбувається безкінечних перероджень і страждань.

Конфуціанство – філософське бачення світу. Засноване Конфуцієм у середині I тисячоліття до н.е., конфуціанство передбачає беззаперечну повагу до старших та традицій, скромність та справедливість, постійне самовдосконалення людини..

Цікава цитата

«Розквіт промисловості й торгівлі Китаю династії Тан тримається на потужній експлуатації природних ресурсів. За економічне піднесення, держава розплатилась екологічною катастрофою з усіма її наслідками: посухами, повенями, неврожаннями, хворобами й масовими жертвами».

Вадим Рубель, український історик XX-XXI ст.

1. Яка ціна швидкого розвитку держави?
2. На вашу думку, яку умову, обов'язково має враховувати сучасний відповідальний бізнес?
3. Наведіть приклади екологічно чистого виробництва в сучасному світі.

Династія Мін (1368-1644 рр.) продовжила активно розвивати торгівлю – зокрема, сприяла виробництву тих китайських товарів, які користувалися попитом за кордоном. Столицю перенесли до Пекіна – міста, яке і зараз є столицею Китаю. Почалося утворення своерідної зони китайського впливу поза межами Китаю – купці з Піднебесної утворювали власні торгові поселення на півострові Індокитай і навіть на островах Індонезії.

Як розвивався середньовічний Китай? Чому китайці називали свою державу Піднебесною імперією?

2. Досягнення середньовічної китайської науки та мистецтва. Середньовічний Китай подарував людству відразу декілька винаходів, без яких важко уявити собі сучасний світ. Окрім вищезгаданої порцеляни, китайці винайшли шовкову тканину, папір, а також складну ієрогліфічну систему письма. Оскільки поширені серед китайців філософсько-релігійні вчення – конфуціанство та даосизм – високо цінували освіту та самовдосконалення, у Піднебесній імперії відповідально ставилися до збереження та примноження знань. Вже у VIII ст. тут з'явилася Академія наук, а у XV ст. імператор спеціально зібрав усіх найкращих учених країни, аби вони запи-

Порцелянова
поливана
тарілка часів
династії Юань.
XIV ст.

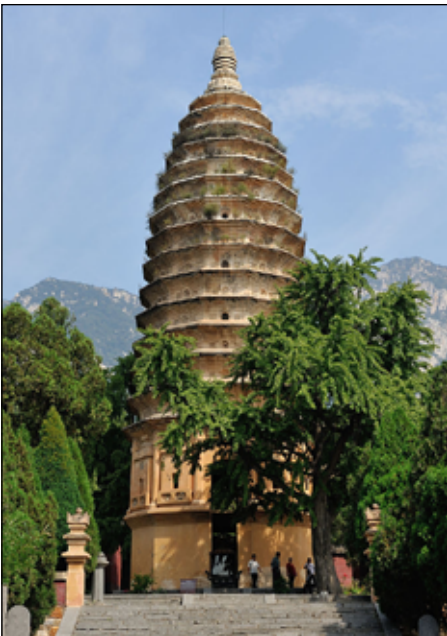
Подорож імператора Мінь Хуана в Сичуань. Фрагмент картини на шовковій тканині. XV ст.

до XX ст. Розвивалася мережа бібліотек, завдяки якій можна було займатися самоосвітою.

У середньовічному Китаї було винайдено порох, який потрапить до Європи значно пізніше, а також компас. Ці винаходи сприяли поступовому розвитку держави як потужної імперії, яка здатна проводити масштабну експансію в усіх напрямках.

Стрімкий розвиток Піднебесної імперії в Середньовіччі бага-

то в чому завдячував відсутності єдиної релігії, яка заперечувала би інакодумство. Середньовічні китайці сповідували культ предків – поклонялися померлим прабатькам. Була в них і своя міфологія з численними богами. Втім, користувалися популярністю і філософські течії, які інколи не зовсім правильно називають релігіями – перш за все, суто місцеві **конфуціанство** і **даосизм**. Значного поширення набув також **буддизм**, що поширився

Пагода (буддійський храм) Сун'юе, збудована у 523 р. – сучасний вигляд

Конфуціанська філософія тримається на двох основах: 1) повага до старших; 2) дотримуватись свого місця, сумлінно виконуючи роботу. На цих тезах сформується китайська суспільна та правова система, яку в Ранньому Середньовіччі майже без змін запозичить Японія.

з території Індії та Індокитаю. Держава не наполягала на існуванні якогось панівного вчення, допускаючи різні точки зору – це дозволяло вченим та митцям шукати найкращі рішення.

Мистецтво було представлено живописом на шовкових та паперових сувоях, релігійною та палацовою архітектурою, а також поезією. Класикою світової літератури вважаються вірші двох китайських поетів VIII ст. – **Лі Бо** (701-762 рр.) та **ДуФу** (712-770 рр.). Враховуючи складність ієрогліфічного письма, значного поширення набула **каліграфія** – мистецтво майстерного письма від руки.

Здобутки середньовічного Китаю тривалий час лишалися недоступними для європейців – лише окремі товари зрідка доходили до Європи через численних посередників, стаючи в десятки разів дорожчими. У Європі майже нічого не знали про Китай, а в Китаї – про Європу. Першовідкривачем Китаю для Європи став італійський купець **Марко Поло** (1254-1324 рр.), який стверджував, що прожив у Піднебесній імперії тривалий час, і написав про це книгу. Учені достеменно не знають, чи дійсно італієць був у Китаї, чи просто записав свідчення чужоземних купців про їхнє перебування там, проте його твір досить достовірний, і довгий час був єдиним джерелом європейських знань про цю країну.

Лі Бо — класик китайської поезії

Які середньовічні китайські винаходи ви знаєте? Назвіть причини, які сприяли поширенню освіти в Піднебесній імперії.

3. Становлення держави в Японії. Розташування Японії на окремих островах дещо гальмувало процес утворення єдиної держави, проте в III-IV ст. сформувалося державне утворення під назвою **Ямато**. Державою правив імператор, який вважався нащадком богині Сонця Аматерасу, а також верховним жерцем синтоїзму – місцевої японської релігії.

Тривалий час Японія розвивалася під сильним впливом Китаю, який був набагато розвиненішим за всіх своїх сусідів. У **VI-VII ст.** японці перейняли в китайців систему організації держави з чиновницьким управлінням на місцях та перебуванням усіх земель у державній власності (селяни орендують землю, а за це

*Йорітомо
Мінамото.
Портрет на
шовку. Копія
1179 р.*

*Самураї. Фрагмент ширми
XVII ст.*

сплачують податки, беруть участь у громадських роботах, служать у війську). Проте в Японії не прижилася система, за якою чиновником міг стати будь-хто, хто складе екзамен. Натомість, як у Європі, управління на місцях здійснювали спадкові аристократи. З часом вони ставали дедалі більш незалежними від імператора, через що країна опинилася в стані політичної роздробленості і не могла розвиватися так само ефективно, як сусідній Китай.

Імператорська влада з часом ослабла настільки, що імператор правив державою лише формально. У **X-XI ст.** Японією фактично керував аристократичний рід **Фудзівара**, проте з часом боротьба між **кланами** – великими впливовими родами землевласників – тільки посилювалася. У **1192 р.** **Йорітомо Мінамото** здобув титул **сьогуна** – військового правителя Японії. Сьогун фактично виконував функції імператора, тоді як справжній імператор залишався позбавленим більшості реальних важелів впливу, і мав беззаперечний авторитет лише як нащадок богині Аматерасу та головний жрець синтоїзму. Клани постійно боролися за право призначити власного сьогуна, а

воювали один із одним завдяки професійним воїнам – **самураям**. Самураї становили окремий прошарок суспільства, і дотримувалися бусідо – суворого кодексу поведінки, основою якого були честь та незламність воїна, а також його вірність господарю.

Система управління та суспільний устрій середньовічних Китаю та Японії

	Китай	Японія
Влада імператора	судова, військова, релігійна і політична влада	релігійна влада
Хто здійснює керування країною	два канцлери і Державна рада	сьогун та Верховна державна рада

Чиновницький апарат	<i>розгалужений</i>			<i>розгалужений</i>		
Хто здійснює управління на місцях	<i>чиновники, що пройшли екза-мени</i>			<i>спадкові аристократи</i>		
Поділ суспільства	<i>«бла-городні люди» (імператор та його наближені)</i>	<i>«добрі люди» (селяни, ремісники, чиновники, купці)</i>	<i>«підлі люди» (особисто залежні та раби)</i>	<i>«бла-городні люди» (імператор та його наближені)</i>	<i>«добрі люди» (селяни, ремісники, чиновники, купці)</i>	<i>«підлі люди» (особисто залежні та раби)</i>
Становище селян	<i>вільні сільські громади із самоврядуванням</i>			<i>вільні сільські громади із самоврядуванням</i>		
Приватне землеволодіння	<i>не розвинулось</i>			<i>розвинулось</i>		

Віддалене географічне положення Японії сприяло мінімізації зовнішніх контактів і зовнішніх загроз. Японська держава ніколи не була завойована іноземцями, і навіть монголи, що утворили у XIII ст. величезну імперію, не змогли підкорити Японію.

Якими були основні риси середньовічної японської держави? Хто такий сьогун? Розгляньте порівняльну таблицю: визначте спільне та відмінне в державному й суспільному устрої Китаю та Японії. Що могло спричинити подібність деяких рис?

4. Культурні особливості середньовічної Японії. Середньовічна Японія перебувала під суттєвим впливом культури континентальних сусідів – Китаю та Кореї. До VIII ст. японська мова не мала власної писемності (остаточно вона оформилася ближче до XII ст.), натомість знать та освічені люди використовували китайські ієрогліфи і послуговувалися китайською мовою в побуті. З появою японської писемності набуває поширення власна японська література, з п'ятивіршами **танка** та повістями **моногатарі**. До нашого часу зберегли популярність твори письменниць X-XI ст. **Мурасакі Сікібу** та **Сей Сьонагона**. Мурасакі є засновницею літературного образу надійного, чесного і благородного чоловіка – ідеалу для японських жінок, які потерпали від соціальної несправедливості у середні віки. Сей Сьонагон стала однією з перших, хто почала писати вірші в стилі «потоків свідомості».

Цікава цитата

«Жадібність, гнів та глупота – це речі, які легко розпізнати. Якщо у світі трапляються якісь погані події, то якщо добре подумати, виявиться, що в їх основі лежать ті самі три вади. Якщо ж звернути увагу на добрі події, то в них можна помітити присутність мудрості, людяності та хоробрості».

«Бусідо» японський кодекс воїнської честі.

1. Чи погоджуєтесь ви з автором цитати про природу світових подій? Наведіть відомий вам приклад історичної події, яка сталася з описаних у цитаті причин.

Суто японською релігією є **синтоїзм** – щось середнє між культом предків і класичним політеїстичним язичництвом. Японська держава підтримувала будівництво синтоїстських храмів і надавала їм у користування як землі, так і селян. Водночас поширення китайської культури в Японії призвело до проникнення на острови буддизму. У VI-VIII ст. розпочалося інтенсивне будівництво буддійських храмів. Завдяки буддійським ченцям у Японії почалося піднесення науки, адже буддисти привозили не тільки релігійну, але й наукову літературу. У VII ст. на Японських островах збудували першу обсерваторію для спостереження за небом, тоді ж склали першу карту держави.

Літочислення в Китаї та Японії, було не лінійним, як у Європі, а циклічним (по колу): кожен цикл стосувався часу правління певного імператора або династії. Зі смертю правителя або із занепадом династії відлік років починався наново.

Вплив китайської культури в Японії яскраво втілювався й у місцевому живописі. Японські художники малювали свої картини тушшю на сувоях паперу або шовку. Надзвичайно популярним напоєм став чай – настільки, що японці створили неповторну чайну церемонію, яка сьогодні вважається невід'ємним атрибутом японської культури.

*Синтоїстське святилище
Іцукушіма, Японія*

Суто японським видом мистецтва стала поширена з часів Середньовіччя ікебана – майстерне створення квіткових композицій зі змістом.

Як ви оцінюєте вплив китайської культури на японську? Був він негативним чи позитивним?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. У середньовічному Китаї були зроблені численні видатні відкриття, такі як папір, друкарство, компас, порох – кожне з них суттєво прискорить розвиток світової цивілізації.
2. Китайська культура поширюватиметься в Азії як пануюча, підкріплюючи економічну та військову міць Піднебесної імперії.
3. Таласька битва 751 р. стримає просування Китаю на захід і водночас зупинить проникнення Арабського халіфату на схід. Від полонених китайців араби дізнаються про секрети виготовлення шовку і паперу. Впродовж IX-X ст. через арабів папір потрапить і у Європу. Наявність паперу полегшить обмін знаннями, що сприятиме новим винаходам.
4. Бажання знайти нові шляхи для торгівлі з країнами Сходу спонукатимуть європейців розвивати мореплавство, і спричинять випадкове відкриття Америки.
5. За часів династії Сун, Китай X-XII ст. стане першим в світі осередком промислової революції (на 400 років раніше ніж в Європі): пошириться застосування водяних коліс, залізних плугів, великих ковальських михів, доменних печей та паперових грошей.
6. Японія, завдяки ізольованому географічному положенню розвиватиметься з мінімальним впливом на зовнішній світ.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Надзвичайне піднесення Китаю часів династії Тан сприятиме поживленню торгівлі по Великому шовковому шляху із Азії в Європу. Наслідки відіб'ються на Русі-Україні, в якій з IX ст. починають розвиватися товарно-грошові відносини завдяки торгівлі з арабами, Хозарією та Візантією.
2. Під час завоювання Китаю, монголи дізнаються про секрети створення стінобитних машин. Саме ці машини сприятимуть великому успіху монголів під час штурму Чернігова, Переяслава, Києва та багатьох інших великих міст та фортець Русі-України.
3. Поширення на українських теренах пороху в XV-XVI ст., винайденого в Китаї, зробить запорізьких козаків однією з найпотужніших військових сил у Європі.

Дати для запам'ятовування:

618-907 рр. – правління династії Тан

751 р. – Таласька битва між Арабським халіфатом і Китаєм

960-1279 рр. – правління династії Сун

1192 р. – утвердження сьогунату в Японії

1279 р. – підкорення Китаю монголами

1368 р. – вигнання з Китаю монгольської династії Юань

1368-1644 р. – правління династії Мін

ТЕСТ ДО ТЕМИ**Історична бесіда**

1. Знайдіть текст кодексу самурайської честі «Бусідо». Наведіть з кодексу по одному виразу про навчання, про сміливість і про правила життя. Висловіть думку: чи можна вважати «Бусідо» кодексом лише для воїнів? Обґрунтуйте свою відповідь. .

§11. СЕРЕДНЬОВІЧНА ІНДІЯ

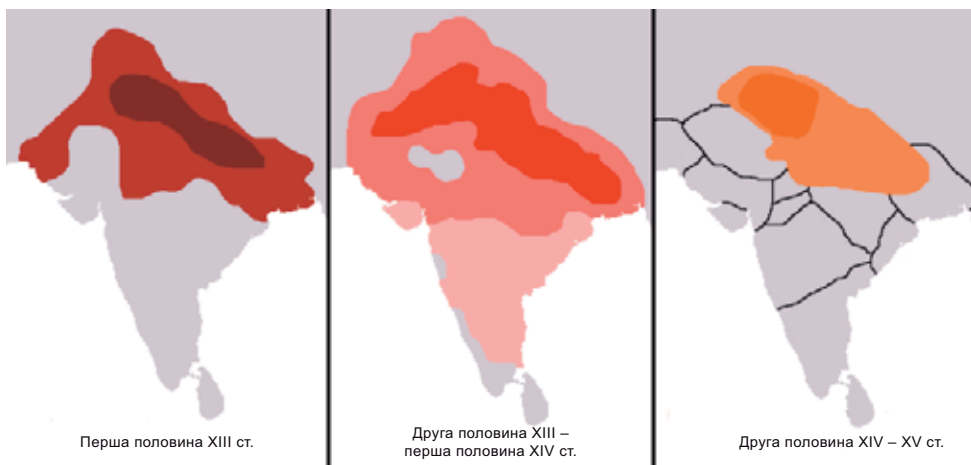
Пригадайте:

1. Що ви знаєте про давньоіндійську цивілізацію?
2. Хто такі буддисти? У що вони вірять?
3. Де насправді вигадали цифри, які ми називаємо арабськими?

1. Делійський султанат. Навіть сучасна Індія відрізняється величезною різноманітністю народів, мов та культур, тому природно, що в її історії траплялися періоди роздробленості. У V-VIII ст. на півострові Індостан не існувало єдиної держави – навпаки, нараховувалося до 70 окремих країн. Кожною з таких країн керував місцевий володар – **раджа**. Окремі індійські держави розвивалися незалежно від сусідів, через етнічне та природне різноманіття півострова Індостан. Народи тогочасної (як і сучасної) Індії розмовляли десятками різних мов, сповідували різні релігії. Здавен, головна релігія індусів – **індуїзм**, але як і сама Індія, індуїзм дуже багатогранний і складається з багатьох побіжних вірувань.

Індуїзм – релігія жителів Індії, яка передбачає що Бог (Брахма), може виявляти себе в різних проявах: духах, інших богах, силах природи, людях, законах, об'єктах та ін. Індуїзму понад три тисячі років, і сьогодні його сповідує понад 1 мільярд людей.

Делійський султанат за різних правителів. Картосхеми

У який період Делійський султанат досяг найбільших меж? Що сприяло зменшенню його площі?

У XII ст. до Індії з заходу (території сучасних Пакистану та Ірану) почав проникати **іслам**. Мусульманським завойовникам вдалося утворити на півночі Індії власну досить велику державу, яка

*Реконструкція
обличчя Тимура,
правителя
Самарканду,
який надламав
міць Золотої
Орди, Делійського
султанату
та Османської
імперії*

*Кутб-Мінар
у Делі –
найвищий у
світі цегляний
мінарет*

за назвою своєї столиці – міста Делі – отримала назву **Делійський султанат**. Датою утворення Делійського султанату вважається **1206 р.**, коли намісник **Кутб-уд-Дін Айбек** проголосив себе султаном нової незалежної держави. Хоча основу населення Делійського султанату становили місцеві мешканці, влада належала мусульманам. Було запроваджено ісламські закони (шаріат), які поширювалися навіть на немусульман.

Роздроблені індійські князівства не могли чинити гідний опір Делійському султанатові, а сама ця держава прагнула до постійної експансії. За часів султана **Мухаммеда Туглака (1325-1351 рр.)** Делійський султанат досягнув максимальних розмірів, підкоривши півострів Індостан майже повністю. Цей правитель навіть виношував плани по підкоренню Персії та Китаю, проте постійна участь у війнах негативно позначилася на становищі держави. Перспективи особливо погіршилися на фоні зростання могутності сусідів монголів, які напали на Індію з північного заходу. У **1398 р.** 120-тисячна армія еміра Самарканди **Тимура**, також відомого як **Тамерлан**, захопила Делі і майже повністю його знищила, вбивши близько 100 тисяч містян. Забравши з собою численну здобич, завойовники повернулися додому, але Делійський султанат так і не оговтався.

Після руйнівного нападу Тимура Делійський султанат проіснував ще понад сто років, проте в значно ослабленому стані. Від нього стали відколюватися нові держави, а всередині самого султанату посилювалася міжусобна боротьба. У 1526 році на ці землі прийшли нові завойовники – **моголи** на чолі з **Бабуром**. Не зустрівши суттєвого спротиву, вони утворили

нову державу – **імперію Великих Моголів**, куди увійшли північні та центральні райони сучасної Індії.

Які були причини розпаду Делійського султанату?

2. Кастова система та вплив релігій на індійське суспільство. Ще з I тисячоліття до н.е. панівною релігією на територію сучасної Індії був брахманізм – вчення, яке вважають ранньою формою більш пізнього індуїзму. Головна ідея брахманізму полягала в поділі суспільства на **варни** та касты.

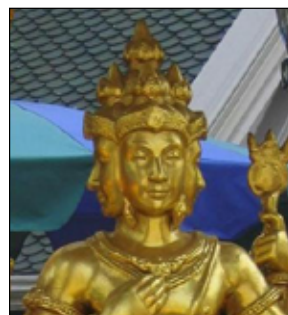

Варна — закрита група послідовників брахманізму та індуїзму, прошарок суспільства, до якого людина належить від народження.

Каста — більш вузька закрита група послідовників брахманізму та індуїзму, до якої належали переважно представники однієї професії. Як і у випадку з варнами, люди не могли на власний розсуд змінювати свою належність до певної касты.

Виокремлювали чотири варни:

- **Брахмани** — жерці, лікарі, вчителі, аптекарі та інші освічені люди. Вважалося, що верховний бог Брахма створив їх зі своїх вуст.
- **Кшатрії** — воїни, чиновники та інші люди, що тримають у руках владу та здійснюють управління державою. «Руки» Брахми.
- **Вайш'ї** — вільні селяни та скотарі, а також торговці. «Стегна» Брахми.
- **Шудри** — ремісники, прислуга та раби. «Ступні» Брахми.

Статуя Брахми з 4-ма обличчями. Ераван, Таїланд

Окреме положення займали **«недоторкани»** – фактично, ще одна варна, найнижча. Недоторканих відверто зневажали, до них не можна було навіть торкатися. Представники цього прошарку суспільства виконували найбрудніші види робіт – були сміттярями, різниками, займалися вичинкою шкур тощо. У варно-кастовій системі до недоторканих належали також представники невеликих малорозвинених племен.

Належність людини до певної варни та касты визначалася за народженням, прижиттєвий перехід з однієї варни та касты до іншої був неможливим. Натомість кожна людина мала вести праведне життя, аби сподіватися на вдале переродження в наступному

житті. Впоравшись із цим завданням, можна було розраховувати на вищий соціальний статус після переродження. Той же, хто не дотримувався приписів брахманізму, ризикував у наступному житті стати представником нижчої варни, твариною, рослиною чи навіть каменем. Віра індусів у те, що від існуючих правил категорично не можна відступати, сприяла збереженню варно-кастової системи, попри її очевидну несправедливість. Вже у XX ст. уряд сучасної Індії розпочав боротьбу проти розподілу суспільства на варни та касты, проте остаточно викоринити їх не вдалося досі.

Буддизм, попри своє індійське походження, так і не став панівною релігією на Батьківщині, оскільки був миролюбним вченням, направленим на самовдосконалення особистості. Буддисти не пропонували знедоленим нічого нового, закликаючи сприймати страждання як належне. Натомість **іслам**, що почав проникати на територію Індії у XII ст. і був більш націленим на пошук нових послідовників, сприймався представниками нижчих варн як можливість вирватися з несправедливої варно-кастової системи. Це, а також тривалі періоди правління мусульманських династій у Індії, сприяло суттєвому поширенню ісламу в регіоні.

Поясніть, що таке варно-кастова система організації суспільства. У чому причина її стійкості?

3. Середньовічна індійська культура. Попри тривалу політичну та культурну роздробленість, Індія в Середні віки лишалася одним із центрів світової науки і культури. Зокрема, місцеві вчені досягли визначних успіхів у математиці – уже в Середні віки вони вміли визначати площу та об'єм геометричних фігур, оперували дробами. Цифри, вигадані в Індії, через арабів потрапили до середньовічної Європи – ми користуємося ними донині.

Ще більше вражають досягнення середньовічних індійських медиків. Поки в Європі релігія фактично забороняла досліджувати людське тіло, середньовічні індійці досконало вивчили його внутрішню будову. Це дозволило їм уже в

*Індуїстський храм
Лінгараджа у Бхубанешварі,
збудований близько 1000 р. -
сучасний вигляд*

Вхід у буддистський храмово-печерний комплекс Аджанта, Індія

ті часи проводити складні хірургічні операції з обґрунтованою надією на те, що пацієнт повністю одужає. Здобутки індійських лікарів та математиків з часом стали відомими арабам, які примножили їх, перебравши на себе звання наукового центру тогочасного світу.

Суттєву роль у збереженні, поширенні та примноженні знань у середньовічній Індії зіграло використання єдиної мови для запису різноманітних текстів – **санскриту**. Цією стародавньою мовою володіли всі освічені люди тогочасної Індії. Санскрит протягом тривалого часу лишався також безальтернативною мовою індійської літе-

ратури, незалежно від того, до якого народу чи племені належав автор. Проте з приходом мусульманських завойовників середньовічні індійські науковці та поети стали послуговуватися також арабською мовою для запису своїх творів.

Цікава цитата

«Якщо в індійській родині першим помирає чоловік, у жінки залишалося два шляхи: або обряд самі (самоспалення), або жахлива доля вдови. Вдовам збривали волосся та брови і знищували всі їх прикраси. Із вдовою заборонялося розмовляти. Зустріч із нею, вважалася прокляттям. Вважалося, що передчасна смерть чоловіка в родині – це наслідок поганої життєвої долі (карми) його дружини».

Вадим Рубель, український історик ХХ-ХХІ ст.

1. Дайте характеристику правовому становищу жінки у середньовічній Індії. Наведіть з цитати приклади стереотипів та упередженого ставлення в суспільстві.

Окремої уваги заслуговує середньовічна індійська архітектура. Багато архітектурних шедеврів середньовічної Індії пов'язані з буддизмом. Хоча буддизм і не здобув широкого поширення в індійському суспільстві, тогочасні буддистські храми, витесані в

скелях вражають уяву навіть сучасних людей. Наприклад, **храм у Аджанті** споруджували цілих дев'ять століть. Його особлива культурна цінність полягає в тому, що всередині збереглися середньовічні фрески (настінні малюнки), за якими можна судити про особливості життя в тогочасній Індії. Місто Бхубанешвар відоме своїм індуїстським храмовим містечком. На півночі країни збереглося також чимало взірців середньовічної мусульманської архітектури.

Назвіть основні досягнення середньовічної індійської науки та культури.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Індія дала поштовх стрімкому розвитку медицини та математики. Згодом, індійські наукові досягнення поширились до арабів, а від них – у Середньовічну Європу.
2. Буддизм, що виник у Індії, не здобув широкого поширення на своїй батьківщині, але в середні віки розповсюдився на Схід. Сьогодні, буддизм є однією з найбільших світових релігій, і з більш ніж 500 млн. послідовників. Більшість буддистів представлені не в Індії, а в країнах Східної та Південно-Східної Азії: Китаї, Таїланді, М'янмі, В'єтнамі, Японії. Історія всіх цих країн розвивалася за суттєвого впливу буддизму.
3. Середньовічні європейці знали Індію як край незчисленних багатств та батьківщину прянощів. У XIV-XV ст. торгівля з Індією була для країн Європи дуже важливою, але передбачала численні ризики та зростання ціни товарів через те, що не існувало іншого шляху, крім як через вороже налаштовані мусульманські держави. У пошуках альтернативного шляху до Індії (та інших країн Сходу) португальці наприкінці XV ст. відкрили морський шлях довкола Африки, а Колумб в пошуках Індії у 1492 р. випадково досяг Америки.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Середньовічний Київ стояв на перетині сухопутного («Залозного») та водного («Із варяг у греки») шляхів через які велась опосередкована торгівля з багатю Індією. Таке вигідне розташування значно пришвидшувало розвиток Києва та зробило його економічним центром Русі-України.
2. Попри значну географічну віддаленість Індії від українських терен, буддизм все ж проникнув на територію Русі. Його носіями були окремі представники хозарів, болгар, монгольських завойовників та племен аланів, які кочували у VIII-XIII ст. на південноукраїнських землях.
3. Русь-Україна торгувала з Індією за посередництва Візантії. Східні спеції і тканини були добре відомі русам. З початку XIV ст. Індія стала важливим

торговим партнером для Золотої Орди – монгольської держави, яка пролягала на південних землях Русі-України.

4. Здобутки середньовічної індійської математики, астрономії та медицини через арабів потрапили до Європи, яка на той час суттєво відставала в науковому розвитку. Відкриття індійських науковців стали основою для навчальних програм у перших університетах Західної Європи, де навчалися видатні українські науковці XIV-XVI ст. (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський та ін.)

Дати для запам'ятовування:

1206 р. — заснування Делійського султанату.

1398 р. — захоплення Тамерланом Делі.

1526 р. — Індія потрапляє під владу імперії Великих Моголів.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

1. Поділ індійського суспільства на варни – це гарантія стабільності чи основа для безкінечної політичної роздробленості? Проведіть власне дослідження та наведіть аргументи на підтвердження своєї позиції.
2. Дослідники зазначають, що в законах стародавньої та середньовічної Індії жінки та шудри почасти прирівнювались до однієї категорії. Чому це відбувалося? Про які упередження це свідчить?.

§12. ДЕРЖАВИ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ. МАЯ. АЦТЕКИ. ІНКИ

Пригадайте і поміркуйте:

1. Згідно з археологічними даними, хто з європейців першим відкрив Америку на початку XI ст.?
2. Які добре знайомі вам продукти походять з Америки?
3. Що довгий час заважало європейцям відкрити Американський континент?

1. Передумови формування американських цивілізацій.

Перше заселення людьми обох континентів Америки сталося приблизно 12 тис. років назад. Переселення відбулося з Азії, в час останнього льодовикового періоду, коли вододіл між Північною Америкою та Азією, ще був покритий кригою. Як демонструють сучасні дослідження, саме Північна Америка є батьківщиною коней, які мігрували в азійські степи у той самий період, коли американські простори заселяли перші люди. Внаслідок низки природних змін, американські коні вимерли ще до того, як місцеве населення почало формувати перші держави. Можливо, саме тому, американські цивілізації мали геть інший шлях розвитку: без вершників, без знання про колесо і без феодалізму.

У 1492 р. до берегів Північної Америки прибуло декілька кораблів під іспанськими прапорами. Їх очолював мореплавець *Христофор Колумб*. Пливучи чітко на захід, він шукав короткий морський шлях до Індії, але відкрив невідомі землі. Проте, до самої смерті, Колумб був переконаний, що відкрив саме Індію, але досі незнану її сторону. Місцеве населення, яке зустрів мореплавець,

він називав «**індіанцями**», помилково вважаючи їх жителями Індії. Сьогодні, індіанцями називають усіх представників корінного американського населення.

Індіанські цивілізації, без знання ливарної справи, колеса, скла, плуга, без коней і без пороху досягли вражаючих висот розвитку, при цьому залишаючись доволі простими у побуті. Через брак писемних джерел, історія держав доколумбової Америки й досі оповита багатьма таємницями.

Д. Публа. Висадка Колумба в Америці. 1862 р.

Чому американські цивілізації називаються «доколумбовими»?

2. Цивілізація мая. Згідно з археологічними дослідженнями, поширення цивілізації мая охоплювало велику область **Центральної Америки** (від сучасної Мексики на півночі до Панами на півдні). Це одна з найзагадковіших цивілізацій з високим рівнем розвитку. Історики поділяють її багату історію на три періоди: докласичний, класичний і посткласичний.

В докласичний період (II тис. до н.е. – IV ст. н.е.) тривало заселення Центральної Америки народом мая. Їх держава розвинулась завдяки досягненням попереднього народу центральноамериканського регіону – племені ольмеків. Мая перейняли від попередників їхню архітектуру та релігію. Під кінець докласичного періоду проявляються виразні риси окремої, суто маянської культури.

Докласичні мая активно опановують землеробство. Зокрема рільництво на полях, які обробляли дерев'яною мотикою. Із рослинних культур вирощували кукурудзу, какао-боби, вовну, фрукти, помідори, соняшник, тютюн, солодку картоплю (батат). У тваринництві вирощували для споживання індиків та собак. Займалися бортництвом (розведення медоносних бджіл).

Розвиток землеробства сприяв появі міст, таких як **Паленке**, **Чичен-Іца**, **Тікаль** та інші. Особливістю культури мая було те, що це була **цивілізація без єдиної**

Держави доколумбової Америки IV-XVI ст.

Паленке — місто цивілізації Мая

Піраміда Кукулькана у Чичен-Іца

держави. Існували окремі міста-держави (знайдено понад 100) з власною мережею фортець, військом та династіями правителів. Міста-держави вели активну мінову (безгрошову) торгівлю, утворювали союзи та час від часу воювали одне з одним.

Класичний період (320-987 рр.) – доба інтенсивного розвитку та розквіту цивілізації мая. В цей час утверджується чітка система державного правління. Міста-держави очолює спадкова військова знать, яка поділяла владу із верховними жерцями. В класичний період мая винайшли **календар на 365 днів**. Велика кількість астрономічних обсерваторій дозволяла з точністю до хвилини визначати місячне і сонячне затемнення, які супроводжувались складними ритуалами та жертвоприношеннями (в тому числі людськими). Мая першими в історії незалежно від інших цивілізацій почали застосовувати цифру «**нуль**» в математиці та першими серед американських народів винайшли **ієрогліфічне письмо**.

Епоха розквіту відобразилась в появі численних культових споруд – **пірамід**, що збереглися до нашого часу. Також в цей час поглиблюються торговельні зв'язки з більшістю регіонів Центральної Америки.

В **посткласичний період (кінець X – початок XVI ст.)** цивілізація мая поступово занепадає. Слабшають торговельні зв'язки між містами-державами. Частіше стаються війни, відбувається боротьба за кращі сільськогосподарські землі. Глибока криза була спричинена через виснаження земель та довготривалі посухи. Іспанські завойовники, що прийшли на

*Зразок маянської писемності.
Дрезденський кодекс*

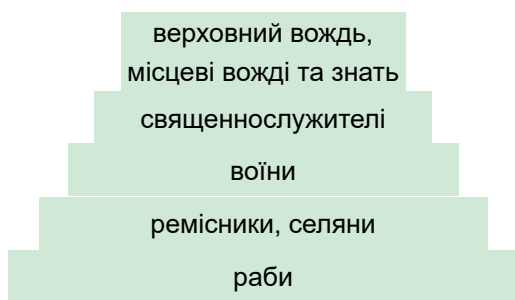

Маянські настінні розписи у Бонампаку

початку XVI ст., застали цивілізацію мая в занедбаному стані. Насаджуючи християнство, іспанці знищували культурне минуле цього народу, зокрема нищили писемні пам'ятки, що ускладнює дослідження історії мая та причин її занепаду.

Суспільство мая ділилося на класи. Державою керував верховний вождь, чия влада переходила в спадок. Він призначав вождів до підконтрольних йому поселень. Класи суспільства у мая не були такими закритими, як скажімо касты в Індії, тому родичі могли належати до різних класів. Рабство існувало як форма утримання злочинців та полонених ворогів.

Мистецтво мая представлене архітектурою, фресками, розписаною керамікою. Великою популярністю користувалася ритуальна гра в м'яч, для якої в містах будували спеціально відведені майданчики.

Класи суспільства мая

Цікава цитата

«Те, що створено людським розумом, може бути вирішено іншим людським розумом. З цієї точки зору, не існує і не може існувати невирішених проблем ні в одній галузі науки».

Юрій Кнорозов, український історик XX ст., дешифратор писемності мая.

1. Дізнайтесь, за допомогою яких двох писемних джерел, автор цитати зміг першим в світі розшифрувати писемність цивілізації мая? .

В релігії у мая панував політеїзм: вірили в численних богів, а також у циклічну природу часу. Всесвіт в уяві мая був пласким, із чотирма кутами, в кожного з яких був свій колір, але ідеальною фігурою вважалося коло, як символ рівноваги і досконалості. Після смерті душа померлого, за уявленнями мая, народжувалася в іншій людині, але без жодних зв'язків із попереднім життям. Також існував рай, як ідеальне місце для вічної душі. Умовою потрапляння до раю було не гідне життя, а саме гідна смерть – наприклад, у бою або в якості жертви богам. Мая вірили, що боги

харчуються речовиною, яка присутня в крові й серці людей, тому могли вбивати людей з релігійною метою або жертвувати власну кров, надрізаючи собі язика. Світоглядні уявлення мая про релігію викладені в священній книзі **Пополь-Вух**.

Чим періоди цивілізації мая відрізнялися одне від одного?

3. Імперія Ацтеків. Точна батьківщина ацтеків (групи корінних народів Центральної Америки) не встановлена. Вважається, що вони походять від племені мешіка, яке в XII ст. прибуло на територію сучасної Мексики десь із півночі. У 1325 р. вони заснували місто Теночтітлан – зараз це Мехіко, столиця Мексики, а обидві назви пішли від іменування племені мешіка.

Спочатку, мешіка були слабкі й платили данину сусідам державі Ацкапоцалько. У **1427 р.** три міста ацтеків – Теночтітлан, Тескоко і Тлакопан – утворили Ацтекський потрійний союз, або **Ацтекську імперію**, і відмовилися платити данину Ацкапоцалько, а наступного року знищили цю державу. Протягом наступних ста років Ацтекська імперія стрімко розширювалася, збільшивши свої володіння в десятки разів: від Мексиканської затоки на сході до узбережжя Тихого океану на заході. **На початку XVI ст.** імперію підкорили іспанські завойовники, проте самі ацтеки, як і мая, не вимерли – їхні нащадки живуть у сучасній Мексиці.

Ацтекською державою керувала виборна особа, яку обирали всією ацтекською громадою і називали «великий оратор» (**уей-тлатоані**). Кандидат у верховні правителі обов'язково мав належати до знатного роду. В підкорених регіонах також правили «оратори», які передавали владу у спадок. Всі вони підкорялися «великому оратору». Підкореними народами уей-тлатоані правив, не нав'язуючи власних правил – від них вимагалася тільки своєчасна сплата данини. Попри значний розмір такої данини, міста в межах Ацтекської імперії демонстрували постійний економічний розвиток.

*Куаутемок,
останній
правитель
Теночтітлану.
Барельєф роботи
П. Х. Контрераса*

Як і представники народу мая, ацтеки також будували міста зі складним плануванням кварталів, храми у вигляді пірамід. Мали точні астрономічні знання і користувалися сонячним календарем. Саме від ацтеків європейці навчи-

лись вирощувати кукурудзу, гарбузи, помідори та какао. З ацтекської мови походить і слово «шоколад». В давнину він не був десертом. Ацтекські воїни заварювали гіркий напій з какао-бобів, який давав наснаги перед битвою.

Ацтеки мали добре розвинене сільське господарство. Землю обробляли дерев'яними знаряддями. Окрім вже вище згаданих рослинних культур велике значення в харчуванні відігравала агава з якої робили цукор. Також вирощували кілька сортів бавовни з якої робили одяг для знатних осіб. В доповнення до раціону вживали як делікатеси численні різновиди комах, розводили індиків, качок та іцкуїтлі (м'ясу породи собак).

Основу життя ацтекського суспільства складала війни, криваві жертвоприношення та торгівля. Замість обладунків, ацтекські воїни використовували туніки та шкури диких звірів, а замість металевої зброї користувались широкими палицями зі встромленим по краях обсидіаном – скам'янілою лавою, гострою мов бритва.

Ацтеки вірили в багатьох богів, які у давнину принесли себе в жертву, аби очистити світ від Темряви. Щоби Темрява не повертала-ся, потрібно було регулярно приносити нові людські жертви, тому в Ацтекській імперії поширеною практикою були жертвоприношення військовополонених та рабів. При цьому найважливіші боги є спільними для ацтеків та мая – це бог ранкової зорі **Кецалькоатль** (або Кукулькан) і бог ночі та володар стихій **Тескатліпока**. Людські жертвоприношення, які могли тривати тижнями, ацтеки влаштовували з ритуальною метою – викликати дощі для зрошення полів. Химерний ритуал також мав політичну мету – тримати в страху всі підкорені народи.

Письмо ацтеків було піктографічним – спрощені зображення тих предметів і явищ, про які йдеться. **Суспільний устрій** ацтеків був відкритий для талановитих людей. До 15 років діти вчилися вдома, потім вони могли відвідувати один із двох типів шкіл – в одних навчали ремеслам та торгівлі, інші готували жерців, учених, учителів та переписувачів текстів.

*Ацтекська
фігурка
чоловіка з
какао-бобами*

*Ацтекські воїни.
Сучасна реконструкція*

Гра в м'яч мала надзвичайне поширення серед ацтеків, проте сприймалася не як розвага, а як релігійний ритуал. М'яч зі щільної гуми символізував Сонце або Місяць, його переміщення під час гри символізувало рух небесних тіл по небу. Ігри проводилися в присутності публіки, глядачі робили матеріальні ставки на результат гри, інколи дуже цінні, а ті, хто не мав нічого, могли поставити власну свободу (програвши, ставали рабами). Для перемоги м'ячем треба було влучити у спеціальне кільце. Автора забитого м'яча приносили в жертву, проте це вважалося дуже почесним як для нього самого, так і для всієї його родини. За окремими даними, в жертву могли принести цілу команду — залежно від обставин ритуалу, або переможців, або переможених. Недостатньо майстерна гра якнайгірше позначалася на гравцеві та всій його родині: їхній соціальний статус падав до найнижчого рівня.

Для обдарованих дітей існували окремі навчальні заклади, де готували співаків, танцюристів та гравців у м'яч.

В ацтеків була своя система доріг, яка забезпечувала безпервну торгівлю та швидкий обмін інформацією. Торгові колонії ацтеків існували далеко за межами імперії — на території Перу та Венесуели. Замість грошей використовували какао-боби та золоті піщинки.

Цікава цитата

«Я бачив, які привезли королю речі із «нової землі золота»: золоте сонце шириною понад два метри і срібний місяць такого ж розміру. Ще дві кімнати з рідкісним вбранням: дивний одяг, обладунки, зброя, луки, стріли, покривала. І ще багато дивовижних речей. Ці речі такі дорогоцінні, що їх оцінюють у сто тисяч гульденів. За все своє життя, я не бачив нічого, що так тішило б моє серце. Я дивуюсь вишуканості цих предметів і генію людей з тих далеких країв».

Альбрехт Дюрер, німецький митець XV-XVI ст.

1. За допомогою інтернет-ресурсів та інших джерел, знайдіть зображення вцілілих до нашого часу виробів цивілізації мая, ацтеків чи інків. Презентуйте їх на уроці та розкажіть про історію походження цих предметів .

В 1520-1521 рр. іспанська експедиція на чолі з **Ернаном Кортесом** швидко розгромила Ацтекську імперію. Ацтеки побачивши завойовників верхи на конях та з вогнепальною зброєю, прийняли іспанців за богів, тому не чинили суттєвого опору. Ацтекські вожді були вбиті, храми пограбовані, політична система знищена, а народ

Зверніть увагу на карти розселення мая, ацтеків та інків. Висловіть припущення: як географічні умови можуть сприяти або заважати територіальному розширенню цивілізації?

масово гинув від європейських епідемій до яких не мав імунітету. До кінця XVI ст. із 25 млн. ацтекського населення вижило менше 20%.

В чому ацтекська імперія подібна до цивілізації мая?

4. Держава інків. Інки – титул правителя держави народу кечуа. Офіційно, їх держава називалась **Тауантінсуйю** (в перекл. з мови кечуа «Чотири сторони світу»). Це була недовговічна багатонаціональна держава, що існувала в період **1438-1533 рр.** простягаючись вздовж тихоокеанського узбережжя Південної Америки. Її територія охоплювала такі сучасні країни, як Перу, Еквадор, Болівію та Чилі, меншою мірою Колумбію та Аргентину.

Означена територія у Середні віки належала кільком різним державам та цивілізаціям, про які сьогодні майже нічого невідомо. У XII ст. на півдні Перу, племенами кечуа було засновано місто-державу Куско, яку так і називають – **Королівством Куско**. Тривалий час воно залишалося маленьким і одним із багатьох подібних державних утворень, аж поки до влади не прийшов **Інка Пачакутек Юпанкі** (1438-1471 рр.), або просто **Пачакутек**. Рік його приходу до влади вважається роком утворення нової держави – Тауантінсуйю, або ж **Імперії інків**.

Територіальне розширення відбувалось за допомогою військової сили. Знать місцевих племен зберігали при владі в обмін на їх лояльність. Підкорені народи сплачували численні податки, приймали мову та звичаї кечуа, а також підкорялися єдиній системі законів.

Імперія інків ділилась на чотири частини (як на чотири сторони світу), які сходилися в столиці Куско. При розширенні території нові «провінції» чи намісництва не утворювалися, натомість збільшувалися вже існуючі чотири частини держави. Кожною частиною держави керував **апо** – намісник, родич імператора, який стежив за підтриманням шляхів у належному стані, збором урожаїв

*Інка Пачакутек.
Невідомий
художник
XVII ст.*

та сплатою податків. На піку своєї могутності, Імперія інків налічувала до 14 млн. осіб.

В релігії інків панував монотеїзм – Сонце було беззаперечним і єдиним богом. Правитель з титулом «Сапа Інка» («Єдиний володар») вважався нащадком бога Сонця, мав вищу релігійну та світську владу. Наступника престолу обирали всередині родини правителя серед його синів, проте претендувати на трон могли тільки сини офіційної дружини імператора.

*Вид на руїни інкського міста
Мачу-Пікчу та на гору
Хайна-Пікчу*

*Вайна Капак,
правитель Імперії
інків у 1493–1527 рр.
Здійснив численні
походи на північ
Південної Америки*

Суспільство інків було побудоване на родинних цінностях і повазі до старших. Групи від 5 і більше родин утворювали громаду – **айлью**. Вона щороку розподіляла землі між родинами та керувала громадським порядком. Групами з кількох айлью керували представники спадкової знаті. Мешканці держави були вільними людьми. Раби, чия праця використовувалася в домашньому госпо-

дарстві, були вкрай рідкісним явищем.

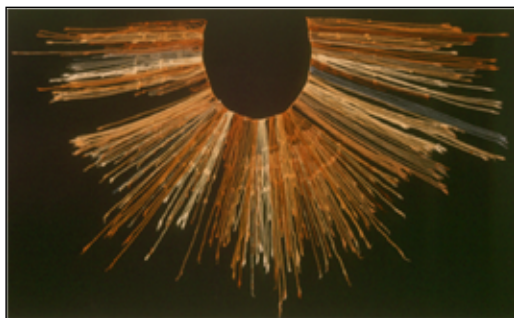
Імперія інків являла суміш народів, кожен з яких збагатив її своїми досягненнями. З усіх індіанських цивілізацій, інкська держава була єдиною в якій знали ливарну справу (виплавляли мідь та бронзу). Для вирощування культур тут застосовували складну іригаційну систему, а також метод **терасового землеробства** (поля у вигляді сходинок). На цих терасах інки вирощували кукурудзу та картоплю, яка згодом пошириться по всьому світу. Для водопостачання у міста використовували акведуки подібні римським. Будинки будували без цементу складаючи ідеально витесані камені одне до одного. Інки мали розвинене тваринництво: вирощували для шерсті лам та

альпак – вид південноамериканської кози.

Інки налагодили ефективну систему пошти з мережею кам'яних доріг та гінцями, які пробігали певну дистанцію і передавали послання іншому, по принципу естафети. Інформація передавалася зі швидкістю до 225 км на день, а самі гінці для підтримання тону жували листя коки. Дороги також суттєво сприяли розширенню держави, оскільки саме ними пересувалися війська у походах.

Замість писемності, інки використовували **кіпу** – спосіб передачі інформації за допомогою вузликів на мотузках із бавовни. Ця система письма досі не розшифрована.

У **1532 р.** іспанець **Франсіско Пісарро** (1471-1541 рр.), родич завойовника Мексики Ернана Кортеса, прибув у Перу для підкорення держави менше ніж із 200 солдатами. Його підтримали племена, які виступали проти правління інків. До **1536 р.** імперія була повалена та розграбована іспанцями. Місцеве населення, повторило долю ацтеків та мая, які масово гинели від епідемій, принесених європейцями.

*Kipu, вузликове письмо інків.
Фото Larco Museum in Lima*

■ У чому Імперія інків суттєво відрізнялась від мая та ацтеків?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. У мая та ацтеків європейці запозичили кукурудзу, соняшник, гарбуз, какао, помідори та перець, у інків — картоплю. Ці продукти змінили раціон людства.
2. Іспанія, яка самотужки зуміла підкорити мая, ацтеків та інків, колосально збагатилася на золоті, сріблі та екзотичних товарах. У XVI ст. вона стане найзаможнішою та найвпливовішою державою Європи.
3. Накопичені індіанцями багатства стануть запорукою піднесення європейської цивілізації у наступні віки. Із XVI ст. було закладено потужний поштовх до розвитку культури й промисловості, які вдосконалюються й по сьогодні.
4. Мая, ацтеки та інки не будуть винищені повністю, а їхнє поступове перемішування з прибулим білим населенням утворить нові нації, які вважатимуть себе чимось окремим від європейських колонізаторів. Представники нових націй боротимуться з поневоленням і впродовж XIX ст. утворять нові незалежні держави — Мексику, Перу, Венесуелу, Чилі, Еквадор тощо.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. З 2-ї половини XIX ст. в Україні набуде поширення картопля. Її вирощування допоможе вирішити проблему голоду, який періодично траплявся на наших теренах.
2. Без американських рослинних культур неможливо уявити традиційну українську кухню, яка заснована на стравах із картоплі, гарбуза, помідорів та соняшникової олії.
3. Економічні та демографічні зміни, спричинені впливом американського золота, вплинуть на українських селян. Указами польських королів XVI–XVII ст. селяни втратять свободу, аби більше виробляти сільськогосподарської продукції на експорт.
4. Соціальна несправедливість XVI–XVII ст. спричинить великі козацько-селянські повстання, а потім і Національно-визвольну війну, в ході якої відновиться українська державність, надломиться міць Речі Посполитої та посиляться позиції Московії у Східній Європі.
5. З відкриттям Америки українські переселенці знайдуть свій «другий дім» на теренах Канади, в якій на сьогодні проживає майже 1,5 млн українців.

Дати для запам'ятовування:

- 1427–1521 рр.** — існування Імперії ацтеків.
1438–1533 рр. — існування Імперії інків.
1492 р. — відкриття Америки Христофором Колумбом.
1519–1521 рр. — завоювання Ернаном Кортесом Мексики.
1532–1536 рр. — підкорення Франсіско Пісарро Імперії інків

Тестові завдання до розділу II
«Середньовіччя
за межами Європи»

Узагальнення знань
до розділу II «Середньовіччя
за межами Європи»

Історична бесіда

1. Здійсніть самостійне дослідження проблемних питань: 1. Про які наукові досягнення ацтеків свідчить їх славнозвісний артефакт «Камінь сонця»? 2. Наскільки доречно називати «Камінь сонця» символом страху? Аргументуйте свою позицію.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО V-XV СТ.

§13. ЛЮДИНА І ПРИРОДА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте:

1. Як ставилися до навколишнього середовища представники стародавніх цивілізацій?
2. Чому всі найбільші цивілізації стародавнього світу розташовувалися на півдні?
3. Що є головним джерелом життя для будь-якої цивілізації?
4. Як зміни клімату впливали на Велике переселення народів, набіги вікінгів та ін.?

1. Вплив навколишнього середовища на середньовічну людину. Середньовічні європейці вважали себе повноцінними господарями довколишнього середовища, проте насправді такими не

Жнива і підстригання овець -фрагмент із календаря, автор Поль Лімбург, середина XV ст.

Збір винограду – фрагмент із календаря, автори Поль Лімбург і Жан Колумб, середина XV ст.

були. Пристосованість людства до суворих кліматичних умов була обмеженою. Різке погіршення клімату в Середні віки здатне було знищити цілу цивілізацію. Для середньовічної Європи були характерними помітні зміни клімату, які змушували народи мігрувати. Однією з причин Великого переселення народів вважають саме **похолодження**, яке тривало з III по VII ст. Впродовж IX-XII ст. клімат поступово **теплішав**. На Британських островах стало можливим вирощувати виноград, в Гренландії вікінги засновували поселення, а

в Північних землях Русі-України відбувається піднесення землеробства та утворюються нові князівства. Проте в XIII-XVII ст. Європа знову зіткнулася з різким похолоданням.

Клімат і особливості природи визначали рід занять людей, тип їхнього суспільства, розвиток галузей господарства. Середньовічні цивілізації не вмiли змінювати довколишнє середовище так, як це роблять сучасні люди, тому підлаштовувалися під існуючі умови. На **рівнинах** з вільним доступом до прісної води розвивалося землеробство, а в посушливих степах – скотарство. Скотарі обирали тварин залежно від умов проживання. У **степях** транспортом і джерелом їжі (молока, м'яса) були коні, верблюди, яки. **Горяни** натомість розводили кіз та овець, добре пристосованих для життя в горах.

Середньовічні міста засновували на **пагорбах** – це робило їх неприступними і дозволяло здалеку бачити наближення ворогів. Водойми, особливо широкі річки та озера, слугували кордонами між країнами, адже їх було непросто перетнути. Ті ж самі водойми сприяли розвитку **торгівлі** – за відсутності розвиненого транспорту саме **водні шляхи** були найпростішим способом пересування. Вихід до моря, річок або озер сприяв розвитку рибальства.

Полювання - фрагмент із календаря, автор Поль Лімбург, середина XV ст.

Якби ви засновували середньовічне місто, як би ви обирали місце його розташування? На що звертали би увагу?

Цікава цитата

«Пустеля мала визначальний вплив на середньовічну людину. Більше того, в пустелі зародились основи середньовічного світогляду».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

1. Наскільки ви погоджуєтесь з автором цитати? Пригадайте, в яких саме локаціях зародились християнство, юдаїзм та іслам? Який там був клімат та природні умови? .

2. Ставлення середньовічної людини до природи. Населення середньовічної Європи було вдсятеро меншим, аніж зараз. Континент був укритий густими лісами, в яких водилося чимало дичини,

річки були переповнені рибою. Людство не встигало використовувати усі ці ресурси, тому вважало, що вони нескінченні. Середньовічна людина звикла розглядати себе як власника природи, адже Бог, за уявленнями християн, створив дари природи саме для того, щоби люди могли їх споживати. Нищачи природу, представники європейського Середньовіччя не задумувалися над її відновленням.

За часів античності вдалося розвинути традиції дбайливого та ефективного землеробства. Як і більшість здобутків античних цивілізацій, за часів раннього Середньовіччя ці традиції було втрачено. Окрім землеробства і скотарства, середньовічні європейці доповнювали свій раціон мисливством і збиральництвом – використовували навколишні ліси як джерело дичини, ягід, грибів.

У середні віки Європа була щільно вкрита лісами, відкритих місць для землеробства було не так багато. Розвивалося **підсічно-вогневе землеробство**, коли селяни розчищали ділянку лісу і тут же спалювали повалені дерева. Отриманий попіл потрапляв у ґрунт і удобрював його, сприяючи підвищенню врожайності. Проте ефект був короткостроковим, і вже за кілька років земля переставала бути плодючою. Це змушувало до регулярного переміщення поселень, і ліси знищувалися швидкими темпами.

Поступово населення Європи зростало. У найбільш густонаселених районах неефективне середньовічне сільське господарство не могло прогодувати громаду, що стала занадто великою. У пошуках кращої долі люди з **XI ст.** стали вдаватися до колонізації – спочатку внутрішньої, а потім зовнішньої.

Внутрішня колонізація вимагала серйозних зусиль. Неосвоєні території розташовувалися переважно на окраїнах держави, тут можна було зіткнутися з нападами войовничих сусідів. Люди часто були змушені чекати кілька поколінь, перш ніж життя на новому місці стане ситим. Проте в них не було іншого вибору, крім переселення, якщо в рідних місцях не вистачало ресурсів для населення, що зростає. Монархи та землевласники були зацікавлені в розширенні власних володінь, тому сприяли внутрішній колонізації. У деяких випадках переселенці, що зайняли раніше неосвоєні території, тимчасово звільнялися від сплати податків.

Внутрішня колонізація – переселення людей на вільні, незайняті землі власної країни, з подальшим освоєнням місцевих природних багатств.

Зовнішня колонізація – переселення людей на територію іншої держави або народу, з примусовим витісненням місцевих мешканців. Зовнішня колонізація відбувалася переважно внаслідок війн.

XI-XIII ст. – пік внутрішньої колонізації в Європі. Освоївши землі, які раніше вважалися малопродатними для життя, населення Європи зросло вдвічі – з 38 млн. у X ст. до 75 млн. у XIII ст. Складніші умови ведення сільського господарства сприяли зростанню винахідливості і зумовили виникнення нових знарядь праці. З Азії стали поширюватися зернові культури, здатні витримувати умови холодного клімату. Завдяки внутрішній колонізації європейці зуміли пристосуватися до труднощів і розвинули землеробство. Саме в XI-XIII ст. європейська цивілізація від полювання та збирання дарів лісу поступово перейшла до рільництва як основного способу отримання їжі.

Як внутрішня колонізація вплинула на зміну занять середньовічних європейських селян?

*Заняття сільським господарством.
Мініатюри з книги П'єтро Де Крешенці «Liber ruralium commodorum»*

3. Демографія середньовічної Європи. Середня тривалість життя в середньовічній Європі складала близько 30 років. Більшість людей не доживала до старості, помираючи внаслідок недоїдання, хвороб, війн. При цьому середньовічні суспільства були зацікавлені в тому, аби збільшувати власну чисельність – гуртом було легше протриматися в світі, ще не пристосованому для людства. Християнська церква також сприяла тому, аби в родинах було якомога більше дітей. У багатьох родинах дітей могло бути до десяти, і навіть більше.

Внутрішня колонізація посприяла розвитку сільського господарства і збільшенню кількості їжі. Завдяки внутрішній колонізації населення середньовічної Європи суттєво зросло. Але внаслідок внутрішньої колонізації кількість незайнятих земель, навіть тих, що спочатку вважалися непридатними для життя, суттєво зменшилася. Якщо населення зростало настільки, що власна держава не була здатна їх прогодувати, частина людей була змушена вдатися до зовнішньої колонізації. Монархи та знать сприяли цьому, переслідуючи дві мети: утримати кількість населення на тому рівні, коли його можна прогодувати, і досягти певних зовнішньополітичних цілей.

Найвідоміший приклад середньовічної **зовнішньої колонізації** – **Хрестові походи**. Під виглядом високої мети (звільнення християнських святинь від «нечестивих» мусульман) європейські держави завоювали численні території на Близькому Сході. Це допомогло використати «зайвий» людський ресурс, здобути новий життєвий простір і покращити можливості для торгівлі з

Отон Івекович. Прихід хорватів до Адриатичного моря. 2010 р.

Хрестоносці. Мініатюра Петера Герміта. XII ст.

азійськими народами. Досягла успіху й **Реконкіста** – багатівковий процес відвоювання земель сучасних Іспанії та Португалії у мусульманських держав, що тривав майже все Середньовіччя. У той же час **німецькі рицарі наступали на схід**, підкорюючи племена балтійських (полабських) слов'ян та литовців. Якщо війна велася проти язичників чи мусульман, християнська церква забезпечувала їй потужну підтримку.

Завойовуючи чужі землі, середньовічні держави будували на захоплених територіях фортеці та замки. Намагаючись прогнати військо, правителі спонукали селян до переселення із основної частини власної держави завдяки податковим пільгам та щедрій роздачі сільськогосподарських угідь. Новоприбулі колоністи сплачували порівняно невеликі податки, від них вимагалася лише цілковита підтримка свого князя. З часом, коли влада держави укріплювалася на новій території, пільги скасовувалися, і селяни з майже вільних людей перетворювалися на залежних від феодалів.

Зовнішня колонізація у середньовічній Європі могла відбуватися ще швидше та інтенсивніше, проте її гальмували численні хвороби та епідемії. Санітарні умови в європейських державах Середньовіччя були неприйнятними з точки зору сучасної людини. Каналізації не існувало навіть у найрозвиненіших тогочасних містах, а вміст нічних горщиків містяни виливали з вікон прямо на вулиці. Милися середньовічні європейці нечасто, переважно у відкритих водоймах – тобто, тільки в теплу пору року. Милом у той час не користувалися, хоча саме зовнішня колонізація у вигляді Хрестових походів вперше познайомить європейців з милом. Міста були брудними і переповнені щурами. На додаток відсутність розвиненої медицини, сприяло тому, що будь-яка хвороба поширювалася швидкими темпами і масово нищила населення.

Найяскравішим прикладом епідемії в середньовічній Європі є **Чорна смерть (чума)**. Через неї кількість населення міст скоротилась на 50%, багато сіл вимерли повністю. За час лютування чуми 1347-1353 рр. померло близько 25 мільйонів осіб. Чума тоді оминула хіба що українські та литовські землі, бо не було морських портів з яких зараза поширювалася разом із щурами. Однак серйозні випробування у вигляді війн та епідемій усе ж не могли зовсім зупинити зростання населення середньовічної

Європи. Зрештою, зовнішня колонізація досягне такого рівня, за якого європейці досягнуть півдня Африки та перетнуть Атлантичний океан, відкривши Америку.

Які фактори сприяли зростанню населення середньовічної Європи, а які гальмували його?

Епідемія – масове розповсюдження інфекційної хвороби, яка є складно-виліковною та може призвести до смерті.

Чорна смерть – жахлива за масштабами пандемія чуми, що охопила Європу, а також Азію та частину Африки в 1347–1353 рр. За кілька років хвороба винищила, за різними оцінками, близько третини тодішнього населення Європи, а це 15–25 млн осіб, без урахування жертв у Азії та Африці. Це явище висвітлює всі риси середньовічного суспільства, адже воно виникло внаслідок тотальної антисанітарії і не могло бути зупинене зусиллями тодішньої європейської медицини, котра ґрунтувалася більшою мірою на забобонах, аніж на наукових даних. Чорна смерть сприяла суттєвому скороченню середньої тривалості життя. Церква зайняла позицію, згідно з якою чума — це Божа кара за людські гріхи, а боротися з нею можна тільки молитвами та щирим покаянням. Сучасні дослідники вважають, що Чорна смерть частково підірвала беззаперечну довіру людей до Церкви, адже багатьом парафіанам було очевидно: пошесть не припиняється від молитов.

Жителі міста Турне ховають жертв «Чорної смерті». Мініатюра з Четвертого трактату Жіля М'юзі. 1353 р.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Винищення середньовічних лісів стало однією з передумов для сучасного глобального потепління та катастрофічних повеней у Європі.
2. Середньовічне кліматичне похолодання III-VII ст. стало одним із чинників Великого переселення народів, в ході якого остаточно занепадала Римська імперія і народились європейські варварські королівства. Це похолодання також зумовило добу зовнішньої колонізації вікінгів, які стали шукати кращих земель.
3. Середньовічне кліматичне потепління IX-XII посприяє заселенню Ісландії та Гренландії, які до того були вкриті льодом. Вікінги вчиняють ще більше морських виправ по Європі. Німецькі рицарі почнуть великий наступ на родючі балтійські землі, що спонукатиме балтійські народи об'єднатися: так постануть Литва і Польща.
4. Епідемія «Чорної смерті» викосивши третину європейців, підштовхне людей до пошуку технічного прогресу, щоб компенсувати нестачу робочих рук. Ті, хто виживуть, збагатяться на майні померлих і сформуєть клас перших підприємців. Велика трагедія змусить переглянути цінність людського життя, так зародиться філософія гуманізму (людяності).

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Контраст природних умов зумовив різноманіття господарств Русі-України. Західні та північно-українські землі багаті на ліси та річки розвивались по європейському землеробському типу. Натомість центральні та південні степові регіони стали домівкою для численних орд кочівників-скотарів, що прибували сюди з Азії впродовж всього середньовіччя.
2. Саме завдяки середньовічному кліматичному похолодданню постає Русь-Україна. Підходи до землеробства українські терени приваблять низку слов'янських племен і навіть далеких іноземців. Прибуття у 882 р. в Київ родини Рюриковичів, призведе до появи славнозвісної князівської династії.
3. Велике середньовічне потепління зробить землі Північної Русі придатними для землеробства та прискорить заселення цього краю слов'янами. Так у XII-XIII ст. зародяться Владимиро-Суздальське та Московське князівства.
4. Там, де на українських землях простягався степ, міське життя не розвивалось. Дикі нічийні простори з багатим тваринним світом стали ідеальним місцем для зародження свободолюбного стану суспільства – козацтва.

Дати для запам'ятовування:

III–VII ст. — кліматичний мінімум Раннього Середньовіччя. Похолоднішання, що зумовило Велике переселення народів.

IX–XII ст. — Середньовічний кліматичний оптимум. Потепління клімату у Північній півкулі.

XIII–XVII ст. — різке похолоднішення клімату у Північній півкулі («Малий льодовиковий період»).

1347–1353 рр. — Чорна смерть, епідемія чуми у Західній Європі.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

1. Що таке «королівські ліси»? На яких головних принципах базувалось «право королівського лісу»?
2. Висловіть думку: середньовічні королівські ліси – це спроба можновладців загарбати природні багатства чи перші кроки в створенні державних заповідників? Аргументуйте свою позицію.

§14. СВИТОГЛЯД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Пригадайте:

1. Де зародилось християнство? Хто вважається його засновником?
2. Що сприяло поширенню християнства в Європі?
3. До чого призвів «Великий розкол» 1054 р.?

1. Вплив релігії на світогляд середньовічної людини. У Середні віки основним моральним орієнтиром для європейців була релігія – християнство. Заперечення релігійних норм було категорично неприпустимим, навіть якщо це стосувалося дрібниць. Роль церкви і духовництва, особливо в Західній Європі, де християнство поширилося раніше, була надзвичайно великою. Відлучення від церкви – **анафема** – вважалось одним із найгірших можливих покарань, цього боялися навіть правителі держав. **Папа Римський**, як очільник католицької церкви, протягом XI-XIV ст. мав вагомий авторитет – до його думки дослухалися навіть монархи.

Увесь довколишній світ сприймався людиною як боротьба **Бога** (добра) з **дияволом** (злом). Незрозумілі явища пояснювалися впливом вищих сил, могли сприйматися як знамення, котрі витлумачувалися на власний розсуд, але щиро вважалися волею Творця. Люди вірили, що їхня доля повністю залежить від волі Бога, хоча не заперечували й того, що диявол може втрутитися і навіть спокусити грішника, аби він сам прийняв рішення про відступ від запропонованої християнством моралі. Захистити від злого впливу диявола могла тільки щира молитва. Віруючі мусили регулярно сповідатися, розповідаючи священнику про всі свої гріхи. Упевненість у власній безгрішності свідчила про гординю – це ще один гріх. Навіть праведники мусили покаятися, адже могли, наприклад, гніватися, тоді як гнів – теж гріх. Відвідування церкви було обов'язковим для всіх членів суспільства, а пропуск богослужінь викликав загальний осуд.

Карл Великий з папами Геласієм I і Григорієм I. Мініатюра. IX ст.

Дотримання божих заповідей та інших норм, встановлених Біблією та церквою, гарантувалося непохитною вірою в те, що спосіб життя визначає майбутнє безсмертної душі після смерті тіла. Християни вірять, що смерть – це не кінець, адже душа живе далі. Для душ тих, хто вів

праведне життя і не грішив, існує **рай** – місце, де душа знаходить спокій і щастя. Оскільки Бог, за уявленнями християн, милосердний, він пробачить навіть зятятого грішника, якщо той щиро покається – в такому разі його душа також потрапить до раю. На тих грішників, хто так і не визнав власної провини, чекає **пекло** – обитель диявола, де душі померлих страждатимуть вічно. В католицькому християнстві розвинулось переконання, що існує і проміжне місце для людської душі – **чистилище**. Чистилище не є ані раєм, ані пеклом – туди тимчасово потрапляють душі тих, хто грішив достатньо, аби не потрапити напяму до раю, але все ж не заслуговує і на потрапляння до пекла. Чистилище слід сприймати як вияв Божого милосердя, адже в ньому душа очищується. Після очищення вона потрапить до раю.

В епоху середньовіччя, вагомі досягнення вчених та філософів античності були забуті як такі, що не відповідають християнському вченню. Втім, освіта в середні віки не зникла. Середньовічними центрами освіти та науки були монастирі. Ченці зберігали та переписували рукописи у спеціально відведених для цього приміщеннях – скрипторіях. Впродовж всього Середньовіччя церква ретельно стежила за тим, аби не допустити вільнодумства. Усе людське життя регулювалось нормами **Святого письма**, яке неписьменному народу розтлумачували священники на проповідях, богослужіннях або під час сповіді. Способи «тлумачення» Біблії вимагали розробки чіткої теорії, яка сприяла розвитку філософії та науки. Але це був однобічний розвиток.

*Чистилище. Ілюстрація
Гюстава Доре до твору
Данте «Божественна
комедія»*

*Альбрехт Дюрер.
Лицар, Смерть і Диявол.
Гравюра. 1513 р.*

Зберігаючи і поширюючи знання та освіту, священнослужителі вкрай обережно ставилися до нових ідей і не сприймали досягнення нехристиян, таких як давні греки, римляни та мусульмани. Відносний порядок у суспільстві тримався лише на вірі людини в рай та пекло.

Цікава цитата

«В середні віки сміх не схвалювався. Ця емоція наче відсувалася, відкладалася на майбутнє. Сміх вважався проявом бісівського. За середньовічними уявленнями, сміятись належало тільки дияволу».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- 1. Які середньовічні явища та процеси могли сприяти існуванню такого світогляду?
- 2. А як ви відноситеся до сміху та веселощів?
- 3. Чи має бути в цьому якась межа?

Охарактеризуйте роль Церкви в житті середньовічної людини.

2. Місце людини в суспільстві. Середньовічне європейське суспільство було жорстким. Тривалість життя була невеликою через постійні війни, майже повну відсутність медицини та санітарних умов, а також через погане харчування. Рання смерть була поширеним явищем, тому людське життя не цінувалося, особливо людей з народу. Людина, яка дожила до сорока років, могла вважатися старою, у п'ятдесят її вважали довгожителем, а до шістдесяти доживали одиниці.

Європейське середньовічне суспільство трималось на трьох складових: **молитва-війна-праця**. Всі люди відповідно ділились на три стани:

1. духівництво було зобов'язане молитися за всіх інших та здійснювати заступництво за грішників перед Богом;
2. задачею рицарства був захист суспільства від нападників – на війну ходили виключно рицарі, і саме до цього стану належали знать та феодалі;
3. всі інші верстви населення, включаючи селян та ремісників, належали до третього стану – вони виробляли матеріальні блага та утримували два інших станів;

В економічних відносинах панувало **натуральне господарство** – кожна родина чи громада сама виробляла для себе все необхідне. За таких умов торгівля була розвинена слабо. Переважав обмін товарами. Грошей часто бракувало навіть у знатних осіб.

Найбільшим за чисельністю був третій клас – до нього належала абсолютна більшість робочого населення. Проте, був можливий класовий перехід. Наприклад, стати ченцем міг будь-хто. Монастирі приймали численних бажаючих, пропонуючи житло, роботу, їжу та спасіння для душі. Перейти до стану рицарства було важче, та все ж і це було можливим – освічений син ремісника чи селянина міг піти на службу до феодала, найнятися слугою і з часом отримати титул. Доба хрестових походів XI-XIII ст. тимчасово спростила процес набуття лицарства: будь-який вправний у війні чоловік міг бути освячений в лицарі феодалом, якому служив у поході.

Особливістю середньовічного європейського суспільства було раннє утворення сімей. Розвиненої системи освіти не було, тому більшість дітей на навчання не ходили. Із чотирьох до восьми років дітлахи бавились, гралися в ігри з однолітками. Орієнтовно з восьми років, хлопчачки та дівчатка із простих родин отримували від батьків завдання по господарству. В середні віки дорослі дітей недолюбливали, адже

*Боротьба за межу.
Мініатюра XIV ст.*

*Святий Георгій убиває дракона. Ілюстрація з манускрипту XV ст.
Хоробрий воїн і дракон – невід'ємні складові середньовічного світу фантазій та фольклору*

їх треба годувати, а їжі в багатьох сім'ях бракувало. Тому дітей, особливо дівчаток, намагались якомога швидше віддати заміж.

Поспішати з одруженням також примушувала коротка тривалість життя і висока дитяча смертність. Жінка повинна була встигнути народити багато дітей, аби хто-небудь із них гарантовано дожив до повноліття і зміг утворити власну сім'ю.

Шлюб вважався богоугодною справою. Пару знаходили батьки і самостійно домовлялися про посаг та час весілля. Наречений і наречена вплинути на рішення батьків не мали права. Кохання оспівувалось у лицарських романах, проте шлюб за коханням зустрічався рідко. У взаємовідносинах визначальними були фінансові інтереси родини заради покращення добробуту

Представники знаті, а особливо королівських родів, часто домовлялися про шлюб своїх дітей відразу після їх народження. Основним критерієм вибору пари слугувала політична доцільність. Наявність тісних родинних зв'язків між правителями держав слугувала певною гарантією того, що між цими державами не буде війни, хоча це і не завжди спрацьовувало. Представники селян та міщан переважно одружувалися всередині своїх груп. Католицьке духовенство взагалі не мало права на шлюб, дотримуючись **целібату** (безшлюбності).

Більшість середньовічних дітей не отримували освіти – ще змалечку їх привчали до фізичної роботи, оскільки помічники були гостро необхідні в господарстві. Діти лицарів мали більше можливостей – батьки могли найняти наставника з числа духовенства. Домашня або церковна освіта були повністю підпорядковані християнському уявленню про світ. З XII ст. освіту можна було здобути і в університетах, але університетські предмети стосувалися теорії релігії і давали мало практичних знань.

Середньовічні уявлення про час і простір були тісно пов'язані з релігією. Християнська теологія розглядала світ як створений Богом і підпорядкований його законам. Час і простір розглядалися як божественні атрибути, які існують незалежно від людської свідомості. Час

*Всесвіт. Гравюра
Фламмаріона. 1888 р.*

вважався циклічним, а не лінійним. Він ділився на чотири пори року, які відповідали чотирьом етапам життя людини: дитинству, молодості, зрілості і старості. Натомість простір вважався обмеженим і замкнутим. Люди вірили, що земля пласка і має край, а небо вважали твердим – своєрідною кришкою для земного світу.

Уявіть себе на місці середньовічної людини. Що вам сподобалося, а що би не подобалося у вашому житті? Чи помінялися би ви місцями із середньовічною людиною? Чому?

Цікава цитата

«Середньовічне європейське суспільство було прихильне до яскравих кольорів та всього блискучого. Прикрашені сяючим камінням книги, блиск золота і срібла, різнокольорові статуї, живопис на стінах церков, строкаті одяжі багатіїв та інше. Але за цією манією кольору стояв глибокий страх перед мороком і смертю. То була жага до сяйва, яке ототожнювалось зі спасінням».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- 1. Поміркуйте, що змушувало людей середньовіччя боятися?
- 2. Тодішня Церква допомагала боротися зі страхами чи поглиблювала їх?
- 3. Аргументуйте відповідь.

3. Влада, власність і право. Центральна ідея середньовічної влади – її **божественне походження**. Король отримує владу від Бога, отже підзвітний тільки йому. Влада королівська є священною, тому зазіхання на життя і владу короля, це зазіхання на самого Бога. Цей світогляд допоміг європейським середньовічним державами пережити найлихіші часи політичної нестабільності, оскільки королі, якими б вони не були, переважно залишались недоторканими.

У середньовічних державах влада розподілялася між церквою, королем та феодалами. В королівствах, що переживали політичну роздробленість влада монарха обмежувалась його доменом – спадковими землеволодіннями. В таких умовах король був лише першим серед рівних і не міг втручатися у справи наймогутніших феодалів – герцогів.

В централізованих королівствах, де король спромігся об'єднати народ з різних земель під своєю владою, більшість землі вже

могла належати монарху, який роздавав її в подарунок церкві, а також своїм феодалам (графам, баронам і лицарям) як винагороду за вірну службу.

Король очолював феодальну систему, будучи **сюзереном** (правителем) по відношенню до феодалів у своїх володіннях, які були його **васалами** (підлеглими). Головний обов'язок васала – зі зброєю в руках прийти на захист свого **сеньйора** (покровителя). У феодалів при цьому були власні васали — менші землевласники, які підкорювалися тільки їм. Таким чином, середньовічна феодальна система мала ступінчастий вигляд, а характер відносин доречно описується фразою тих часів: **«васал мого васала — не мій васал»**.

Очолюючи державу, монарх був змушений рахуватися з думкою церкви, оскільки вона фактично була наддержавною структурою, а Папи Римські з кінця XI ст. й до початку XIV ст. були більш впливовими фігурами, аніж будь-який монарх. Монастирі, яким королі щедро жертвували землю та майно заради спасіння душі, ставали великими землевласниками, і могли провадити дедалі більш незалежну політику. Великі феодали, які спочатку були змушені платити королеві данину і своєчасно з'являтися з військом на його вимогу, поступово теж набували дедалі більшої самостійності. Час від часу, впродовж Середньовіччя, королівства стикалися з проблемою політичної роздробленості, коли влада королів ставала формальною, а кожен феодал на своїй території діяв на власний розсуд. Широта влади феодала стосувалася всіх сфер управління – для підлеглих він міг бути і суддею, і збирачем податків, і воєначальником.

Основною власністю в середньовіччі була саме **земля**. Усією землею в державі спочатку володів король, проте він поступово роздавав її васалам – великим феодалам, а також християнській церкві. Селяни орендували землю у феодалів, сплачуючи за користування частину врожаю. Монастирі та церкви володіли і землею, і речовим майном, яке було пожертвовано їм віруючими. Знать володіла замками, господарськими спорудами, коштовностями, кіньми та іншим майном. Що стосується селян та ремісників, то вони володіли лише тим майном, яке виготовили власноруч.

Цивільне право в середньовічній Європі було розвинуто неоднорідно. Християнство приписувало жити за законами Божими, і значна частина людей дотримувалася цього принципу. Тлумачення біблійних приписів могло бути упередженим. Європейське

право почало розвиватися із «варварських правд», які з часом доповнювались і вдосконалювались. Довгий час зберігалась проблема свавілля феодалів, допоки з XIII ст. не з'являються перші королівські суди. Зазвичай, якщо виникала суперечка між простолюдинами, суд вершив феодал, тоді як самих феодалів судив король.

Крім християнських приписів, заміником права виступали звичаї. У консервативному суспільстві вважали за правильне чинити так, як чинили предки, і такий підхід був ще одним гальмом для інакдумства і прогресу.

З розвитком міст останні стають дедалі більш самостійними, і подекуди повністю звільняються від впливу феодалів. Керівництво містом здійснювалося за принципами міського права, яке для кожного міста було специфічним і являло собою суспільний договір містян. Найбільш відомим та поширеним з усіх видів міського права є **магдебурзьке право** – німецька правова система, яка виникла у XIII ст. і передбачала міське самоврядування та фінансову незалежність від феодалів. Щоб посилити свій вплив у королівстві, монархи XIII-XV ст. цілеспрямовано наділяли міста самоврядуванням, щоб послабити владу інших феодалів.

Як боротьба за землю і владу сприяла розвитку суспільства?

*Нічне чування, мініатюра зі середньовічного підручника *Tacuina sanitatis* (Таблиці здоров'я). XIV ст.*

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Християнська релігія загальмувала прогрес середньовічної науки, оскільки вимагала дотримуватися приписів, перевірених століттями попередньої історії. Якби не суспільне засудження нових ідей, імовірно, людство зараз перебувало би на вищому щаблі розвитку.
2. Натуральний підхід до ведення господарства протягом тривалого часу гальмував ще й розвиток торгівлі в середньовічній Європі. Значна частина суспільства ніколи не покидала того самого села, в якому народилася. Це стримувало взаємодію з сусідніми культурами і не сприяло прискоренню наукового, культурного, світоглядного розвитку.

3. Вихід церкви на перші ролі в суспільстві сприятиме тому, що саме її, а не світську владу, дедалі частіше критикуватимуть за різноманітні негаразди. Як наслідок, європейці спочатку візьмуться докорінно реформувати саме церкву, утворивши впродовж XVI ст. кілька великих відгалужень християнства. Черга до глибокого реформування держави в більшості країн дійде пізніше.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Православне християнство в Русі-Україні розвивало свій вплив переважно у містах, натомість села ставали осередками збереження язичницьких традицій і християнських обрядів, що сформувало унікальний світогляд східних слов'ян.
2. Завдяки православному християнству, Русь-Україна не залежала від Папи Римського, середньовічних католицьких принципів та світоглядних упереджень. Руси не приймали участь в хрестових походах, а князі провадили більш незалежну політику.
3. На відміну від католицизму, православне християнство не сформувало ідею божественного походження влади. Через це, Русь-Україна дуже важко переживала політичну роздробленість XI-XIII ст. під час якої будь-хто з князів міг претендувати на титул великого князя.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження.

1. Чистилище це суто християнське поняття? Чи воно запозичено з іншої релігії?
2. Що таке митарство? Як православна церква описує цей процес?
3. Складіть перелік міфічних (дивовижних) істот, які існували у європейському середньовічному світогляді. Опишіть одну із таких істот та наведіть приклад її застосування в мистецтві: сучасному та середньовічному.

§15. СТАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Пригадайте:

1. Якою була організація суспільства в Давній Греції та Римі?
2. Що таке алод і бенефіцій? Як бенефіцій пов'язаний з появою перших рицарів?
3. Хто з франкських правителів вважається засновником європейського рицарства?
4. Внаслідок якої загрози постала необхідність у створенні професійних середньовічних воїнів?

1. Становлення та розвиток феодалної системи господарства. **Феодалізм** — середньовічна система суспільних відносин, яка склалась у Європі та на Близькому Сході між трьома основними станами: воїнами, селянами і духівництвом. Основа феодалізму — це розподіл прав на землю та прибутків із неї. Наявність землі дозволяла вести **натуральне господарство**, тобто, самостійно забезпечувати себе всіма основними видами продукції. **Сеньйор** міг роздавати землю як винагороду для своїх **васалів** — людей, які в обмін на право користування наділом служили сеньйору, виконуючи військову або урядову службу.

Виділяють три основних етапи розвитку феодалізму в Європі:

1. Ранній феодалізм – V-Xст.;
2. Розвинутий феодалізм – XI-XIV ст.;
3. Пізній феодалізм – XV – середина XVII ст.

Ранній феодалізм – це етап зародження даного типу взаємовідносин у суспільстві. До початку епохи феодалізму **селянські громади** Європи здебільшого обробляли спільну землю, не виділяючи власність кожного окремого учасника. Проте поступово громадська власність на угіддя стала зникати, натомість виникло поняття **алоду** – наділу, котрий належить сім'ї, передається у спадок і може бути проданий або обмінаний. Більш працелюбні, заповзяті, розумні або спритні селяни могли налагодити своє господарство як досить успішне, і за рахунок цього скупувувати чужі алоди. Так починається розшарування суспільства на багатих і бідних. Багатії, назбиравши чимало земель, могли

Зображення селянських робіт у феоді на ілюстрації із часослова (Бібліотека святого Марка, Венеція). 1511 р.

Шляхи формування феодалізму

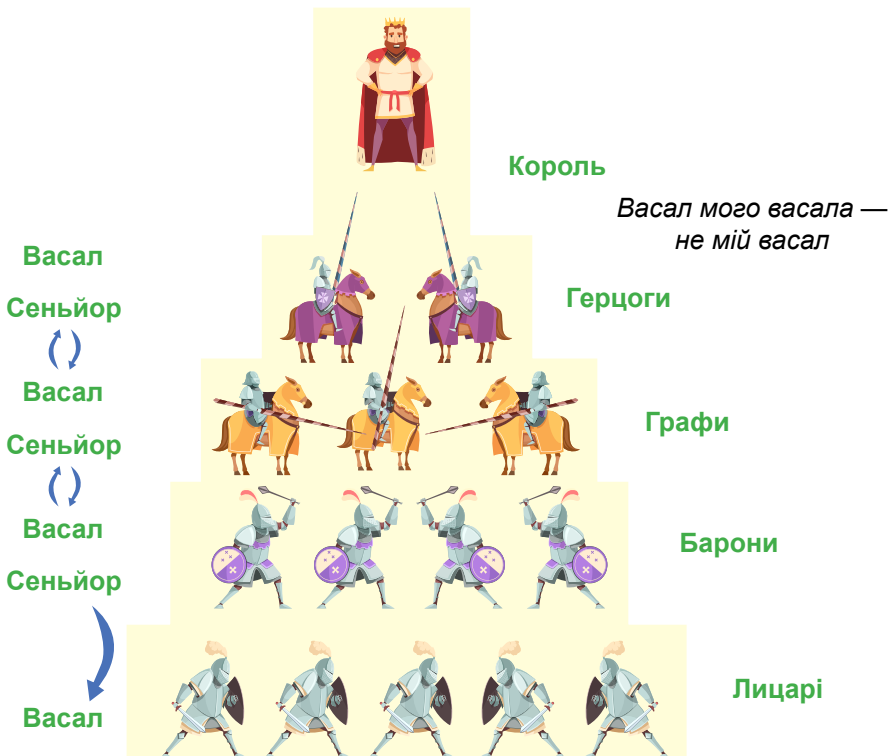
Привласнення бенефіціїв
у родинну власність

Розростання
алодів

наймати безземельних або малоземельних селян, надаючи їм утіди в тимчасове користування за вірну службу.

У розвинених варварських королівствах, таких як Франкська держава, уся земля спочатку належала правителю. Оскільки саме земля була найбільшою цінністю, нею король винагороджував своїх відданих слуг. Наділ, яким король нагороджував підданих за службу, називався **бенефіцієм**. Бенефіцій часів раннього середньовіччя не був власністю того, хто ним користується – землю отримували в користування лише на час несення служби. Проте сини васала по смерті батька найчастіше продовжували служити тому ж сеньйорові (панові), і отримували від нього в користування той самий наділ. З плином поколінь бенефіцій починав сприйматися як рідний дім, і знать отримувала дедалі ширші права на управління ним, тоді як королівська влада слабнула. Бенефіцій

Феодальна драбина. Васалітет

Феодалізм – панівна у Середньовіччі суспільно-господарська система, поширена у Європі, Близькому Сході та Японії. В її основі – право власності на землю по праву спадкування або за службу.

Феод (лен) – земля, надана васалу сеньйором у користування за несення військової або адміністративної служби.

Феодал – власник феоду.

Васалітет – система взаємовідносин між васалом (утримувачем землі за службу) і сеньйором (великим землевласником).

Селянська громада – община селян з власним самоврядуванням та правилами переділу землі між її членами. Зберігаючи особисту свободу, селянські общинники забезпечували феодала (землевласника) своєю продукцією та сплатою грошового податку.

перетворювався на **феод** (також **лен**) – усе ще власність короля, якою користуються в обмін на вірну службу, проте яку користувачі вже автоматично передають у спадок. Такі користувачі землі, чия влада у межах наділу протягом кількох поколінь дедалі укріплювалася, стали називатися **феодалами**. Доба, коли в європейському суспільстві були поширені феоди отримала назву **феодалізм**.

Двома описаними шляхами європейські суспільства прийшли до майже однакових результатів. Земля була поділена між землевласниками, які здебільшого концентрували в своїх руках великі території. Великий землевласник наймав меншого, а менший наймав ще менших. Склалася система **васалітету**, за якої васали служили землевласникам-сеньйорам, перш за все, шляхом забезпечення охорони його володінь. При цьому кожен васал підкорювався лише одному сеньйорові. Король наказував великим землевласникам, а ті наказували своїм підлеглим, проте навіть король не міг наказувати васалу свого васала. Поступово, великі феодали ставали настільки суттєвою силою, що переставали виконувати накази короля, здобуваючи майже повну незалежність. Епоха максимального ослаблення королівської влади на фоні посилення прав землевласників вважається періодом *розвиненого феодалізму*.

Впродовж Середньовіччя, важливу роль в суспільстві відіграла знать (аристократи). Середньовічні аристократи були спадкоємцями стародавніх племінних вождів або родичами королівської династії. Земельна власність аристократів була спадковою і не завжди потребувала присяги королю (сюзерену). Аристократи могли тримати важелі управління королівством та впливати на рішення монарха. Їх суперниками всередині держави могли стати інші феодали або представники вільних міст, які хотіли просувати свої економічні інтереси до монарха.

Зміцнюючи свою владу на місцях, феодали поступово перетворювали селян на залежних, з обмеженими правами. Це не було класичне рабство, але простолюдини змушені були коритися сеньйорові. Виступаючи проти такого стану речей, селяни розпочинали повстання або втікали від особливо жорстоких феодалів до більш лояльних. Останнє було особливо актуальним у епоху **внутрішньої колонізації**, коли більша частина Європи лишалася неосвоєною, і землевласники сприяли переселенню на дикі та прикордонні землі нових мешканців. **Ставало також очевидним, що ефективніше працює не той, кого до цього примушують, а той, хто бачить, чому це для нього вигідно.** В умовах розвинутої торгівлі вигідніше було платити найманим робітникам, аніж утримувати немотивованих залежних селян, схильних до бунтів. *Пізній феодализм* – це період, коли класичні феодальні відносини починають занепадати, а селяни здобувають дедалі більше свобод.

Як ви розумієте поширений в середньовічній Європі вираз: «васал мого васала – не мій васал»? Чи могло таке переконання сприяти ворожнечі в суспільстві? Обґрунтуйте свою думку.

2. Поділ суспільства на три стани та ускладнення його соціальної структури. Середньовічне європейське суспільство від початку було поділене на три великих соціальних групи – стани.

- **Ті, що моляться – духівництво, священники, монахи.** Релігія була вагомим явищем у середньовічному суспільстві, а задачею духівництва було молитися за весь народ. Спілкування з Богом зробило тих, що моляться, одним із двох привілейованих станів – нарівні з тими, що воюють. Монастирі і церкви отримували від королів та великих землевласників землі в дар, існували за рахунок пожертв. При цьому великі монастирі являли собою самодостатні спільноти, чия громада ченців виробляє все необхідне для власних потреб і навіть на продаж.
- **Ті, що воюють – рицарі.** Середньовічна війна вимагала від воїна бути багатим – як мінімум, щоби мати гроші на коня та обладунки. Ефективне використання тогочасної зброї вимагало численних тренувань. Відповідно, щоб бути готовим воювати треба мати достатньо вільного часу та коштів для підготовки. Тож професійно приймати участь у війнах могли лише заможні люди. Рицарями були представники знаті, феодала – вони не виробляли матеріальних благ і не платили податків, проте були змушені воювати за своїх сеньйорів.

Стани середньовічного суспільства

- **Ті, що працюють – селяни та ремісники.** Складали абсолютну більшість населення середньовічної Європи і були єдиним не привілейованим станом. Основною їхньою задачею було виробництво матеріальних благ – як для себе, так і для двох привілейованих станів. У процесі розвитку феодального суспільства селяни ставали дедалі більш залежними від феодалів, тоді як ремісники – навпаки, дедалі більш вільними та незалежними.

Розподіл суспільства на три стани доволі примітивний, і в такому вигляді він був представлений лише на початку епохи феодалізму. У ранніх сільськогосподарських громадах розподілу праці не існувало – кожен учасник мав уміти все, що необхідно для виживання. Проте поступово, кількість різноманітних занять та промислів зростала. Середньовічні європейці стали помічати, що бути вправним у всіх видах робіт водночас майже неможливо. Окремі члени громади натомість демонстрували особливі здібності в конкретному виді діяльності, що не лишалося непоміченим. Феодали (або місцева громада) відбирали здібних ковалів, чоботарів, шевців, скотарів, виноробів, після чого вони займалися тільки цією справою, передаючи свою майстерність у спадок або учням. Так виникли ремісничі та сільськогосподарські професії.

Ремісники належали до тих, що працюють, проте принципово відрізнялися від селян. Земля їм не була потрібна, оскільки вони не мали часу для її обробки, а сільськогосподарську продукцію могли виміняти в односельців на власні вироби. Ремісники гостро

потребували клієнтів, тому шукали можливості оселитися там, де в них буде багато замовлень. Саме завдяки розвитку ремесел починають розвиватися міста (як центри ремісництва) та торгівля як процес обміну товарами.

Цікава цитата

«Найскладніша проблема полягає у визначенні аристократів. Впродовж Середньовіччя цей статус змінювався. В Ранньому Середньовіччі аристократами фактично могли вважати себе усі вільні родини, які володіли власною землею і не мали в роду рабів. У Високому та Пізньому Середньовіччі, аристократи – це перша за все ті, хто не перебувають в «тіні» чи залежності від правителя, володіють статками, землями і мають доступ до керівних посад».

Марк Блок, французький історик XX ст.

- 1. Аристократи і феодала – це одне й те саме?
- 2. Що між ними спільного, а що відмінного?

Чому в середньовічній Європі майже не було міст до виникнення розподілу праці?

3. Особливості землеволодіння в середньовічній Європі.

Феодалне землеволодіння в середньовічній Європі набувало різноманітних форм у залежності від конкретної країни та історичного періоду. Вище, ви познайомились з кількома прикладами того, як можна було користуватися землею – наділ міг бути алодом, бенефіцієм чи феодалом, залежно від того, хто його надав у користування, і чи можна його передавати у спадок.

Проте маєтки відрізнялися і залежно від того, як саме феодал отримував користь від підлеглих селян. Така вигода називалася **рентою** за користування землею, і мала три форми.

Рента – за часів феодалізму вигода, яку феодал отримував від селян за користування його землею.

- *Натуральний оброк* вимагав від селян передачу частини власної сільськогосподарської продукції на користь феодала. За рахунок натуральної ренти середньовічний рицар міг існувати, повністю зосередившись на основному занятті – війні. Натуральна рента найбільш характерна для раннього феодалізму.

- *Відробіткова рента (панщина)* передбачала необхідність відпрацювати на сеньйора. У середньовічній Європі відробіток практикувався там, де феодали у своєму феоді мали специфічне виробництво, більш складне, ніж у звичайній селянській садибі. Наприклад, селяни могли відробляти ренту, обслуговуючи панський млин. Водночас відробіткова рента могла набувати форми регулярної праці на панських ланах. У разі використання відробіткової ренти втрата кожної пари робочих рук могла порушити всю економіку феодального маєтку. Тому селян прикріпляли до землі – робили кріпаками, котрі не мають права самовільно міняти місце проживання.
- *Грошова рента* аналогічна сплаті податку. Вона розвивалась поступово і набула поширення ближче до занепаду феодалізму, коли торгівля розвинулася достатньо для того, аби селяни продавали свою продукцію і мали гроші. Грошова рента передбачала доволі широкі свободи для селян, адже вони могли вільно торгувати виробленими матеріальними благами.

Різноманітність підходів до стягнення ренти додатково урізноманітнювала форми володіння феодами. Наприклад, у середньовічній Англії був поширений **манор** – форма феоду, в якій селяни розраховуються за використання земель відробітковою рентою. Власник манора мав право судити селян, що мешкають у межах його володінь. При цьому англійські феодали будь-якого рівня мали за сеньйора безпосередньо короля, не підпорядковуючись більшим землевласникам.

Наділ, у якому власник здійснював усі форми влади, називають **сеньйорією**. Таким наділом володіє сеньйор, який водночас збирає податки, керує військом, здійснює правосуддя. Сеньйорію можна передати в спадок, її можна продати повністю або частково. Основні споруди сеньйорії, такі як замок та млин, належать безпосередньо сеньйору. Володіти сеньйоріями могли й юридичні особи – наприклад, монастирі.

Що таке рента? У чому полягають особливості кожного виду ренти?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Поділ середньовічного суспільства на три стани сповільнив прогрес, оскільки рід занять людини найчастіше визначався за родом занять її батьків. Хоча перехід із одного стану до іншого був можливим і в Середньовіччі. Остаточо межі станів розмиються лише з розвитком торгівлі.

2. Рицарі — ті, що воюють — були порівняно невеликим суспільним станом, тому середньовічні війни були в сотні разів менш масштабними, ніж сучасні. У деяких битвах Середньовіччя, які вважаються великими, могли брати участь до тисячі воїнів з обох сторін.
3. Грошова рента за використання землі виявилася настільки продуктивною системою, що використовується й по сьогодні.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Русь-Україна ніколи не мала феодалізму в класичному європейському вигляді. Наші селяни були вільні, а перші князі IX-X ст. були перш за все воїни-торговці, і земля їх не надто цікавила. Пізніше, князі переділили руські землі на уділи та вотчини – особисту власність, тому й не виявляли покірності великому київському князю, але боролися за київський трон.
2. Феодалізм проникне до нас лише у XV ст., коли українські терени потраплять у склад Польського королівства і Великого князівства Литовського.
3. Кріпацтво і панщина у її найгіршому, найбезправнішому вигляді стане поширюватись з кінця XV ст., в міру потрапляння українських земель до складу Московського князівства. Кріпацтво буде скасовано лише у 1861 р.
4. Замість рицарства, в Русі-Україні існували дружинники – воїни князя, які служили йому за гроші або землю. Оскільки дружинники могли змінювати господаря, у них не розвинувся складний воїнський кодекс честі, як у рицарів.
5. З кінця XV ст. на українських землях виник інший суспільний стан, пов'язаний із війною – козацтво. На відміну від рицарів, козаки здебільшого були не знатними, а простими людьми. При цьому козаки якнайкраще ілюструють поняття внутрішньої колонізації.
6. У XIII ст. українські землі зазнали руйнівного нашествия монголів. Через це Русь-Україна не пройшла всі етапи феодальної системи.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження!

1. Що таке «право мертвої руки» у феодальному праві? В чому воно проявлялось? Наскільки воно було справедливими на вашу думку? Якщо феодал зловживав цим правом до чого це могло призводити?
2. В середні віки вважалось, що селянин на якого поширювалось «право мертвої руки» є безсумнівно залежним, а не вільним. Поясніть, наскільки таке твердження є коректним.

§16. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

Пригадайте:

1. Які античні європейські міста ви пам'ятаєте?
2. Як здійснювалося управління античними містами?
3. Що стало причиною занепаду античних міст?

1. Занепад античних міст та виникнення середньовічних.

Римська імперія заснувала велику кількість міст по всій Європі, проте з занепадом держави занепали й міста. Більшість із них були розорені варварами або постраждали від міжусобиць ранніх варварських королівств. Від минулої величі лишився хіба що спогад, а населення, прагнучи вижити, здебільшого покидало руїни, щоби займатися сільським господарством у селах. Перші середньовічні королівства навіть не мали постійних столиць – король разом із двором переїжджав із замку до замку. Такі замки стояли осібно від поселень. Західноєвропейські міста Раннього Середньовіччя (V–IX ст.) розвивались лише у Франкському королівстві (Аахен, Париж) та Вестготському королівстві (Тоledo).

Відновленню європейських міст посприяв різкий розвиток сільського господарства у **X–XI ст.** На цей період припадає початок активної внутрішньої колонізації із засвоєнням нових сільськогосподарських угідь, а також вдосконалення землеробських знарядь. Врожаї зросли в 3–4 рази, і завдяки цьому суспільство отримало можливість утримувати професійних ремісників, які не займалися би сільським господарством, а вдосконалювали навички у своїй професії. Ремісник не виробляв продуктів харчування для себе, але міг їх виміняти на свою продукцію.

Поява надлишків продукції у селян і виникнення професійних ремісників дали поштовх розвитку торгівлі. Виникли перші **ярмарки** – періодичні торговельні заходи, що облаштовувалися в певних місцях у задалегідь домовлений час. Вдало обране місце для проведення ярмарків означало можливість швидко постачати різноманітні товари, а також стабільний та значний попит на них. У таких місцях ярмарки проводилися частіше, а невеликий ринок ставав постійним явищем. Поблизу ринку

Сільський ярмарок – картина Гілліса Мостарта, XVI ст.

селилися ремісники, яким було простіше жити біля ярмарку, аніж їздити на нього. Для селян та мандрівних торговців, які приїздили на ярмарки, створювали заїжджі двори та шинки. Так утворювалися міста.

Місце для ярмарку обиралося так, щоб він охоплював якомога більшу кількість поселень довкола. Часто стихійне місце для торгівлі виникало на перехресті торгових шляхів, у зручній морській гавані, біля переправи або мосту – там, де його не оминуть випадкові подорожні. Особливо вдалим місце для ярмарків вважалося місце біля замку, котрий дозволяв захищати торгівлю. Середньовічні міста поблизу замків мали більше шансів встояти у разі нападу ворогів.

Середньовічні міста Європи

Відроджені з римських міст або римських військових таборів:

Рим, Мілан, Париж, Лондон, Неаполь, Толедо, Аахен, Кельн, Задар

Новозасновані міста:

Київ, Прага, Краків, Вільнюс, Пешт, Любек, Магдебург, Гамбург, Орхус, Осло, Стокгольм, Дублін

Новозасновані міста належали переважно германським або слов'янським племенам, які здавна проживали за межами кордонів Римської імперії. Розвитку скандинавських та прибалтійських міст сприяла морська торгівля та зовнішня колонізація вікінгів.

Як сільське господарство посприяло виникненню середньовічних міст?

2. Цехи та гільдії. У Середньовіччі людина не могла так просто змінити професію чи місце проживання – вона не мала права на помилку. При цьому будь-яка справа була ризикованою та нестабільною. Купці подорожуючи у справах ризикували втратити товар або загинути у сутичках із розбійниками чи феодалами, чиїми землями доводилося їхати. Ремісники також могли очікувати нападу розбійників, а ще вони від початку жили на землі феодала і мусили виконувати повинності. Так виникло розуміння, що самостійне ведення справ приречене – для виживання треба об'єднуватися.

Представники однієї професії у межах міста об'єднувалися в **цех**. Цех намагався залучити до своїх лав міських **майстрів** – професіоналів, кожен із яких володів власною майстернею і мав дозвіл на роботу від цеху. До задач цеху належав захист своїх членів від панського свавілля та недобросовісної конкуренції. На цехових

Зразки гербів середньовічних цехів

гали йому в роботі і протягом кількох років освоювали ремесло. Часто учнями майстра ставали його сини, але більшість все-таки становили чужі діти – за це майстер отримував від батька додаткові кошти. Учень, що повністю пройшов навчання, ставав **підмайстром** – навченим працівником, який ще не вступив до цеху, і допомагає майстрові. Отримати звання майстра і стати членом цеху можна було після виготовлення **шедевра** – ідеально виконаного взірця товару. Стати майстром було непросто, адже підмайстер мусив із власної кишені оплатити вартість матеріалів, із яких робитиме шедевр, і створювати його у вільний від роботи час. Боячись непотрібної конкуренції, цехи обмежували кількість своїх членів, тому навіть добре навчений підмайстер міг чекати свого шансу роками. Цех також не хотів псувати власну репутацію, прийнявши не досить майстерного спеціаліста, тому вимоги до створення шедеврів були найвищими. Ті, кого цехові правила не влаштовували, йшли на вільні заробітки. Міських ремісників, що не входили до цеху, називали **партачами**.

зборах приймали статут, який чітко визначав правила роботи для майстрів. Ніхто не мав права вивищуватися над колегами за рахунок додаткової праці чи впровадження нових технологій, тому з часом цехи перестали сприяти розвитку ремесла, а навпаки, стали гальмувати його. Наприкінці існування цехів доходило до абсурду: ніхто з майстрів не мав права купувати забагато сировини, аби всі отримували однакову кількість замовлень. Кращі представники цеху в таких умовах просто втрачали мотивацію.

Навчання ремеслу відбувалося безпосередньо в майстернях. Кожен майстер брав собі **учнів** – підлітків, які допома-

Цех у певному розумінні був сім'єю – його учасники селилися на одній вулиці, спільно узгоджували ведення справ, проводили разом вільний час, робили спільні внески у цехову казну. У разі нападу на місто представники цеху виставляли для оборони власний озброєний загін. На початку свого існування цехи були незамінними, тому їхня кількість швидко зростала: наприклад, в Парижі їх було 100 у XIII ст. і 350 – у XIV ст. З часом стало очевидним, що цехи душать конкуренцію і заважають прогресу. З закінченням доби Середньовіччя вони поступово зникнуть.

У купців були свої професійні об'єднання – **гільдії**, які стали виникати з **XI ст.** Зростання кількості торгівців було спричинене розвитком ремесел (виготовлення тканин, шкіри, металевих виробів) та поглибленням торгівельних контактів з Близьким Сходом (шовк, прянощі, коштовності та ін.). Поселенці, засновуючи місто на землях феодала, мусили відробляти для нього повинності. Міста з розвиненою торгівлею та ремеслами, маючи більше заможних людей, першими почали боротьбу проти землевласників.

Цех – самостійне міське об'єднання представників однієї професії.

Гільдія – професійне об'єднання купців або ремісників заради захисту спільних торгівельних інтересів.

Здобуваючи самостійність, міста формували власне законодавство і органи управління, відомі як **міські комуни** – об'єднання громадян, що самостійно вирішують долю свого міста. Найпотужніші поселення перетворювались на **міста-республіки**, підкорюючи своїй владі сусідні міста. На чолі міста у Франції та Англії стояв виборний громадою **мер**, якого у Німеччині називали **бургомістром**.

Шляхів сполучення у Середньовіччі існувало два: сухопутний і водний. Торгівля суходолом була повільною і малоприбутковою: вози могли ламатися, коні та воли потребували перепочинку, на переправах треба було платити податки місцевому феодалу, а ще могли трапитись розбійники. Безпечнішим, швидшим і дешевшим був морський торгівельний шлях на кораблях. Море дозволяло потрапити у далекі країни і привозити рідкісні товари.

В середні віки виокремлюється середземноморська та балтійська торгівля. **Середземноморську торгівлю** контролювали італійські міста-республіки: **Генуя** і **Венеція**. Вони забезпечили контакт Європи з Близьким Сходом, сприяли розвитку Хрестових походів переправляючи лицарів на кораблях, зберігали торговельні зв'язки із Східною Римською імперією (Візантією).

Балтійською торгівлею з XIII ст. керувала **Ганза** – союз вільних північно-німецьких міст на чолі з Любеком і Гамбургом. Ганзейці мали свої представництва (контори) по всій Північній Європі від Лондона до Новгороду. Існування Ганзи були першим кроком до економічного об'єднання Європи. Основу могутності союзу складали потужний флот і лицарська армія з найкращим спорядженням.

Середньовіччя – доба роздробленості у Європі, коли майже кожен великий феодал карбував власні монети. Розмаїтість грошових систем заважала чесній торгівлі, тому з'явилася професія **мінйла** – людини, яка в торговому місті поміняє одні гроші на інші. Успішні мінйли швидко накопичували гроші, і з часом стали займатися **лихварством** – наданням позик під відсотки. Додавши до своїх послуг можливість надійного збереження чужих грошей, лихварські органі-

Будівля банку імені Святого Георгія (Генуя). Сучасний вигляд

Ганзейський союз. Картосхема

На території яких сучасних країн Євросоюзу існував Ганзейський союз?

зації у **XV ст.** перетворилися на перші **банки**. Тогочасні купці зберігали гроші в банках, щоб не бути пограбованими, а розраховувалися **векселями** – підписаними чеками, які пред'явник міг обміняти на гроші в банку.

Цікава цитата

«Середньовічний європейський торговець – це насамперед бродячий торговець, якому заважають поганий стан доріг, недосконалість транспортних засобів, відсутність безпеки, а ще – податки, закони, усілякі мита, що стягаються незчисленними сеньйорами, містами і громадами під час переправи через брід, міст чи просто за те, що проїхав через їхні землі».

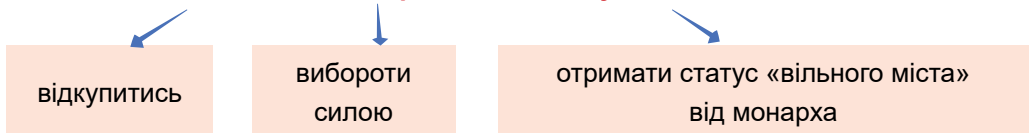
Жак Ле Гофф, французький історик ХХ-ХХІ ст.

- 1. З якими труднощами стикались середньовічні європейські торговці?
- 2. Як це могло впливати на ціни та активність торговельних відносин?
- 3. Об'єднання торговців у гільдії могло вирішити їх проблеми?

Чому занепали цехи? Як купецькі гільдії сприяли розвитку міст?

3. Міське самоуправління та особливості світогляду середньовічних містян. Життя в середньовічних містах принципово відрізнялося від життя в селі. Містяни частіше за селян перетиналися з іноземцями, їхній світогляд був ширшим, більш відкритим до нового. У місті легше було розбагатіти, але для цього треба було не залежати від феодала – звільнитись від його судочинства та оподаткування. Середньовіччя – це період тривалого протистояння міст із великими землевласниками. Цей процес розпочався у Х-ХІ ст. і тривав протягом усього Середньовіччя.

Як міста могли отримати свободу від землевласника

Здобуваючи самоврядування, місто формувало власні виборні органи влади, суди, поліцію, ополчення, власну казну, закони і систему оподаткування. Особливістю міст була особиста незалежність усіх його мешканців. Селяни втікали від землевласників

Магдебурзьке право – система самоуправління в середньовічних містах Північної та Центральної Європи. Назва пов'язана із німецьким містом Магдебург, де вперше було сформульовано основні принципи міського самоуправління.

Міське самоврядування – форма організації влади (зазвичай у місті), яка не залежить від судової та податкової системи регіону, має власні виборні органи влади та власне законодавство.

до міст, оскільки діяло правило: хто зміг прожити в місті один рік і один день, стає вільним назавжди. Звідси виникло відоме прислів'я: *«міське повітря робить людину вільною»*.

Дослідники виділяють *«південний»* і *«північний»* шляхи до міського самоврядування. Південний шлях представлений італійськими містами-республіками, які почасти силою вибороли свою свободу впродовж XI-XII ст. Північний шлях започаткували наприкінці **XII ст.** німецькі міста, які отримували від монарха статус «вільного міста» і здобували право формувати власну систему управління. Найпопулярнішою системою міського самоврядування стало **магдебурзьке право**.

Суть магдебурзького права трималася на принципах майнового розшарування. У містах існували багаті мешканці – **патриції** та бідні – **плебеї**. До міського управління допускались лише патриції, які сповідували католицьке християнство. Коли влада повністю належала багатіям, вони починали утискати інші міські стани в їх правах. Через це в **XIII-XIV ст.** європейськими містами прокотилася хвиля заворушень – знедолені шукали справедливості.

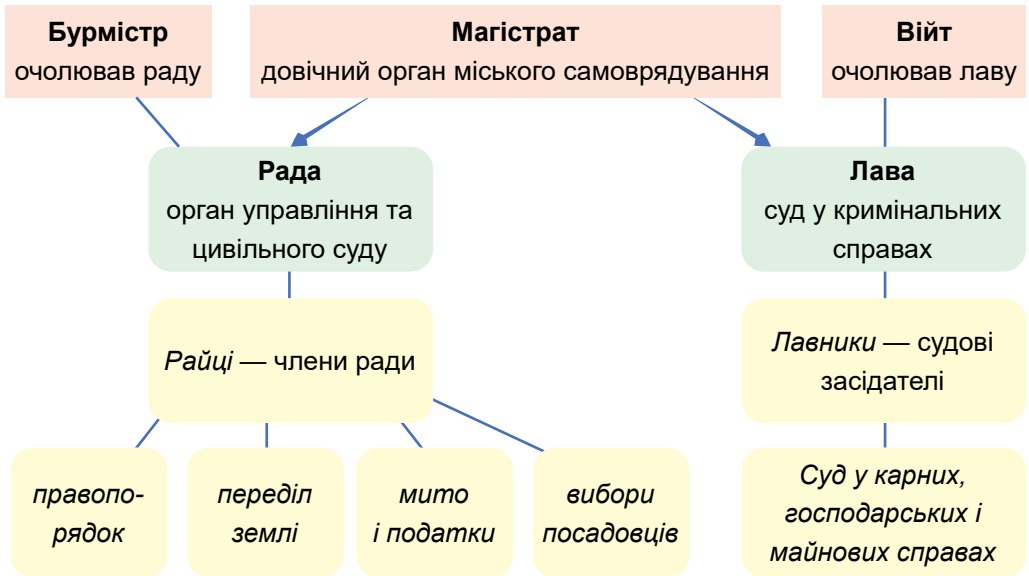
Стоячи на викуплених у феодала землях, міста змушені були тіснитися на малій площі, тому вже в середні віки забудовувалися будівлями до чотирьох поверхів. Кожен майстер тримав майстерню на першому поверсі, а сам жив на другому – над нею. Кожна майстерня мала велику вітрину у вигляді великого вікна, на підвіконні якого стояли витвори майстра. Вулички були вкрай тісними – до 7-8 метрів у ширину, але найчастіше не ширше за 3 метри.

У середньовічних містах панував сморід, адже туалетів не було.

Шпроергофштрассе у німецькому місті Ройтлінген — найвузжча вулиця в світі, її ширина становить 31 см

Система міського управління у містах з магдебурзьким правом

Містяни використовували нічні горщики, а їх вміст виливали прямо на вулиці з вікон. Середньовічні європейці ще й вірили, що миття може нашкодити здоров'ю. Проте запах немитого тіла їм не подобався – так у Франції винайшли **парфуми**.

Надзвичайно дорогим матеріалом було скло, тому засклені вікна свідчили про багатство власника будинку. Бідніші верстви населення закривали вікна дошками чи тканиною. Через це більшість помешкань у місті завжди були затемнені, проте свічок майже не використовували – вони теж були дорогими.

Меблів у будинках бідних містян було небагато – скриня для одягу, саморобний стіл з дерев'яною лавою, колиска для дитини. Підлога і стіни лишалися голими, інколи під ноги клали солом'яні доріжки. У багатих будинках обстановка була пишнішою – багатії могли придбати вишукані меблі з дорогою оздобою, металевий і порцеляновий посуд, фарбували стіни та стелю. Ознакою дійсно багатого помешкання було ліжко. З **XII ст.** у міських будинках починає впроваджуватися опалення у вигляді камінів. До **XIV ст.**, коли вигадали піч, вкриту кахлями, таке опалення було малоефективним.

Серед містян було відносно багато освічених людей, а прибуток купців та міняйл напряду залежав від реагування на новини. Це створить передумови для виникнення в середньовічній Італії

перших газет та окулярів, адже оптика потрібна була ще й ювелірам та міняйлам для оцінки коштовностей. Середньовічні містяни жили значно жвавішим життям, ніж селяни, тому цінували свій час. Саме в середньовічних містах було винайдено перші **годинники** сучасного типу, які спочатку були величезними. Їх встановлювали на вежу **ратуші** – будівлі міської ради.

Між містом і селом ставалися конфлікти. Через замкненість цехової структури, чимало ремісників засновували виробництво у селах, формуючи серйозну конкуренцію міській промисловості. Водночас, село було союзником міста, забезпечуючи містян продуктами харчування, а цехових ремісників сировиною – деревиною, шкірами, шерстю овець, металевими рудами та ін. Міщани і селяни почасти разом повставали проти феодалів, боролись проти їх свавілля чи проти іноземного вторгнення. Також селяни знаходили притулок за міськими мурами під час війн.

Чому систему магдебурзького права не можна вважати демократичною за сучасними мірками? В чому полягали особливості відносин між містом і селом?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Утворення міст сприяло прискоренню розвитку середньовічної Європи. Міста стануть центрами освіти та науки, більшість великих відкриттів зроблять саме у містах.
2. Середньовічні європейські міста слід вважати засновниками сучасної демократичної традиції. Вони розпочали руйнування феодальної драбини, оскільки принципово в неї не вписувалися. Міське самоуправління поступово розростеться до демократичного устрою з виборною владою в масштабах великих держав.
3. Ганза стане яскравим прикладом ефективної політичної та економічної співпраці для наступних поколінь. Сучасні міжнародні організації, а також Європейський Союз, сформовані за подібним принципом: кожен учасник незалежний, але задля загальної користі приймаються спільні рішення.
4. Розвиток середньовічних гільдій сприяв підвищенню якості товарів та послуг. З часом, деякі гільдії перетворились на банкові установи або фабрики.
5. Деякі гільдії, засновані ще в XIII-XIV ст. існують і по сьогодні: наприклад «Гільдія лорінерів» в Англії досі виробляє кінську зброю, а «Гільдія кордвейнерів» виготовляє довговічне взуття.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Не маючи римського спадку, Київ розвивався в тісних торговельних зв'язках з новозаснованими європейськими містами. Тому в Русі-Україні спо-

чатку сформувались взаємовідносини зі скандинавськими державами (Данія, Швеція, Норвегія) та центральноевропейськими королівствами (Польщею, Чехією, Угорщиною, Литвою).

2. Аналогом міського самоуправління в Русі-Україні були нерегулярні народні збори — віче. Усі вільні чоловіки, незалежно від майнового стану, вирішували політичні й економічні питання спільним голосуванням.
3. Магдебурзьке право поширюється на українських землях у міру занепаду князівського правління. У Галицько-Волинській державі перші ознаки запровадження магдебурзького права спостерігаються з XIV ст., і спочатку поширюються тільки на німецьких колоністів, які жили у найбільших містах — Львові, Володимирі, Кам'янці та Луцьку. Поширення міського самоуправління відбувалося із заходу на схід, тому Київ отримав магдебурзьке право лише наприкінці XV ст.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

-
-
-
-
-

Історична бесіда

Здійсніть самостійне дослідження!

1. Чому Ганзейський союз іноді називають передвісником Європейського Союзу? Як складались правові відносини між містами-учасниками Ганзи?
2. Дослідіть умови прийняття міщанина до Ганзейського союзу? Чи є серед цих умов ознаки дискримінації?
3. Висловіть думку: чи могла б існувати Ганза без принципів міського самоврядування? Аргументуйте свою відповідь.

§17. СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте і поміркуйте:

1. В чому полягали головні несправедливості середньовічного суспільства?
2. В чому проявлялась залежність селян і міщан від феодала?
3. Що може спонукати велику кількість людей до конфлікту з іншими?

1. Види і форми соціальних конфліктів у Середньовіччі.

Будь-яка держава це перш за все люди. Між людьми з давніх-давен виникали протиріччя, які переростали у великі **конфлікти** – зіткнення протилежних інтересів. Таку тенденцію можна спостерігати й зараз, однак прогресивні люди, навчені гірким досвідом минулих поколінь намагаються уникати конфліктів у сьогоденні. Нині, існує навіть окрема наука – *конфліктологія*, яка вивчає природу суперечностей між людьми та розробляє способи їх подолання. Конфлікт, як найгарячіша фаза протистояння, виникає тоді, коли одна **сторона конфлікту** стоїть на заваді іншій стороні, не враховує інтереси іншої сторони, не намагається домовитись або швидко зраджує домовленості. Відчуваючи себе зрадженою або не почутою, одна зі сторін проявляє агресію. Рішення, яке дозволяє уникнути конфлікту називають – **компроміс**.

Незалежно від історичної епохи, виділяють такі форми конфлікту: етнічні, соціально-економічні, політичні та релігійні.

Під *етнічними конфліктами* розуміють прояви агресії з боку одного народу до іншого народу, які живуть по сусідству (в одній державі) і мають глибоку неприязнь одне до одного. Міжетнічна неприязнь формується через **стереотипи** – стійкі негативні уявлення про риси якогось народу.

Конфлікт — гостра суперечка, сутичка. Зіткнення протилежних ідей, систем, поглядів.

Сторона конфлікту — учасник сутички чи суперечки.

Конфронтація — становище, коли групи осіб, соціальних станів чи держав, знаходяться перед загрозою зіткнення. Остання стадія перед конфліктом.

Компроміс — певні взаємні поступки задля уникнення конфлікту або його залагодження.

Стани — групи людей, які об'єднані родом діяльності, обов'язками та правами.

Соціальний — щось пов'язане із людськими стосунками та співіснуванням.

Соціально-економічні конфлікти можуть бути між **станами** однієї країни або між державами. В обох випадках, така форма конфлікту передбачає боротьбу за матеріальні (фінансові) вигоди та за більш комфортне існування. Саме в цій формі конфліктів найбільше проявляється сутність **конфронтації** – протиборства між різними ідеями подальшого співіснування.

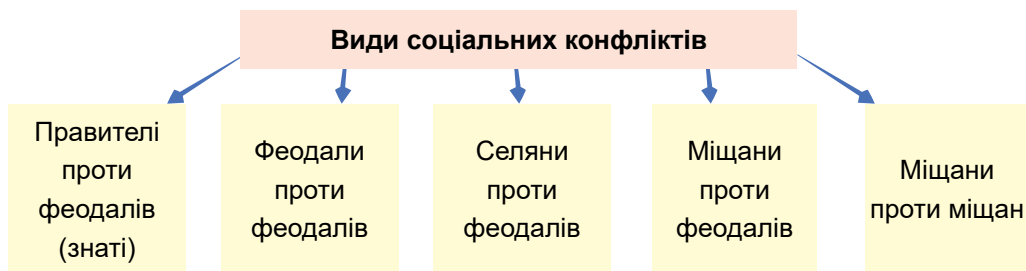
Політичні конфлікти бувають внутрішні та зовнішні. Внутрішні політичні конфлікти, в контексті Середньовіччя – це боротьба різних станів за право представляти свої інтереси в станово-представницьких органах (парламенті) та впливати на розвиток держави. Зовнішні політичні конфлікти – це перш за все війни між державами за території та ресурси.

Релігійний конфлікт обумовлений відмінностями в світобаченні людей, їх ставленні до Бога і до значення життя. Така форма конфлікту зазвичай не обмежувалась словесними протиріччями і часто призводила до війн. З усіх епох людської історії, Середньовіччя найбільше сповнено релігійних конфліктів.

Варто розуміти – більшість конфліктних подій Середньовіччя поєднували в собі декілька форм та видів конфліктів одночасно.

Форми конфліктів та їх приклади в Середньовіччі	
Етнічні конфлікти	Погроми єврейських кварталів у європейських містах XII–XVI ст.
Соціально-економічні конфлікти	1) Повстання племені деревлян 945 р. проти повторної сплати полуддя князю Ігорю. 2) Жакерія 1358 р. — рух французьких селян проти свавілля феодалів та підвищення податків.
Політичні конфлікти	1) Бунт англійських баронів 1215 р. проти свавілля короля Джона I Безземельного; 2) Монгольська навала на Русь-Україну у 1239–1240 рр.
Релігійні конфлікти	1) Рух іконоборців у Візантії VIII–IX ст. 2) Насильне хрещення арабів у Іспанії кінця XV ст.

Кажучи про види середньовічних соціальних конфліктів, маємо на увазі протиборство між жителями однієї держави за свої права, свободи та можливість самореалізації.

Причини соціальних конфліктів – це накопичені суперечності, проблеми, несправедливості та незручності. *Приводом до соціальних конфліктів* стають раптові кризові ситуації, які викривають всю сутність невирішених протиріч.

А які ще приклади середньовічних конфліктів ви можете назвати?

2. Соціальні конфлікти Західної Європи. В основі всіх середньовічних соціальних конфліктів лежить протиборство між простолюттям і землевласниками, або між впливовими та менш впливовими колами знаті. Суперечності між простолюттям і землевласниками стали посилюватись тоді, коли на «тих, хто працює» лягав важкий податковий гніт, а феодали не виконували свого головного обов'язку – не захищали своїх підданих.

Класифікація західноєвропейських станів суспільства	
Феодали	правитель (монарх), аристократи (знать), графи, барони, рицарі
Міщани	купці, ремісники, міські урядовці, цехові робітники
Селяни	вільне та залежне селянство

Найяскравіший приклад **боротьба селян проти феодалів** демонструє **Жакерія** – селянське повстання, що спалахнуло у Франції **1358 р.** і отримало свою назву від глузливого прізвиська «жак-добряк», як називали своїх селян французькі феодали. Цей бунт спалахнув, коли тривала Столітня війна між англійцями та французами і північні землі Франції були спустошені чумою та англійськими завойовниками. Однак французькі феодали продовжували збільшувати кількість податків і поборів зі своїх селян, щоб забезпечити себе всім необхідним для війни. Проте битви французька знать програвала, а підданих не захищала, віддаючи простолюття на поталу загарбникам. Об'єднуючись у збройні ватаги, селяни громили маєтки феодалів, убивали їх та грабували. У повстанні тоді прийняло участь близько 20 тисяч осіб.

*Паризьке повстання 1358 р.
Вбивство лідера повстанців
Етьєна Марселя. Мініатюра з
хроніки XV ст.*

парижан полягало в тому, що з них вимагали дуже великі кошти на війну, яка не приносила перемог, а монета, яку псував король не докладаючи в неї золота, приносила міщанам відчутні збитки в торговельних операціях.

Паризькі міщани та бунтівні селяни Жакерії ледь не об'єдналися, однак селянський рух був швидко розгромлений армією феодалів, а лідера паризьких повстанців підступно вбили прибічники монарха. Вимоги міщан і селян про право голосу у фінансових питаннях не були враховані. З тих пір, Генеральні штати швидко втрачали свій вплив і королі все менше прислухались до думки інших станів. Ігнорування потреб суспільства, врешті приведе Францію до грандіозного бунту в 1789 р. в ході якого монархію буде ліквідовано.

*Повстання чомпі. Художник
Дж. Гаттері 1830 р.*

В той самий час, французькі **міщани повстали проти феодалів** – ця подія отримала назву **Паризьке повстання 1358 р.** Близько трьох тисяч заможних парижан: купців, ремісників, власників фінансових установ та промислових виробництв убили представників короля та висунули вимоги – обмежити права короля у питаннях псування монети та зміни податків. Компромісним рішенням на думку міщан, мало стати регулярне скликання Генеральних штатів (французького станово-представницького органу) на яких король мав би враховувати думку своїх підданих стосовно будь-яких фінансових змін. Обурення багатих

Боротьба міщан проти міщан відбувалась лише в дуже розвинених і населених містах, де гостро відчувалась майнова нерівність між людьми. Такий приклад демонструє **повстання чомпі 1378 р.** у місті Флоренція (в Італії). Декілька тисяч працівників цехів з виробництва сукна (шерстяної тка-

нини) повстали проти багатих цехових власників та міського уряду. Трударі вимагали підвищення заробітної плати, надання їм флорентійського громадянства та право участі в міському управлінні. Наймані працівники та бідні ремісники захопили міську управу та створили власний робітничий уряд. Довго утримати владу вони не змогли, адже багаті городяни закрили доставку продовольства у місто і встигли зібрати свої війська. Попри розгром, рух чомпі продемонстрував європейському суспільству перший досвід у боротьбі за політичні права, незалежно від майнового становища.

Конфлікт у правлячій верхівці, як от **боротьба феодалів проти феодалів**, завжди призводив до міжусобної війни у яку втягувались всі соціальні стани держави. Яскравий тому приклад – **війна Червоної та Білої троянд 1455-1487 рр.** в Англії. Цей конфлікт стався тільки-но англійці програли Столітню війну французам і втратили всі свої володіння на континенті. Назва події обумовлена родинними гербами, які носили на одязі сторони конфлікту: рід Ланкастерів (біла троянда) і рід Йорків (червона троянда). Дві родини боролися за вплив на «м'якосердого» короля Генрі VI і планували успадкувати трон після його смерті. Також це була боротьба між партією миру, яка змирилась з поразкою, і партією війни, яка воліла відновити конфлікт з Францією. В ході цієї боротьби загинула більшість англійських аристократів, а також чверть всього населення Англії. Після війни, урядові посади займуть люди більш простого походження, поступливі та залежні від короля. Як наслідок, в Англії утвердилась міцна влада монарха, а феодальні звичаї пішли в минуле.

Іноді, коли **правителі конфліктували зі знаттю**, це закінчувалось народженням нової держави. Так сталося під час **конфлікту 1358-1365 рр.** між австрійським герцогом **Рудольфом IV Габсбургом** та німецьким імператором **Карлом IV Люксембургом**. У 1356 р. імператор видав указ, що обирати нового правителя Німеччини можуть лише сім німецьких князів (курфюрстів) і герцог Австрії не опинився серед них. Цінуючи багатство свого краю та розуміючи важ-

Рудольф IV Габсбург – перший правитель незалежної Австрії. Невідомий художник 1360 р. Перший в Європі портрет не у профіль, а в три чверті.

ливість державної самостійності, герцог Рудольф IV у 1358 р. опублікував збірку фальшивих указів колишніх німецьких імператорів, у яких нібито герцогам Австрії надавався особливий статус і титул *ерцгерцога*, що виокремлювало їх права серед німецької знаті. Імператор ледь не розпочав війну проти свого васала. У 1364 р. сторони досягли компромісу: німецькі імператори більше не втручаються у справи Австрії, натомість отримують право одного дня успадкувати її трон. Фактично, так народилась незалежна Австрія, яка згодом відіграє ключову роль в історії українського народу.

На вашу думку, який з описаних соціальних конфліктів мав найвагомий вплив на середньовічне європейське суспільство? Поясніть свій вибір.

3. Соціальні конфлікти Русі-України. Боротьба між соціальними станами русів відбувалася в особливих умовах. **По-перше**, в Руській державі стан залежних селян був невеликий, більшість простолюття складала вільні землероби із селянської общини. **По-друге**, в Русі-Україні не розвивались ремісничі цехи, не виокремився стан найманих робітників, тому й розшарування міщан на багатих і бідних не було різким. **По-третє**, міське самоврядування мало дещо спонтанний характер і залежало від настроїв народного віче, а фактичну владу в містах тримали князівські намісники та бояри. **По-четверте**, в Русі-Україні не розвинувся повною мірою феодалізм, з кінця XI ст. князі та бояри вже мали спадкові наділи, тому відчували більше незалежності від великого князя, аніж феодала від короля.

Суспільна класифікація в Русі-Україні була менш чітка, аніж в королівствах Західної Європи, особливо це стосувалось бояр, які були і феодалами, і водночас міщанами, оскільки займались купецькою діяльністю. Жителі руських міст не мали міського самоврядування, тому в правовому відношенні вони не суттєво відрізнялися від селян. Князівські дружинники існували як на регулярній основі (професійні воїни), так і приналежні до ополчення (селяни і міщани).

Класифікація руських станів суспільства

Феодали	великий київський князь, удільні князі (знать), бояри, дружинники
Міщани	бояри, ремісники, купці, інші жителі міста
Селяни	вільне та залежне селянство

Український приклад *боротьби міщан проти феодалів* демонструє **Київське повстання 1068 р.** Того року, військо Тріумвірату Ярославичів було розбите половцями у битві на р. Альта. Жителі Києва висунули великому князю Ізяславу вимогу надати їм зброю аби самим захистити столицю, коли половці прибудуть до міських стін. Отримавши відмову, кияни вчинили бунт проти великого князя та його прибічників. Ізяслав втік, шукаючи війська для придушення повстання. Половці того року так і не напали на Київ, але на столицю виступив Ізяслав з вірними дружинниками. Він захопив місто та покарав багатьох повстанців. В цій події видно приклад конфлікту не через майнове розшарування, а через безпекову ситуацію і неспроможність феодалів захищати своїх підданих.

Спільну *боротьбу міщан та селян проти феодалів* демонструє **Київське повстання 1113 р.** Воно було спричинене погіршенням економічної ситуації: значно підвищились ціни на хліб та сіль, зростала кількість боржників яких перетворювали на рабів (холопів), збільшувались відсотки за позики від лихварів. Деякі бояри, як князівські урядовці, бачачи попит на продовольство, знижували його якість, але підвищували вартість. Кризу спричинила князівська гілка Святославичів, які мали ділові зв'язки з Тмутороканськими лихварями і розселили їх по Києву. Після смерті великого князя в 1113 р. новим претендентом міг стати або один із Святославичів або Володимир Мономах. Міські низи, холопи і селяни Київської землі розгромили двори урядових бояр. Повстанців підтримали розорені руські купці, які разом з боярами іншої партії запросили на трон князя Володимира Мономаха. Новий правитель скасував жорсткі боргові вимоги та пом'якшив становище залежних селян (закупів).

Об'єднання сил *міщан та феодалів проти знаті* помітно у випадку з **Київським повстанням 1157 р.** Заліський князь Юрій Долгорукий захопив владу в Києві і почав роздавати управлінські та військові посади своїм прибічникам, яких привів із Суздальської землі. На бенкеті, бояри отруїли Юрія Долгорукого, а міщани, та-

*Київське повстання 1113 р.
Сучасне зображення*

кож недолюблюючи цього князя, перебили його суздальських бояр та дружинників. Подія продемонструвала усвідомлення різниці між жителями південної та північної Русі, а також неприйняття киянами тиранії. У 1169 р. син убитого – заліський князь Андрій Боголюбський помститься та сплюндрує Київ, знищуючи його роль політичного центру Давньоруської держави.

Рідкісний випадок **боротьби міщан проти міщан** бачимо у подіях, які відбувалися в Галичині в 1199 р. Того року, помирає князь Володимир Ярославович – останній з роду галицьких Ростиславичів. Найзаможніша верхівка галицьких бояр та купців запрошує на порожній трон чернігівських князів Олеговичів, сподіваючись, що вони збережуть всі боярські права та привілеї. Натомість середнє галицьке боярство та купецтво запрошує сусіднього князя з Волині – Романа Мстиславича. Саме завдяки підтримці середнього прошарку галицьких міщан, Роман Мстиславович здобуває упевнену перемогу та займає Галицьке князівство, утворивши потужну Галицько-Волинську державу.

Конфлікт знаті проти правителів демонструє **війна 1205-1238 рр. за Галицьке князівство** між волелюбними галицькими боярами та вигнаними нащадками Романа Мстиславича – Данилом і Васильком. Заради збереження своїх земель, прав і фінансових зв'язків, бояри запрошували на княжіння навіть угорців, аби лиш не законних правителів. Князі Данило і Василько подолають боярський опір якраз перед монгольським вторгненням в Русь-Україну. Вчасне відновлення Галицько-Волинської держави допоможе зберегти староукраїнську культуру і державні традиції в умовах, коли більшість Русі-України буде сплюндрована монголо-татарами.

Наймасштабнішим конфліктом в історії Русі-України була **боротьба знаті проти знаті** – **Велика міжусобна війна**, яка з перервами тривала впродовж **1068-1205 рр.**, а по суті закінчилась лише із вторгненням монголів у 1237 р. В ході боротьби за київський трон, князі залучали половецькі орди, які грабували та руйнували міста і села, обертали людей у рабство. В цей період сформувався великий прошарок князів-вигнанців, які не мали ані землі, ані спадку. Відбулась велика міграція русичів з південних до північних князівств, зокрема у Залісся, де згодом постане Московське князівство. Внаслідок міжусобиці, Русь-Україна зустрине монгольську навалу в ослабленому стані, тому не зможе дати потужний згуртований супротив.

Оберіть один із описаних соціальних конфліктів Русі-України та запропонуйте власний шлях для його мирного врегулювання.

Вплив описуваних подій на світову історію:

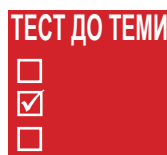
1. Середньовічні соціальні конфлікти Західної Європи сприятимуть розвитку парламенту — станово-представницького органу, який перш за все обмежить свободу королів у фінансовій діяльності.
2. Завдяки соціальним конфліктам у Середні віки поступово розвивається цивільне право, поліпшується майнове становище «тих, хто працює», судова система набуває більш справедливого характеру.
3. Соціальна боротьба прискорює розпад феодальної системи. «Ті, хто працюють» отримують більше свободи у прийнятті життєво важливих рішень. Набувають розвитку нові класи суспільства — наймані працівники та вільні ремісники.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Соціальна боротьба в Русі-Україні обмежувала свавілля бояр і князів, особливо у межах міста.
2. Коли князівська влада ослабла в умовах Великої міжусобної війни, на перше місце виходить народне віче, яке навіть без наявності князя було здатне регулювати питання міського та селянського самоврядування в галузі права, самооборони і продовольчого забезпечення. Цю здатність до самоорганізації в умовах кризи, українське суспільство демонструє й по сьогодні.
3. Деякі соціальні конфлікти, як от міжусобна війна та боротьба бояр проти князів, значно послабили Русь-Україну, що спричинило політичну роздробленість держави, вторгнення іноземців та прискорило відтік населення у північні землі.

Дати для запам'ятовування:

- 1113 р.** — Київське повстання.
1205–1238 рр. — боротьба за Галицьке князівство між Данилом і Васильком з одного боку і боярами з іншого.
1215 р. — повстання англійських баронів проти Джона I Безземельного в Англії.
1358 р. — Жакерія у Франції.
1378 р. — повстання чомпі у Флоренції.
1455–1487 рр. — війна Червоної та Білої троянд.

Тестові завдання
до розділу III
«Середньовічне суспільство
V-XV ст.»

Узагальнення знань
до розділу III
«Середньовічне суспільство
V-XV ст.»

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ В X-XV СТ.

§18. ВІД ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ МОНАРХІЙ

Пригадайте і поміркуйте:

1. Які три стани середньовічного суспільства вам відомі? В чому їх особливості?
2. Що може сприяти внутрішньому роздробленню країни?
3. Чому цілісна країна є більш безпечною для її жителів?

1. Сутність, причини та наслідки політичної роздробленості. Протягом X-XV ст. у Європі тривав складний державотворчий процес, який історики називають **політична роздробленість**. Її головними **ознаками** були: 1) обмеженість влади короля власним доменом, 2) землеволодіння, статки та військо окремих феодалів переважають над королівськими, 3) війни між феодалами за території, 4) відсутність єдності в країні.

Відносини між феодалами базувались на системі васалітету. Показовим прикладом в цьому є Франція, де діяв принцип «васал мого васала – не мій васал». Кожен феодал у своїх володіннях

Король за політичної роздробленості

- ✗ не має влади над усією країною;
- ✗ не видає загальних для країни законів;
- ✗ не може збирати податків з усього населення й утримує двір коштом прибутків свого домену;
- ✗ не має ні постійного війська, ні мережі оплачуваних службовців;
- ✗ військові сили короля складаються лише із загонів підданих йому васалів.

почував себе як король і розглядав монарха, як інструмент для досягнення особистих інтересів, або ж як тимчасового союзника проти інших феодалів.

Причини роздробленості в кожній середньовічній державі були різні, але можна виділити декілька спільних рис:

- Нерівномірний економічний розвиток земель;
- Збільшення кількості спадкоємців на землю;
- Відсутність єдиної системи права і оподаткування;
- Незацікавленість феодалів у посиленні монаршої влади;
- Тривалі війни із сусідами (арабами, вікінгами та ін.)

Політична роздробленість робила країни та їх народи слабкими перед лицем природних катастроф та епідемій. Могутні завойовники також користувалися цією слабкістю, грабуючи та захоплюючи землі. Так наприклад вчиняли вікінги (протягом VIII-XI ст.) та монголи (у 1220-1250-х рр.).

Селяни та міщани, складаючи більшість населення, потребували стабільності й захисту. Здобути це можна було лиш сильною одноосібною владою короля. Важливу роль зіграла християнська ідеологія: вважалось, що королівська влада «священна», бо монарх отримує її від Бога. Це виправдовувало короля у його боротьбі з феодалами. Деякі королі були канонізовані церквою як святі.

Цікава цитата

«Війна феодалної доби аж ніяк не була війною в білих рукавичках. Вона включала в себе такий додаток, як спустошення ворожих земель. Деякі прогресивні люди того часу, марно намагалися підняти свій голос проти цієї «чистки» сільської місцевості, що приносила жакливі страждання невинним».

Марк Блок, французький історик XX ст.

1. Які стани суспільства найбільше страждали в час феодалних війн та політичної роздробленості?
2. Як ви вважаєте, навіщо вояки вчиняли так звані «чистки»?
3. Висловіть думку, наскільки сучасні методи війни відрізняються від середньовічних?

Що сприяло появі політичної роздробленості?

В ході своєї боротьби за зміцнення влади, королі спиралися на міста, ремісничі й торгові об'єднання (цехи), дрібних феодалів, ли-

царів, селян, церкву. Тобто всіх, хто потерпав від утисків великих феодалів. В ході цієї боротьби в європейському суспільстві відбулось багато корисних змін.

По-перше, з'явилось таке явище, як «**вільне місто**», тобто місто звільнене указом короля від поборів, податків і військової повинності на користь феодала. В таких містах стрімко розвивалося ремесло і торгівля, тут працювали талановиті цехові майстри різних спеціальностей, сюди втікали пригноблені селяни, щоб стати вільними. Завдяки розвиненим технологіям, вільні міста мали потужну оборону і були здатні дати жорстку відсіч ворожій феодалній армії.

По-друге, королі починають займатися створенням єдиного кодексу законів, який має поширюватись на всю країну, а не обмежуватись королівським доменом. Щоб закони набували сили, створюються верховні суди, сила рішень яких вища за місцеві феодалні. Ті, хто були незгодні з рішенням феодалного суду, могли подати справу до вищого королівського суду.

По-третє, стани суспільства союзні королю, об'єднуються монархом в єдиному **станово-представницькому органі**. В цьому органі збиралися представники вільних міст, дрібних і середніх землевласників, духівництва, ремісничих та купецьких гільдій. Спочатку, вони допомагали королю в управлінні країною, вирішували фінансові та правові питання, надавали консультації. В деяких королівствах, ці органи зробили короля залежним і обмежили його владу (наприклад в Англії), в інших – зберігали виключно дорадчу функцію (як у Франції). Поява станово-представницьких органів утвер-

Любек – одне з перших вільних міст Європи. Отримало статус самоврядування в 1226 р. Ілюстрація з Нюрнберзького літопису XV ст.

дила в середньовічному суспільстві четвертий стан суспільства: «тих, хто працюють у місті» (**міщани** або ж буржуазія).

Які корисні зміни для суспільства спричинила доба політичної роздробленості?

2. Станово-представницькі монархії: особливості становлення. Якщо королю вдавалося швидко об'єднати країну, не давши згуртуватись суперникам, він міг дозволити собі звертатися до союзних йому станів лиш зрідка. Якщо ж процес об'єднання країни затягувався, монарх ставав залежним від станово-представницьких органів, які обмежували його владу. Спираючись на стани, монархи до кінця XV ст. зміцнили свою владу.

Централізація у **Франції** розвинулась за короля **Філіпа IV Вродливого** (1286-1314 рр.), а завершилися за **Луї XI** (1461-1483 рр.). За цей час було утворено **Генеральні штати** (з 1302 р.) для співпраці короля із союзними йому станами. Розірвано відносини з папою римським, що дозволило заощаджувати щорічно 10% казни, яка раніше призначалася в Рим. Король самостійно обирав єпископів та абатів, без погодження з папою.

Цікава цитата

«Для рицарів, повернення до миру означало страх перед зневагою, яку проявлятимуть до них сеньйори, що більше не мають в них потреби, а ще страх перед вимогами лихварів і огида до робочого коня, замість спіненого бойового скакуна. Натомість для торговця і селянина, мир – це нагода повернутись до праці, заробити собі на хліб, знову почати жити».

Анонімний біограф німецького імператора Генріха IV

- . 1. В чому полягали розбіжності інтересів соціальних станів?
- . 2. Чи змінилися прагнення людей сучасних?
- . 3. Чому автор цитати згадує про лихварів?
- . 4. Як це пов'язано зі стилем рицарського життя?

Станово-представницька монархія – централізована держава, в якій влада короля спирається на станово-представницькі органи: спеціальні засідання ремісників, землевласників, купців та підприємців, які вирішують державні справи нарівні з королем.

Станово-представницький орган – це орган державної влади, регулярні та нерегулярні засідання різних суспільних станів, які разом з королем обговорюють та ухвалюють закони, що регулюють життя держави. Першочергово створювались для вирішення податкових питань.

Англійський парламент.
Мініатюра XV ст.

Створено регулярне військо, щоб уникнути залежності від найманців. Розроблено загальне право, яке мало поширюватись на всю Францію. Утворено Паризький верховний суд. Цей орган вирішував справи між феодалною знаттю і правителем, а також розглядав оскарження на рішення місцевих судів. Стимулом до об'єднання Франції слугували війна проти Англії та особисті якості монархів.

На відміну від Франції, в Англії процес об'єднання тривав без чіткого плану. Перші вагомі кроки починаються за короля **Вільям Завойовника** (1066-1087 рр.). Він наказав провести в країні перепис населення та всього оподаткованого майна. Це був важливий крок до створення єдиної податкової системи.

Також, король Вільям розширив Велику королівську раду додавши до неї більше своїх прибічників, які схвалювали закони монарха та вирішували питання державного управління. З 1215 р. ця рада перетвориться на **парламент**.

Станово-представницькі органи в різних країнах:

Франція	Англія	Німеччина	Польща, Литва,	Русь-Україна
Генеральні штати	парламент	рейхстаг	Угорщина сейм	Велика князівська рада

В тому ж **1215 р.** король Джон Безземельний підписує **Велику хартію вольностей**. Документ закріпив права і свободи усіх станів Англії. Хартія дозволила великим землевласникам через парламент контролювати розмір податків та приймати участь в управлінні країною поряд з королем. Протягом XIII-XIV ст. парламент набуває права вирішувати питання податків, керувати скарбницею, провадити судочинство, контролювати вищих посадових осіб. Король міг тільки погоджувати рішення парламенту або відхилити їх ідучи на конфлікт.

Чому виникли станово-представницькі органи? Яка головна функція на них покладалась?

Священна Римська імперія (Німеччина) була повною протилежністю Франції, Англії чи будь-якої іншої країни Європи. Політична роздробленість тут була узаконена. В німецькому **рейхстазі** засідали виключно знать, вище духовництво та представники найбагатших міст, які ніколи не знаходили між собою спільної згоди. Середньовічна Німеччина являла собою виборну монархію: правителя обирала вища знать (курфюрсти). Столиці не було. Відсутні єдина система судочинства і оподаткування.

Щоб підвищити свій вплив, король створював **«імперські міста»**, які платили податки імператору, а не в скарбницю місцевих феодалів. Такі міста самі обирали собі управителів, мали власне судочинство та політичну самостійність. Феодали постійно тиснули на новообраних імператорів, щоб ті скасували міські вольності.

Спроби централізації країни здійснювали імператори династії **Габсбургів**, які закріпилися на троні з 1438 р. Попри грандіозні плани, було створено лиш верховний суд. В усьому іншому, монархи виявили свою безпорадність в управлінні та економічній діяльності. Не маючи змоги реалізувати свої амбіції на батьківщині, імператори натомість досягли успіхів у закордонних надбаннях. Між XII-XIII ст. династія **Штауфенів** збудувала зразкову централізовану монархію в завойованому **Сицилійському королівстві**. Габсбурги, шлюбною дипломатією в XV-XVI ст. здобудуть собі Австрію та Іспанію в яких спробують збудувати станово-представницький монархічний режим, розчарувавшись зробити це в Німеччині.

В **Русі-Україні** станово-представницька монархія мала специфічні особливості. Процес централізації влади тривав з **988 до 1132** років. Об'єднавчим центром служив Київ. Він був найбільш розвиненим, заселеним та контролював торгівельний шлях по Дніпру «із варяг у греки». Прийняття державою християнства, як релігії з єдиним Богом, дозволило Великому київському князю **Володимиру Великому (979-1015 рр.)** сконцентрувати всю владу довкола себе, а Київ зробити духовним, культурним та політичним серцем Русі.

Наступними етапами мали стати єдина система оподаткування і судочинства. Перші кроки в системі податків зробила княгиня **Ольга (945-964 рр.)** замінивши нефіксоване полюддя, чітко визначеними уроками. Князь **Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.)** уклав єдиний письмовий кодекс законів «Руську правду» в якому

чітко визначив норми поведінки в суспільстві, відповідальності за злочини та правила торгівлі. Князі Триумвірату (Ізяслав, Святослав, Всеволод) видали «Правду Ярославичів» в якій зафіксували майнову нерівність, визначили відносини між станами та запровадили чітку систему поповнення скарбниці.

Станово-представницьким органом слугувала **Велика князівська рада** до якої входили бояри (великі землевласники), єпископи (вище духовництво) та військово-торгівельна аристократія. Це був дорадчий орган, на кшталт Генеральних штатів у Франції, який забезпечував співпрацю князя з іншими станами та надавав консультації з державних питань. Вплив народного віче з XI ст. поступово згасає внаслідок централізації влади. Однак, із середини XII ст. в умовах князівської міжусобиці та політичної роздробленості Русі-України, відновлюється народне самоуправління і віче знову набуває вагомую роль у житті кожного окремого князівства.

Руська держава мала **дві відмінності** порівняно із Західними королівствами. **По-перше**, на відміну від європейських королів, посада Великого князя не вважалася священною. Це дозволяло іншим членам династії повставати проти Київського князя та зміщувати його. **По-друге**, в давньоруському суспільстві не утвердились повною мірою феодалні відносини.

Селяни були відносно вільні та за бажання могли переселятися до іншого землевласника. Васалітету також не існувало. Бояри та князі переважно мали спадкове землеволодіння, тому були мало чим зобов'язані верховній владі.

Заплутана система престолонаслідування, князівські міжусобні війни за право володіти Чернігівським і Переяславським князівствами та Київським тронном, набіги половців та навала монголо-татар підірвали силу Руської держави. Процес об'єднання країни до XV ст. не відбувся, бо в цей час вже не було ані спроможних князів, ані ресурсів.

Чому Німеччина і Руська держава не досягли централізації влади наприкінці Середньовіччя?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Поява станово-представницьких монархій посилить клас міських підприємців (буржуазії). Цей стан забезпечить стрімкий промисловий розвиток Європи в наступні століття.

2. Законодавство описуваної доби дозволить утвердитись поняттю про приватну власність. Воно є невід'ємним рушієм прогресу в сучасному світі.
3. Передчасний занепад Руської держави посилить її сусідів — Польське королівство та Велике князівство Литовське.
4. «Руська правда» і «Правда Ярославичів» вплинуть на формування литовського та польського законодавства XV–XVI ст.
5. Піднесення впливу парламенту сформує основи сучасної демократії та балансу влади в країні.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Розвиток Русі-України шляхом станово-представницьких монархій є беззаперечною ознакою приналежності українського суспільства до Європи та європейських цінностей.
2. Завдяки німецьким переселенцям XIII–XIV ст. в містах Галицько-Волинської держави з'являється практика міського самоврядування.
3. «Руська правда» і «Правда Ярославичів» залишаться актуальними на українських землях до XVI ст. Це допоможе українським землям стабільно відновлюватись після часів монгольського панування.
4. Принципи «Великої хартії вольностей» про недоторканість особи та її майна ляжуть в основу всіх демократичних конституцій світу, в тому числі й України.

Історична бесіда

Здійсніть дослідження проблемних питань та підготуйтеся до індивідуальної доповіді або обговорення в класі:

5. Яким був склад та особливості організації віче в Русі-Україні? Порівняйте його з Великою князівською радою (боярською радою). Висловіть думку: який з цих органів («рада» чи віче) мали більший вплив на політичні процеси в Русі-Україні?
6. Віче – це спосіб стримування свавілля руських можновладців чи політичний інструмент для керування настроями народу? Аргументуйте свою позицію.

§ 19. ЗОВНІШНЯ КОЛОНІЗАЦІЯ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ

Пригадайте:

1. Хто такі рицарі? В чому полягала соціальна особливість цього стану?
2. Що таке внутрішня колонізація? Чим вона відрізняється від зовнішньої?
3. Коротко охарактеризуйте християнство та іслам. Чому в Середньовіччі між цими релігійними світами існувала ворожість?

1. Причини та цілі хрестових походів. У вузькому значенні під **хрестовими походами** мають на увазі **дев'ять військових кампаній** європейських християн (католиків) проти держав Близького Сходу. Ці походи тривали з **1096 по 1272 роки**. Головна причина хрестових походів полягала у низькій якості життя мешканців середньовічної Європи. Селяни важко працюють на феодалів, сплачуючи данину продуктами і відпрацьовують численні трудові повинності. Земельні володіння феодалів дрібнішають з кожним новим поколінням нащадків.

При цьому тодішня система спадкування (майорат) передбачала передачу землі тільки старшому сину, натомість молодшим не залишалось майже нічого, окрім титулу. Через це на дорогах стає все більше грабіжників та розбійників. Іноді вони об'єднуються у великі групи та спустошують села. В XI-XIII ст. у Європі триває політична роздробленість: феодали воюють одне з одним за землю, а королі не здатні вплинути на ситуацію. Розорені селяни та безземельні аристократи, які мають зброю, йдуть в найманці, стаючи ресурсом для продовження внутрішніх війн.

Протягом 1070-х років **Святу землю** захоплює потужний мусульманський народ турки-сельджуки. Європейське духовенство, на чолі з Папою Римським, вважають за доцільне повернути Єрусалим та його околиці під контроль католицької церкви. На їх думку це сприятиме покращенню репутації християнського світу. Здійснити цю благородну справу можуть усі охочі католики, здатні тримати зброю. Так зароджується ідея спрямувати розрізнені та почасти руйнівні сили Західної Європи в єдине русло.

До всього, в кінці XI ст. європейськими королівствами шириться низка епідемій та неврожаїв, що спричиняє жахливий голод. Народ сприймає такі події як Божу кару. Духовенство підхоплює людські страхи і закликає спокутувати гріхи паломництвом до Святої землі або підготувати себе до військового подвигу за віру.

Останнім поштовхом до великих подій став запит візантійсько-

Зовнішня колонізація – створення поселень за межами власної країни. Процес іноді супроводжувався підкоренням або винищенням місцевого населення.

Хрестові походи – військові експедиції європейського рицарства та селянства в XI–XV ст. під егідою Католицької Церкви проти мусульман та язичників.

го імператора Олексія I Комніна (1081-1118 рр.) до Папи Римського Урбана II надіслати європейських лицарів для боротьби з нашествиям турків-сельджуків. **27 листопада 1095 р.** у французькому місті **Клермон** Папа Урбан II звернувся із промовою до натовпу та закликав усіх до походу на Схід заради визволення Святої землі з-під влади «невірних».

Благочестива мета хрестових походів була лише видимістю. Учасники перш за все мотивувались бажанням здобути землі та статки. В ті часи ходила приказка: «В Європі, ти міг бути ніким, але тут, на Святій землі, ти можеш стати королем». Доба хрестових походів стала проявом **зовнішньої колонізації** європейців, в ході якої вони заснували низку королівств на Близькому Сході та забезпечили культурний взаємовплив.

Важливим політичним гравцем цієї доби стали італійські міста, зокрема Венеція та Генуя. Здавна багатіючи на морській торгівлі, вони мали потужний флот, який міг переправити морем тисячі військових. Іноді ставалося так, що венеціанський і генуезький флот доставляв лицарів перш за все не на Святу землю, а туди, де треба було знищити їх економічних конкурентів.

*Олексій I Комнін.
Мініатюра XI ст.*

Клермонський собор 1095 р.

Які процеси в європейському суспільстві підштовхували до початку доби хрестових походів?

2. Перший, Другий, Третій і Четвертий хрестові походи. Держави хрестоносців. Найбільшим за своїм розмахом був **Перший хрестовий похід (1096-1099 рр.)**. Його основними учасниками стали вихідці з Франції, Англії та Німеччини. Передові підрозділи складались із погано підготовлених селян. На своєму шляху через Європу вони вчиняли грабунки і спустошення, а досягнувши Візантії були відіслані на битву із турками-сельджуками від яких зазнали цілковитої поразки.

Друга хвиля учасників складалась із досвідчених і добре озброєних феодалів на чолі з французькими графами Готфрі та Раймундом. Їх гостинно прийняв у Константинополі візантійський

Держави хрестоносців

Порахуйте кількість держав хрестоносців, які були утворені впродовж XII ст. Назвіть їх.

Знайдіть на карті місце битви 1187 р., після якої мусульмани змогли відібрати в хрестоносців Єрусалим.

імператор Олексій I Комнін. Перебуваючи в місті, багато лицарів займались грабунками і мародерством, дивуючись заможному життю візантійських жителів. До червня 1099 р. хрестоносці завоювали більшість Святої землі, а **15 липня 1099 р.** захопили головну ціль – Єрусалим, вчинивши жахливу різанину місцевих мусульман.

Цікава цитата

«Коли авангард Селянського хрестового війська, рухаючись до Святої землі, зупинився у Константинополі, християни демонстрували обурливу поведінку: палили й руйнували палаци, будинки, виносили свинець, яким були покриті церкви та продавали його візантійцям».

Анонімний автор «Діяння франків» про Перший хрестовий похід

- . 1. Що спонукало учасників хрестового походу до такої поведінки?
- . 2. Чому християни грабували навіть християнські церкви?
- . 3. Про які особливості світогляду це говорить?

Свята Земля – території сучасних Палестини, Ізраїлю, Лівану та Йорданії. В цьому регіоні народився, жив, проповідував, страждав та воскрес Ісус Христос. Пам'ятні місця, пов'язані з Ісусом Христом (особливо Єрусалим), є священними для християн, юдеїв та мусульман.

Другим хрестовим походом (1147-1149 рр.) керували німецький імператор Конрад III та французький король Луї VII. Їх кампанія завершилась цілковитою поразкою. Єгипетський султан Саладін розгромив хрестоносців і захопив Єрусалим в **1187 р.** Подальші хрестові походи будуть спрямовані на те, щоб відновити контроль європейців над цим містом, але марно.

Третій хрестовий похід (1189-1192 рр.) очолили англійський король Річард I Левове Серце, німецький імператор Фрідріх I Барбаросса та французький монарх Філіп II Огюст. Найбільшим успіхом походу стало здобуття потужної фортеці Акри. Через раптову загибель імператора Фрідріха I німці відмовились від подальшої участі в поході. Французький і англійський монархи розсварились, тому кінцева доля походу виявилась безуспішною.

Четвертий хрестовий похід (1202-1204 рр.) планувався проти Єгипетського султанату, як найпотужнішого супротивника християн на Близькому Сході. Проте на ділі, похід було спрямовано не проти мусульман, а проти християнської православної держави Візантії. В цій кампанії лицарі проявили себе як звичайні найманці. Під-

Хрестові походи 1202-1254 рр

мовлені венеціанцями, вони спочатку захоплювали для них міста вздовж Адриатичного моря, населені християнами. Потім, за винагороду, втрутились у візантійську міждинастичну боротьбу та захопили Візантію. Загарбані у візантійців землі хрестоносці поділили між собою на кілька держав, які разом утворювали Латинську імперію.

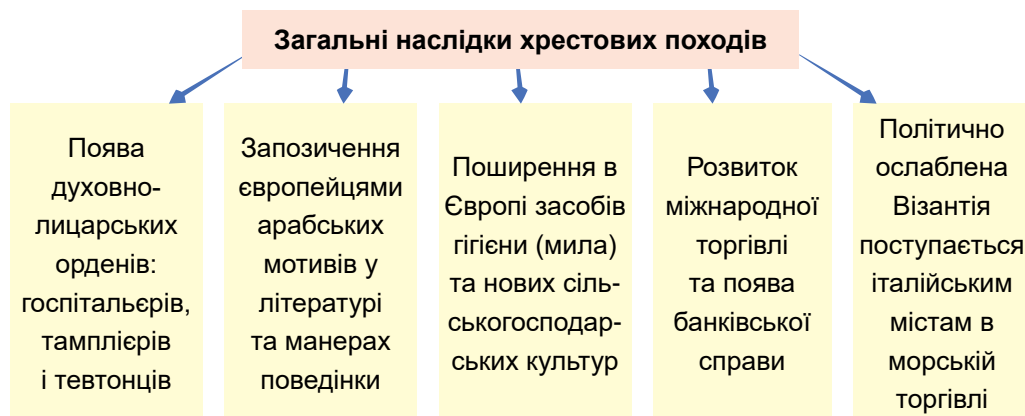
Обурений після Четвертого хрестового походу, папа римський Інокентій III (1198-1216 рр.) звернувся до хрестоносців із таким листом: *«Ви бездумно ухилилися від вашого чистого наміру й рушили не на завоювання Єрусалима, а на здобуття Константинополя, віддавши перевагу земним благам над небесними. Але ваша провина є набагато більшою, адже нікому не було порятунку від вашого меча, незважаючи на релігійний сан, вік або стать. Окрім того, ви простягнули руки до майна церков!»*

Опишіть маршрути хрестових походів. Через які землі та географічні об'єкти вони пролягали?

Назвіть держави, які утворилися після захоплення хрестоносцями Візантії в 1204 р.

Протягом перших трьох хрестових походів європейські феодали утворили низку держав: **Еддеське, Тріполітанське, Антіо-**

хійське та Єрусалимське королівства. Всі розташовані вздовж Середземного моря. Це були монархічні країни з феодальним устроєм, поєднаннями мусульманського права та культури. Завдяки їх існуванню в Європу потраплять екзотичні товари, наукові досягнення і філософські теорії, які підштовхнуть європейців до активнішого розвитку.

Цікава цитата

«Хрестові походи завдали Заходу явних збитків, поглинувши безліч людських життів та засобів. Колись давно я написав, що єдиною користю від хрестових походів мені здається знайомство європейців з абрикосом, – я досі так вважаю».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

1. Чи повністю ви погоджуєтесь з автором цитати?
2. Дізнайтесь, які ще якісні зміни відбулись у європейському суспільстві після доби хрестових походів?

Порівняйте результати Першого та Четвертого хрестових походів. Покажіть на карті напрямки цих кампаній.

3. Духовно-лицарські ордени. Завершення доби хрестових походів. Разом з державами хрестоносців утворювались і **духовно-лицарські ордени** – колективи найвправніших лицарів, об'єднаних єдиними правилами та конкретною метою. Найвпливовішими були три ордени: госпітальєри, тамплієри і тевтонці.

Після ганебної ролі хрестоносців у Четвертому хрестовому поході, головна мета походів починає втрачати свій сенс. Подальші військові кампанії виявили слабкість цього руху. Європейські монархи вже

*Лицар-тамплієр
(ліворуч) і лицар-
госпітальєр»
(праворуч)*

не могли зібрати достатньо сил для протистояння єгипетським і турецьким військам на Близькому Сході. Держави хрестоносців поринули у торговельні відносини, а лицарські ордени, за формою діяльності, стали більше схожі на банківські установи. У **1291 р.** війська єгипетських мамлюків (половецького походження) захопили Акру – останнє володіння хрестоносців на Близькому Сході. Так закінчилась доба панування європейців у Святій землі.

Які зміни принесла доба хрестових походів?
Чому хрестовий рух врешті занепав?

4. Експансія німецьких орденів на Схід. Тевтонський орден був заснований найпізніше порівняно з іншими лицарськими орденами. Він не встиг розподілити економічні впливи у Святій землі на свою користь, тому зосередив свою діяльність у Східній Європі. Зусиллями великого магістра ордену **Германа фон Зальца** (1209-1239 рр.) тевтонці отримали від німецького імператора міста Ешенбах і Нюрнберг у Баварії. Звідси вони почали свою експансію проти балтійських язичницьких народів, котрі влаштовували регулярні набіги на Священну Римську імперію та польські землі.

У **1232 р.** тевтонці оселяються біля Мазовії (північ Польщі) на запрошення польського князя Конрада I для захисту його північних кордонів. З цього часу починається історія **держави Тевтонського ордену** та її активне просування на північ і схід Балтійського регіону. Маючи оснащення, озброєння та великий військовий досвід, тевтонські лицарі розгромили племена прусів, ятвягів, естів та ін.

Складова **німецького «наступу на Схід»** була всюди однаковою: після придушення місцевого опору, населення піддавалось примусовій християнізації. На захопленому місці будувався замок. Запрошувались німецькі колоністи для освоєння сільськогосподарських земель. Поширювались німецька мова і судочинство.

Просуваючись в східному напрямку, тевтонці поглинули слабший німецький **Орден мечоносців**, який безуспішно діяв проти латів і литовців, а у 1236 р. зазнав від них важких поразок. Мечоносців було перетворено на **Лівонський орден**, від назви регіону Лівонія (сучасні Латвія та Естонія). Він підсилив тевтонців, коли

ті утвердились в Балтиці та почали зазіхати на Польське королівство та Велике князівство Литовське.

Особливо важко було литовцям. Протягом наступного століття вони зазнали більше сотні вторгнень Тевтонського ордену. Це змусило литовського князя Ягайла зробити вибір на користь католицької віри у 1387 р. та об'єднатись з поляками,

щоб стримати просування спільного ворога на схід. Після великої поразки у **Грюнвальдській битві 1410 р.** Тевтонський орден поступово занепадає як держава, а його землі переходять в склад Польського королівства. Вагомий внесок у Грюнвальдську перемогу зробили й українці, які в XV ст. проживали в складі Великого князівства Литовського та складали суттєву частину литовського війська.

Німецькі лицарі

На які території було спрямовано німецький «наступ на Схід»? Якими були його мета і наслідки?

5. Реконкіста. У VI-VIII ст. Піренейський півострів займало «варварське» Вестготське королівство. Протягом всієї своєї історії ця держава воювала або із сусідами або вела міжусобні війни за трон. На початку VIII ст. Арабський халіфат бере під свій контроль всю Північну Африку, але чітких планів для загарбання Вестготського королівства немає. В 711 р. проти вестготського короля Родеріка (710-711 рр.) повстає його васал – граф Юліан, який для власної підтримки запрошує арабські війська. В **711 р.** у битві при **Гвадалете** араби та війська графа Юліана розгромили об'єднану вестготську армію. Так почалось захоплення арабами Піренейського півострову. Європейці прозвали загарбників **маврами** за назвою місцевості Мавританія в Північній Африці, звідки ті прийшли. На 719 р. регіон був майже повністю завойований. Новоутворену державу араби назвали **Кордовський халіфат** (756-1031 рр.), від назви столиці – міста Кордова.

Вільними залишались тільки невеликі гірські регіони на півночі – королівство Астурія та країна басків. У **722 р.** ці два народи завдали арабам першої поразки, заклавши початок **Реконкісті** – процесу звільнення Піренейв від арабських загарбників.

Тевтонська держава 1260-1410 рр.

З якими державами межував Тевтонський орден. Назвіть напрямки походів тевтонських лицарів впродовж XIII–XIV ст. Знайдіть на карті та покажіть місце Грюнвальдської битви.

Причини швидких перемог арабів

перевага у кінноті

толерантне відношення до місцевого населення

помірні податки для християнських міст

орієнтація на розвиток торгівлі та господарств – що було взаємовигідно

Завжди засушлива Іспанія розквітнула за арабського панування. Завдяки системам штучного зрошування араби змогли вирощувати тут рис, citrusові фрукти, цукрову тростину, абрикоси, кавуни, дині та інші нові для європейців рослинні культури.

Цікава цитата

«Реконкіста – унікальне явище не лише для Європи, але і для світової історії. Велика територія, була захоплена ісламським світом, глибоко ним освоєна, прижилась, але врешті-решт, через століття, знову стала християнською».

Стенлі Пейн, американський історик XX-XXI ст.

Поміркуйте, чому ісламський світ не зміг остаточно утвердитись на теренах Іспанії та Португалії?

За арабського панування **Гранада** і **Кордоба** стають найбільшими містами середньовічної Європи, кожне із населенням понад 200 тис. осіб. Християни активно призначаються на урядові та військові посади, але з часом змушені приймати іслам.

У Кордові на замовлення Халіфа створюється найбільша свого часу європейська бібліотека із сотнями тисяч книг. У вищій школі Кордови навчались студенти з усіх кінців Європи та Близького Сходу, незалежно від віросповідання.

Арабська доба в історії Іспанії залишила по собі низку архітектурних шедеврів, найбільшими з яких є мечеть Мескіта в Кордові (друга за величиною в Середньовіччі) та палац-фортеця Альгамбра в Гранаді. Попри великі успіхи, арабське панування мало й свої недоліки: відбувалася ісламізація християнського населення (навернення в мусульманську віру).

Головний зміст Реконкісти – це боротьба двох культур (християнської та мусульманської) за право беззаперечного впливу на Піренейському півострові.

Провідну роль у звільненні Піренеїв взяло на себе північне гірське королівство **Астурія**. Вже на кінець VIII ст. воно відвоювало усю північно-західну смугу. На X ст. ця

*Битва при Гвадалете.
Ілюстрація із книги «Las Glorias Nacionales», 1852 р.*

*Мескіта – мечеть, яка стала християнською церквою.
Яскравий приклад злиття культур протягом історії*

держава починає називатися королівством **Леон**. В цей час поряд з ним постають нові союзники – королівства **Арагон**, **Наварра** та **Португалія**.

Наварра була найменшим із королівств. Це батьківщина басків – одного з найдавніших корінних народів Європи з унікальною мовою, культурою та жагою до самостійності. В XI ст. Наварра об'єдналася з Арагоном, яке веде своє походження від Франкської імперії. Португалія протягом всієї Реконксти зберігає окремішність і навіть час від часу має конфлікти з королівством Леон.

Знайдіть на карті межу мусульманського панування в Піренеях на 750 р. Яке іспанське королівство лишилось негідкорене арабами?

Знайдіть на карті межу мусульманського панування в Піренеях на 800 р.

Які іспанські королівства виходять на боротьбу проти маврів?

Знайдіть на карті межу мусульманського панування в Піренеях на

1262 р. Назвіть території, які залишились під контролем мусульман?

Цікава цитата

«Разом з падінням Гранадського емірату у 1492 р. зникає простір для контактів різних культур та їх взаємопізнання».

Розана Січілія, італійська історикиня XX-XXI ст.

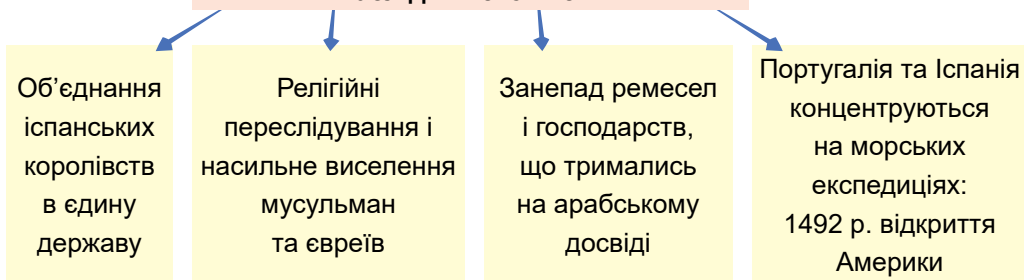
- 1. Які саме контакти має на увазі авторка цитати?
- 2. Чим саме могли обмінюватись християнська та ісламська культури?

Як і на Святій землі часів хрестових походів, для боротьби проти арабів в Іспанії формуються духовно-лицарські ордени. З XII ст. провідними стають ордени Сантьяго, Калатрава та Алькантара.

Користуючись міжусобицями, які спалахували в арабській Іспанії протягом X-XIII ст. іспанці та португальці з перемінним успіхом звільняють більшість Піренейського півострова. На середину XIII ст. єдиним супротивником іспанських королівств залишається невеликий **Гранадський емірат** (1238-1492 рр.) на півдні. До кінця XIII ст. королівство Леон поглинає дрібніші монархії, окрім Португалії, Арагону та Наварри і перетворюється в **Леон і Кастилію**, найбільшу іспанську державу цієї доби.

У 1470-х в Леоні і Кастилії відбувається династична криза. Король **Фернандо Арагонський** (1468-1516 рр.) бере шлюб з королевою **Ізабель Кастильською** (1474-1504 рр.) і в **1479 р. відбувається об'єднання двох королівств у єдину Іспанію**. Зміцнивши владу і наповнивши скарбницю, монархи беруться за останню справу Реконкісти – завоювання Гранади. Після нетривалої війни **2 січня 1492 р.** Гранадський емірат припиняє існування. Реконкісту було завершено.

Наслідки Реконкісти

Що таке Реконкіста? В чому її головний зміст? Яка іспанська держава очолила цей рух? Назвіть політичні наслідки Реконкісти.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Внаслідок хрестових походів Візантія остаточно втрачає свою міць і перестає бути тим щитом, який до XIII ст. стримував просування турків у Європу.
2. Експансія на Близький Схід познайомила європейців із виробництвом цукру, мила, шовку, вітряками й водяними колесами). Ці новації стануть основою економічного піднесення Європи у XV-XVI ст.
3. Знайомство зі Сходом покращило європейські манери, в літературі з'являється жанр любовних романів, в побуті поширюється звичка до регулярної гігієни, в розвагах додаються ігри, зокрема шахи.
4. Європейські феодалі стають залежними від красивих речей та екзотичних продуктів зі Сходу. Відтепер селяни платять податки грошима, а не харчами, що суттєво поживає торгівлю.
5. Орден тамплієрів заклав основи банківської справи у Європі. З XIV ст. її переберуть на себе італійські міста, які накопичать багатства контролюючи Середземноморську торгівлю.
6. Доба панування арабів сформувала тісні торговельні зв'язки між країнами Європи. Це стане важливими кроком до поступового воз'єднання європейського суспільства.
7. Кінець Реконкісти співпав із початком турецької експансії в Центральну Європу. Якби Реконкіста не була закінчена до XV ст., то християнський світ, затиснутий з обох сторін мусульманами, опинився б під загрозою зникнення.
8. Перебравши на себе колишні арабські торговельні зв'язки, Кастилія наросила протягом XIV-XV ст. потужний військово-морський флот, який став запорукою доби Великих географічних відкриттів.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Для жителів Центральної та Північної Європи шлях до Святої землі пролягав через землі Русі-України. Протягом XII ст. в Києві зупинялися король Данії Ерік Добрий, чеський князь Володислав II та багато інших шляхетних феодалів.
2. Піднесення Ордену тамплієрів мало відлуння в Галицько-Волинському князівстві. Добжинський орден (відгалуження тамплієрського ордену) був розбитий Данилом Романовичем в 1238 р. при спробі захопити Дорогочин.
3. Боротьба Литви проти Тевтонського ордену та прийняття нею католицької віри заради зближення з поляками, спричинить в подальшому релігійні утиски на українських землях, які були переважно православними.
4. Арабське панування в Іспанії та на Середземному морі спонукало європейців до пошуку інших торговельних шляхів. Альтернативою став шлях «із варяг у греки»: від Балтії по Дніпру до Чорного моря.
5. Якби Реконкіста відбувалась набагато швидше, Київ, як серце шляху «із варяг у греки» імовірно не досяг би такої могутності та не став би об'єднуючим ядром для слов'янських племен.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

6. Через занепад сільського господарства в Іспанії, у Європі зростає попит на продовольство. З XV ст. на українських землях з'являються спеціальні ферми (фільварки), які починають покривати цей попит.

Дати для запам'ятовування:

1096–1272 рр. — доба хрестових походів.

1291 р. — падіння Акри. Завершення панування європейців на Близькому Сході.

722–1492 рр. — Реконкіста.

1238–1492 рр. — існування Гранадського емірату.

1479 р. — унія Арагону і Кастилії, утворення єдиного Іспанського королівства

Історична бесіда

1. Дослідіть історію «Дитячого хрестового походу» 1212 р. Наведіть з нього приклади *пропаганди (поширення певної інформації заради впливу на суспільну думку). З якою метою було використано інструменти пропаганди в цій події?
2. Хто такі іспанські марани? Коли і чому з'явилась ця суспільна група? Висловіть думку: поява маранів це результат байдужості релігійного світогляду цих людей чи спроба вижити в нових жорстоких умовах? Пригадайте §17 «Соціальні конфлікти в середні віки». До яких форм конфліктів слід віднести історію маранів?

§ 20. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ

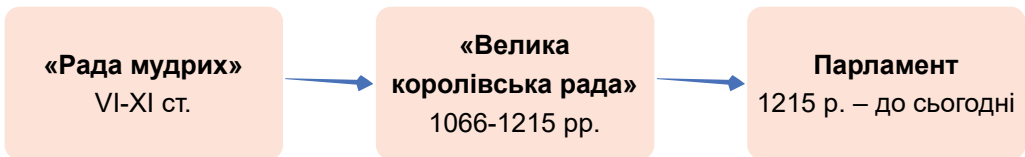

Пригадайте і поміркуйте:

1. Хто такі вікінги? Які були напрямки їх походів?
2. Які виникають ризики для держави, коли її правитель переймається тільки зовнішніми війнами?
3. Коли закони і податки в країні регулюють тільки великі землевласники, як це впливає на селян та міщан?

1. Особливості розвитку монархії в Англії. Розвиток англійської монархії формувався довкола питання про збір податків. В добу англо-саксонських королівств за правління **Альфреда Великого** (871-901 рр.) було створено перший регулярний податок – **данські гроші**, які збиралися з усього населення для відкупу вікінгам аби ті не вчиняли набігів. Коли загроза нападу скандинавів зникла, англійські монархи продовжували збирати данські гроші під іншими приводами, зокрема для фінансування оборонних можливостей країни.

Етапи розвитку станово-представницьких органів Англії

В **1066 р.** відбулось **норманське завоювання Англії** – трон захопив норманський герцог **Вільям I Завойовник** (1066-1087 рр.). Щоб визначити точну кількість грошей, які можна зібрати з держави, він наказав провести перший в історії країни **перепис населення**. Його було завершено в **1086 р.**, а результати були за-

Війська Вільяма I висаджуються на англійському березі, готуючись до битви під Гастінгсом. Сцена з гобелену Байо. Англія XI ст.

писані в так званій «**Книзі страшного суду**» в якій було чітко описано кількість міст, сіл, ремесел, господарств та інших галузей, що підлягали оподаткуванню.

Щоб утримувати владу в Англії, Вільям I з числа своїх соратників та прибічників створив привілейований клас військових землевласників – **баронів**. Між ними й було переділено Англію. Судові функції і збір податків на місцях, монарх довірив своїм намісникам – **шерифам**. Як і в старі англо-саксонські часи, Вільям I продовжував скликати «Раду мудрих», але тепер вона називалась «**Велика королівська рада**». Це був дорадчий орган до якого входили великі землевласники: графи, вище духовництво, вищі посадові особи та барони. Учасники «Великої королівської ради» вирішували питання державного управління, які підсумовувались указом короля. Управляючи Англією через раду, монарх розподіляв політичну відповідальність за непопулярні рішення.

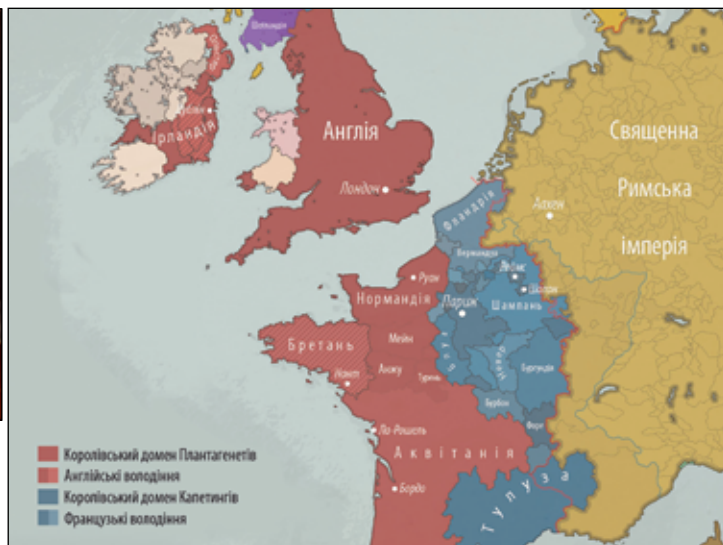

Барон – дворянський титул в Англії, запроваджений Вільямом I Завойовником

Нащадки Вільяма I часто зловживали своїми правами: підвищували розмір податків, вводили додаткові побори, забороняли своїм феодалам успадковувати наділи, залишаючи землю у влас-

*Генрі II
Плантагенет
(1154–1189 рр.)*

Англія за Генрі II Плантагенета

Назвіть французькі землі, які перейшли в спадок Англії, коли її трон посів Генрі II Плантагенет.

ності корони. Це зумовило потребу врегулювати права короля і феодалів. Так у **1100 р.** королем Генрі I видається **«Хартія свобод»**, яка гарантувала права феодалів та церкви, а також скасовувала старі борги. Однак на практиці, ця хартія рідко спрацьовувала.

Внаслідок династичної кризи англійський престол посів онук Генрі I, анжуйський граф Анрі. Він започаткував династію **Плантагенетів**, посівши трон під іменем **Генрі II Плантагенет** (1154-1189 рр.). Із собою він приніс у спадок англійській короні свої численні володіння у Франції (близько половини французьких територій), за які у XIV ст. між Англією та Францією розпочнеться Столітня війна.

Як і всіх монархів, Генрі II цікавили прибутки з держави. Він створив **Королівські суди**, які за певну суму переглядали несправедливі рішення феодальних судів та надавали позивачам більш об'єктивний вердикт. Народ активно користувався цією послугою.

Другим джерелом доходів Генрі II зробив **«щитові гроші»**, замінивши їх не актуальним податком – «данськими грошима». Сплачуючи «щитові гроші», будь-який феодал міг не нести військову службу за кордоном. Англійським феодалам, які замість війни все більше поринали у підприємницьку діяльність, такий податок прийшовся по духу. На зібрані кошти, Генрі II міг збирати доволі потужне наймане військо для ведення зовнішніх війн.

Його нащадки, зокрема син **Джон I Безземельний (1199-1216 рр.)** став зловживати процедурою збирання щитових грошей, а також вводив нові проміжні податки й побори, які спустошували фінанси баронів та графів. Своє прізвисько, Джон I отримав за те, що втратив майже усі батькові володіння у Франції, отже гроші зібрані на війни, жодним чином не окупались.

Розуміючи слабкість монарха, барони відмовились вкотре платити. Натомість висунули вимогу дотримуватись «Хартії свобод». Феодали захопили Лондон за підтримки городян і взяли короля в полон. Змушений погодитись на умови повстанців Джон I **15 червня 1215 р.** підписує складену баронами **«Велику хартію вольностей»**.

Документ передбачав недоторканість особи: людину не можна покарати чи ув'язнити без доведення провини. Було визначено непо-

Джон I Безземельний підписує «Велику хартію вольностей».

Гравюра

рушність права приватної власності. Хартія мала три важливі положення, які сприяли появі **парламенту**.

1. Король підкоряється законам.

2. Король може видавати закони і підвищувати податки лише зі згоди інших станів королівства.

3. Покірність підданих своєму королю є умовністю, а не беззаперечною обставиною.

Парламент (від франц. *parler* – говорити) – вищий орган державної влади, члени якого є здебільшого виборними. Виконує законодавчу функцію.

До 1215 р. феодали лише давали королю поради. Після прийняття Великої хартії вольностей, феодали отримали право контролювати короля і обмежувати його владу.

«Велика королівська рада» перетворювалась у парламент поступово. Засідання традиційно проводили у Вестмінстерському палаці. У 1230-х роках за радою закріплюється слово «парламент». Першочергово, парламент був місцем вирішення судових тяганин між великими землевласниками. Його друга функція – визначення розміру податків, коли король потребував більше грошей на ведення війн.

Постійними учасниками парламенту були король, вищі посадові особи, вище духовництво, військова аристократія (графи і барони). Селян, містян, лицарів та нижче духовництво запрошували тільки на засідання про оподаткування. До політичних питань їх не допускали.

Цікава цитата

«До появи Великої хартії, рішення короля зазвичай стояло над законом, тобто, воля монарха і є закон. Головне значення Великої хартії вольностей у тому, що вона включила королівську владу в правову систему, підкорила владу монарха силі закону. Ця подія виокремила нашу Західну цивілізацію, де панує верховенство закону, від тої частини світу, де правителі можуть підкоряти собі закон, ігнорувати його або змінювати на власний розсуд».

Ніколас Вінсент, британський історик XX-XXI ст.

- . 1. Судячи з цитати, скажіть, в чому полягає ключова цінність європейської цивілізації?
- . 2. Сучасна Україна вже також має цю властивість чи ще потрібно дорацьовувати?
- . 3 Поясніть свою думку.

Довкола якої економічної проблеми розвивалось все державне управління в Англії? В чому полягало історичне значення Великої хартії вольностей?

2. Особливості розвитку монархії у Франції. Формування Франції, як окремої національної держави розпочалось із приходу до влади в **987 р.** династії **Капетингів**. Спочатку, Капетинги володіли невеликим доменом – Парижем та його околицями. Однак, деякі представники династії виявились амбітними, мудрими та харизматичними лідерами, які крок за кроком змогли об'єднати країну та посилити роль монарха.

Методи французьких королів для об'єднання (централізації) держави

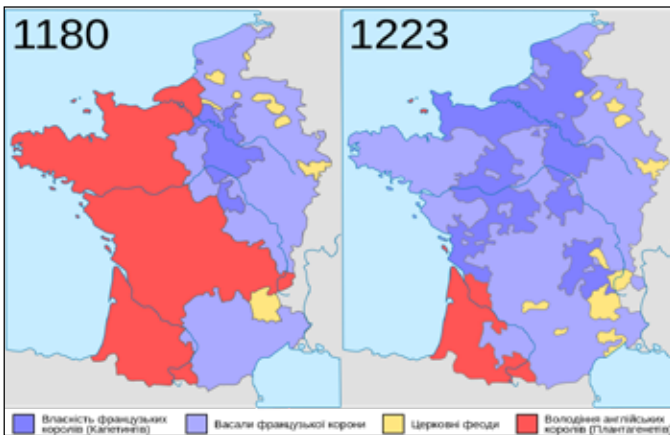
Шлюбна
дипломатія

підтримка
міст

незалежні
королівські
суди

поширення
королівської
монети

війни з
непокірними
феодалами

*Територіальні зміни у Франції за короля
Філіпа II Огюста*

*Луї-Фелікс Ам'ель.
Портрет Філіпа
Августа. 1838 р.*

Порівняйте королівський домен перших Капетингів та домен Філіпа II Огюста. Які ви бачите зміни? Чому вони змогли відбутись?

Фундамент французької могутності заклав король **Філіп II Огюст** (1180-1223 рр.). Він першим серед французьких монархів став активно підтримувати міське самоврядування за межами свого домену. Даючи політичну свободу містам на землях супротивників, Філіп II закладав розбрат у володіннях ворожих йому феодалів.

Власні землі король тримав під контролем покладаючись на державних посадовців. Збір податків і провадження суду у великих регіонах здійснювали намісники **балії** (те саме, що шерифи в Англії). Їм були підзвітні дрібніші чиновники, які виконували ті самі функції у містах і селах.

За короля **Луї IX Святого** (1226-1270 рр.) відбуваються важливі внутрішні реформи. Франція поступово об'єднується в один політичний організм, центром якого є Париж разом з королем та його державними службовцями.

У зовнішній політиці Луї IX дотримувався збереження вже існуючих кордонів, але охоче приєднувався до хрестових походів, в одному з яких він і загинув під час епідемії в Тунісі. За щире прагнення до справедливості, добра і миру, Луї IX зажив репутації бездоганної людини, а після смерті Церква визнала його святим.

Ель Греко. Святий Луї, король Франції та паж.

*Кін. 1580-х рр.
Лувр. (Париж)*

Реформи Луї IX Святого

Єдиний французький суд «Паризький парламент» – його рішення беззаперечні

Карбування єдиної на всю державу якісної королівської монети

Заборона на міжособні війни: монарх є посередником в конфліктах феодалів

Антикорупційні заходи: заборона баліям приймати подарунки, оселятись чи купувати нерухомість в місці несення служби

Цікава цитата

«Певне, було би помилковим вважати, що французькі королі по доброті душевній звільняли сервів (залежних селян) від їх залежності землевласникам. Адже коли я досліджую архівні джерела про результати королівських ділових поїздок по країні, то знаходжу багато свідчень про продаж королівських грамот про звільнення від серважу».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- 1. Які вигоди отримували монархи Франції звільняючи сервів від залежності?
- 2. Які можливості могли відкриватись перед вільними селянами?
- 3. На вашу думку, чому найліпшим є те суспільство, в якому влада відкриває людям якомога більше можливостей для самореалізації?

*Жан Тіллетський.
Портрет Філіпа IV
Вродливого.
Сер. XVI ст.*

Третій етап в зміцненні Франції розпочав король **Філіп IV Вродливий** (1285-1314 рр.), який здобув славу амбітної, властолюбної, винахідливої та дуже прагматичної людини. Намагаючись захопити для Франції багаті міста Фландрії (сучасна Бельгія), монарх виснажив скарбницю.

Щоб відновити багатство Філіп IV вирішив підвищити податки для всіх станів та припинив надсилати 10% річних доходів (церковну десятину) до папи Римського, як це робили всі монархи Європи. Останнє спричинило конфлікт короля та папи. Положення монарха опинилось під загрозою.

Щоб уникнути непорозуміння з підданими, Філіп IV у квітні **1302 р.** вперше скликає **Генеральні штати** – збори духівництва, феодалів та міщан. На цьому зібранні було прийнято декілька важливих рішень. **По-перше**, погоджено сплату періодичних податків з духовенства. **По-друге**, спроби втручання папи Римського в державні справи Франції визнано неправомірними. Королю дозволили без згоди папи призначати очільників французької церкви. Також визнано право монарха розпоряджатися казною в інтересах держави. **По-третє**, щоб уникнути подальших конфліктів з Римом,

Засідання Генеральних штатів. Мініатюра. 1468

новим папою обрано французького архієпископа, якого було освячено під іменем Климента V. Резиденцією нового папи замість Риму стає місто Авіньйон (південь Франції). Ці події поклали початок **Авіньйонському полону пап** (1309-1378 рр.), які опинилися під контролем французьких королів.

Щоб не сплачувати борги Ордену тамплієрів, Філіп IV з допомогою папи

Генеральні штати – вища станово-представницька рада у Франції в 1302–1789 рр. Мали функцію дорадчого органу. Скликались періодично для узгодження розміру податків та виплат «допомоги» королю.

Генеральні штати

Перша палата	Друга палата	Третя палата
Духівництво	Дворянство	Містяни
Вище духівництво (архієпископ, єпископи, абати)	Середні та дрібні феодала	По два представники від кожного міста (заможні містяни)
<i>Мають по одному голосу та спільні інтереси</i>		<i>Мають один голос та часто опиняються в меншості</i>

римського сфабрикував проти них справу про нібито їх причетність у чаклунстві та зв'язках з дияволом. У 1307 р. орден було розформовано, а у 1312 р. його лідерів страчено.

На кінець правління Філіпа IV королівська влада була суттєво посилена. Монарх врахував інтереси всіх станів. Духовенство і феодала були звільнені від постійних податків і платили лише періодичні «допомоги» королю. Міста отримали право самоврядування і можливість впливати на рішення Генеральних штатів. Селяни могли вільно змінювати сеньйора (землевласника), а розмір стягуваних податків враховував їх можливості. На початку XIV ст. Франція стала **становою монархією** – централізованою державою, в якій монарх правив, спираючись на збори представників станів.

В чому полягали причини й наслідки скликання Генеральних штатів?
В чому полягала відмінність розвитку французької монархії порівняно з Англією?

3. Особливості розвитку монархії в Іспанії. Формування іспанської державності відбувалося в умовах Реконквісти, яка тривала понад 700 років. Перша складова цього процесу – протистояння християнського та мусульманського світів, намагання витіснити інакшу культуру. Друга складова – конкуренція між окремими християнськими державними утвореннями та їх королями за домінування. Після арабського вторгнення на початку VIII ст. поборником майбутньої іспанської державності фактично залишається лише Астурія, що на півночі Піренейського півострова.

Король Леону Альфонсо VI завойовує у маврів місто Толедо 1085 р. Керамічна композиція XX ст. на площі Іспанії в м. Севілья

Перший етап формування іспанської державності це помірне відвоювання територій в арабів впродовж VIII-XI ст. За цей час Астурія переростає в доволі сильну державу – королівство Леон. Наприкінці X ст. його союзниками і водночас конкурентами стають сусідні Арагон, Наварра та Португалія. Так виокремлюються основні претенденти на контроль в Піренеях. Кожне королівство мало свою династію, органи правління та законодавство. Через довготривалі відвоювання нових територій, поглиблювались відмінності в суспільстві кожного з цих королівств.

Другий етап тривав з кінця XIII до середини XV ст. в час перемир'я між християнами і мусульманами. Леон поглинувши дрібніші королівства переріс в найбільшу державу Піренеїв – Леон і Кастилію.

В іспанських королівствах доби перемир'я відбувається важлива зміна: встановлюється станово-представницька монархія. До вирішення державних питань монархи залучають **кортеси** – станово-представницькі органи до яких входили великі землевласники, церковна знать та військова аристократія. По мірі розвитку міст і товарно-грошових відносин, до кортесів доєднуються представники міщан і селянських громад. **Кастильські кортеси були першим європейським парламентом, який допускав на засідання селянство.**

Впродовж XIII-XIV ст. роль кортесів зростає: вони вирішували податкові питання та проблеми престолонаслідування, ухвалювали закони, могли оголошувати війну і готувати мирні угоди. Не в кожному іспанському королівстві роль кортесів була однаковою.

В Кастилії, королі та представники станів враховували інтереси одне одного, формуючи баланс. В Наваррі кортеси обмежили владу правителя і керували державою на рівні. В Арагоні монархи потерпали від кортесів, тому з XV ст. взяли курс на обмеження прав і повноважень станово-представницьких зборів. У Португалії кортеси мали роль дорадчого органу і скликались, коли монарх потребував грошей для війни чи проведення реформ.

На **третьому етапі**, незадовго до перемоги над арабами, відбувається об'єднання Арагону та Леону і Кастилії. У **1479 р.** укладається династичний шлюб між **Ізабелль Кастильською** та **Фернандо Арагонським**. Ця подія ознаменувала **утворення єдиної Іспанії**.

Весільний портрет Фернандо Арагонського й Ізабелль Кастильської. Невідомий художник XV ст.

Оскільки Іспанія звільняла свої території досить довго, маленькі королівства змушені були виживати самостійно в умовах війни. Це обумовило потужний розвиток самоврядування в регіонах. Монархи об'єднаної Іспанії мусили дотримуватись традицій і прав різних земель, що входять до складу держави.

Так сформувався іспанський *пактизм* – коли олігархія і земельна аристократія перебувають в домовленості з королем на свою користь. Натомість монарху гарантується цілісність його країни. Але правитель не може нічого зробити для реформування держави, покращення умов селян та міщан. Тому навіть коли Іспанію заповонило золото і срібло з Америки, вона не застосовувала його для власного розвитку, а тільки витрачала.

В яких обставинах відбувалось іспанське державотворення? Як це відобразилось на організації іспанського суспільства?

4. Особливості італійських міст-республік Венеції та Генуї. Республіка Венеція була унікальним явищем для європейського середньовіччя. Офіційний титул міста-республіки – «Найясніша», підкреслював її винятковість, а інший титул «Найспокійніша» нагадував про її здатність уникати війн на власній території. У XI-XIII ст. Венеція підкорялась Візантійській імперії. Перевозячи імператорські війська та купців з товарами, республіка отримала право безперешкодно торгувати по всій Візантії. Падіння у 1204 р. Константинополя звільнило Венецію від зобов'язань перед імператором та відкрило їй шлях до панування над торговими шляхами у Східному Середземномор'ї.

Комуна – місто із власним самоврядуванням та виборними органами влади.

Місто-республіка – місто із комуною, яке здатне контролювати інші, слабші міста.

*Венеційський
кришталевий келих.
Кін. XV ст*

Організація влади у Венеції нагадувала структуру сучасних урядів. На чолі міста-республіки стояв виборний правитель – **дож**, який правив довічно і виступав гарантом єдності суспільства. Дож мав канцелярію, яка готувала закони, контролювала політичні та суспільні процеси. Громадськими справами відала Велика і Мала рада. До Великої ради входили представники найбагатших родин (купців, моряків, військових), а до Малої ради – делегати від простого народу. Обидві ради мали собі в поміч колегії, які займалися судочинством, дипломатією та правопорядком.

Завдяки контактам з Візантією, Венеція заволоділа секретами виготовлення скла та шовку. Процес виробництва венеціанці тримали в суворій таємниці. Розгалужена система дипломатичних посольств у Європі, сильна армія найманців та величезний флот, зробили Венецію найпотужнішою республікою. Її статус похитнувся лиш наприкінці XV ст., коли її конкурентом стала могутня Османська імперія.

Структура уряду Венеції

Дож	Велика і Мала рада	Канцелярія	Колегії
Сучасний аналог: президент	Сучасний аналог: двопалатний парламент	Сучасний аналог: уряд	Сучасний аналог: міністерства

Цікава цитата

«Громадяни мають ставити спільне благо вище, ніж особисті інтереси».

Лоренцо Медічі, банкір, меценат, очільник Флоренції у XV ст.

1. Наскільки точно відображає дана цитата принципи середньовічної італійської комуни?
2. Чи актуальний цей вислів у сучасному світі? Чому?

Італійські держави між XIII-XIV ст.

Знайдіть на карті найбільші міста-республіки Італії. Які з них розвинулись завдяки морській торгівлі?

Яка з італійських держав зображених на карті є теократичною державою?

Впродовж XI-XIV ст. єдиною співмірною по силах суперницею Венеції була **Генуя**. Це місто-республіка контролювало торгівлю в Західному Середземномор'ї та на Чорному морі. Формально, місто підтримувало Священну Римську імперію, але фактично, діяла як незалежна країна. Містом правила Торгова компанія (союз найзможніших купців) очолювана виборним консулом. Члени Торгової компанії захищали інтереси різних цехів, цим забезпечувався баланс

Генуезькі арбалетники

розвитку Генуї. Основу її багатства складала посередницька торгівля, суднобудівна промисловість та банківська справа.

Генуя поширювала свій вплив засновуючи колонії в найбільш вигідних для торгівлі місцях. Наприклад, у Константинополі генуезці викупили квартал Галата, а в Північному Причорномор'ї засновували міста-фортеці. Проникнення генуезців на східні ринки збуту супроводжувалось активною дипломатією чи військовими вторгненнями.

Наприкінці XIV ст. Генуя переживає глибоку економічну та політичну кризу. Спроба запровадити систему управління за венеційським зразком не була успішною. На початку XV ст. Генуя опиняється в залежності від Франції та Мілану. Її статус великої республіки остаточно занепадає.

В чому подібність середньовічного венеційського уряду з урядами сучасних країн? Поміркуйте, чому в Північній Італії існували незалежні міста-республіки, в той час як по всій Європі панувала монархія з її прагненнями до централізації?

5. Папська держава. Під Папською областю розуміється невелике державне утворення, яке включало в себе місто Рим і його околиці. Господар цього краю – папа римський (понтіфік). Він одночасно є і світським володарем (феодалом), і главою католицької церкви. Папська область це приклад **теократичної держави**, в якій політична і духовна влада сконцентровані в одних руках.

До середини VIII ст. папи римські (єпископи міста Рим) мали статус «першого серед рівних» по відношенню до інших єпископів християнської Європи. Після того, як франкські королі подарували папам окрему територію в Центральній Італії, статус понтифіків суттєво виріс – вони отримали власну державу і могутніх покровителів.

Піпін Короткий подає дари папі Стефану II

У 962 р. римські папи отримують нового покровителя у вигляді Священної Римської імперії.

Включно до XI ст. папу римського обирало все духівництво Риму за

Теократія – форма державного правління, за якої політична влада належить духовній особі (главі Церкви).

згодою народних зборів і за погодженням імператора. Понтифіки прагнули більше незалежності, аби світські володарі рахувалися з ними і проявляли шану сплатою десятини. Впродовж XII-XIII ст. Папська область потерпала від безперервної боротьби між папами й імператорами. Як наслідок, з кінця XII ст. папи перестали залежати від німецьких імператорів. Очільника християнської церкви стали обирати лише **кардинали**, а думка народних зборів чи імператора втратила значення. Кандидатами на папський престол виступали самі ж кардинали – особи із впливових італійських родин аристократів.

Податковий гніт в Папській державі був найбільшим порівняно з іншими регіонами Італії. Це суттєво сповільнювало розвиток міст і ремесел, обтяжувало селян, гальмувало приріст населення. Як наслідок, рух за міське самоврядування в Центральній Італії не прижився, бо не мав достатніх джерел для реалізації.

Як світські правителі, понтифіки були слабкі. Ця слабкість була обумовлена невеликим військом і звичкою роздавати землі своїм родичам, які починали прагнути самостійності, коли обставини цьому сприяли.

Поміркуйте, чому франкські та німецькі імператори прагнули отримати покровительство над Папською державою? Які вигоди отримували обидві сторони? Які ви помітили спільні риси у держав західноєвропейського типу?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. «Велика хартія вольностей» змінила принципи суспільних взаємовідносин в Європі: правитель має враховувати інтереси своїх станів, а стани мають рахуватися одне з одним та шанувати закон.
2. Під впливом «Великої хартії вольностей» французькі філософи XVIII ст. сформують ідею про новий тип держави – республіку, в якій влада належить народу.
3. Опосередковано, Хартія вплинула на зміст Конституцій усіх сучасних демократичних країн світу, зокрема Європи та Північної Америки.
4. Ліквідація Ордену тамплієрів призвела до зникнення найбільшого в Європі позичальника грошей. Через це, масове вигнання єврейських лихварів з європейських держав сповільниться. Гілку першості у фінансових послугах переберуть італійські банки, частково запозичивши досвід тамплієрів.
5. Традиція сильної королівської влади, яку сформували Капетинги, закладе основи могутності Франції на майбутні століття. Це зробить її провідною країною Європи, якою вона залишається й сьогодні.
6. В ході довготривалої визвольної війни в Іспанії та Португалії сформувалась численна войовнича аристократія. Щоб не допустити внутрішніх війн, монархи спрямовують їх до зовнішньої колонізації Нового світу.

7. Портові міста-республіки Генуя та Венеція за час свого розквіту сформулюють потужний мореплавний досвід, який стане запорукою Великих географічних відкриттів у XV-XVI ст.
8. Наприкінці XV ст. венеційський флот виявиться єдиною силою, яка буде здатна стримати зазіхання турків на контроль над всім Середземним морем.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Принципи «Великої хартії вольностей» щодо приватної власності та недоторканності особи відображені в сучасній Конституції України.
2. Сучасний український парламент (Верховна Рада) є частковим запозиченням від парламенту Англії.
3. Об'єднання Франції династією Капетингів могло би й не відбутись. Король Анрі I (1027-1060 рр.) довго не мав нащадків. Його врятував шлюб з Анною Ярославною (донькою князя Ярослава Мудрого), яка народила йому принца Філіпа. Княжна правила Францією після смерті чоловіка і стала предком 30 французьких королів.
4. Військові дії Венеції у 1204 р. залишили Русь-Україну без її православного союзника – Візантійської імперії. Допомога Візантії могла би сприяти більш ефективній боротьбі проти монголів.
5. Колонізувавши Північне Причорномор'я італійці прийняли участь в етногенезі кримських татар та жителів півдня України.

Дати для запам'ятовування:

1066 р. – нормандське завоювання Англії.

1215 р. – англійський король Джон I Безземельний підписує «Велику хартію вольностей», що започаткує появу парламенту.

1302 р. – скликання Генеральних штатів у Франції королем Філіпом Вродливим.

1479 р. – об'єднання Іспанії.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

1. Поява «Великої хартії вольностей» – це результат жорстокого і невдалого правління Джона I Безземельного чи наслідки розвитку англійського суспільства та зростання його потреб? Аргументуйте свою позицію результатами власних досліджень.
2. В чому полягали головні відмінності у становленні станово-представницьких органів Англії та Франції? Висловіть думку: як це впливало на подальший статус монарха.
3. Чому в італійських містах-республіках не сформувалась королівська влада? Які обставини та процеси цьому заважали?
4. лівська влада? Які обставини та процеси цьому заважали?

§ 21. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ

Пригадайте:

1. Як складались відносини між Папською державою і Священною Римською імперією? Чого прагнули обидві сторони?
2. Яка була мета «Німецького наступу на Схід»? Назвіть головні противборчі сторони в цьому конфлікті.
3. Яка держава мала визначальний вплив на розвиток Чехії та Угорщини впродовж XI-XIII ст.? В чому проявлявся цей вплив?

1. Священна Римська імперія – феодално-теократична держава. Від початку X ст. і до середини XII ст. німецьких правителів обирали на зборах всієї феодалної знаті. Як і інші монархи Європи, німецькі королі передавали свою владу в спадок по чоловічій лінії, формуючи королівські династії. Монарх мав право командувати військом, вести дипломатичні відносини, збирати податки зі своїх земель, звільняти й призначати на свій розсуд урядовців та духовних осіб.

З 962 р. німецькі королі титулюються, як імператори. Посада німецького імператора мала **феодално-теократичний** характер. Тобто імператор не лише світський володар, але і єдиний в Європі виборець вищого духовництва, в тому числі понтифіка.

Щоб підтвердити імперські привілеї, новообраний німецький монарх мав прибути на коронацію в Рим і отримати імператорську корону від самого папи. З одного боку, це поставило імператорів у залежність від понтифіків. З іншого боку, імператорські привілеї, підштовхували німецьких монархів приділяти більше уваги зовнішнім справам, аніж внутрішнім. Вони втручалися у справи Польщі, Угорщини, Чехії, італійських міст, Папської держави, Сицилійського королівства. Це розпорошувало державні ресурси, а без належної стабільності всередині Німеччини, вплив імператора ставав хитким і він все менше міг впливати на Рим військовим шляхом.

Понтифік **Григорій VII** (1073-1085 рр.) почав рух за незалежність римських пап від імператора. Ця боротьба тривала майже 50 років. **Генріх IV** (1056-1106 рр.) був відлучений папою від церкви, а його

Вибори колегією з семи курфюрстів графа Генріха VII німецьким королем. 1308 р.

васали отримали право зректись сюзерена. Це підірвало статус німецьких королів. Боротьба проти пап призвела до ослаблення імперії. Кількість напівнезалежних землеволодінь в Німеччині значно зросла, тому що під час боротьби імператори стали роздавати землі своїм прихильникам. **Так утвердилась німецька політична роздробленість, яка триватиме до XIX ст.**

Із середини XII ст. право обирати імператора зосередилось в руках **курфюрстів** – колегії із семи князів, найбільших землевласників у Німеччині. На початку XIV ст. Священна Римська імперія вже роздроблена на сотні напівнезалежних спадкових землеволодінь, в яких діяли свої закони, податки та була в обігу своя монета. Імператор **Карл IV Люксембург** (1347-1378 рр.) зрозумів, що управляти імперією вже неможливо, тому вирішив закріпити існуюче становище. **«Золотою буллою» 1356 р.** було визнано повну самостійність курфюрстів у межах їх володінь, також дозволено міжусобні війни та закріплено усі попередні регіональні права. Після цього, Карл IV повністю зосередився на правлінні у своєму родовому володінні – Чехії.

Станово-представницьким органом в Німеччині виступав **рейхстаг** до якого входили усі стани окрім рицарів та селян. Але оскільки влада імператора була формальною, статут рейхстагу не був чітко прописаний, не існувало порядку, коли і де він має скликатись. Регіональне самоврядування призвело до того, що у XV ст. державне життя Німеччини являло собою суцільний хаос. Точилась постійна боротьба між князями та вільними містами і в цих умовах стверджується закон правоти сильнішого. «Авіньйонський полон пап» закінчив традицію коронування німецьких королів в Римі. Статус імператора стає суто номінальним.

Наприкінці XV ст. імператорами все частіше обирають представників з династії **Габсбургів**. Ці правителі абсолютно безсилі в своїй країні. Свій вплив вони розвивають завдяки шлюбній дипломатії.

Текст Золотої Булли 1356 р. з імператорською печаткою

Карл IV Люксембург. Фрагмент картини

Скоро, вона стає для Габсбургів настільки успішною, що вони стають найвпливовішою родиною Європи на цілих три століття.

Чому Священна Римська імперія вважається феодально-теократичною державою? Порівняйте розвиток середньовічної Франції та Німеччини: які найголовніші відмінності?

2. Чеське королівство у XIV-XV ст. З XI ст. Чехія перебувала у складі Священної Римської імперії. Це призвело до поглиблення німецького впливу на чеське суспільство: поширення німецького права, мови, німецького купецтва, рицарства і священників, навіть освіта набувала німецьких рис. В 1310 р. згасає рід чеських правителів Пржемысловичів. Трон займає династія Люксембургів німецького походження.

За правління **Карла IV Люксембурга** (1346-1378 рр.), який окрім чеської корони мав ще й титул імператора Священної Римської імперії, в Чехії відбувається економічне та культурне піднесення. Здійснюючи реформи, Карл IV спирався на німецьких переселенців, відштовхуючи чехів від державних справ.

Особливості піднесення Чехії за Карла IV

Розквіт промислів, ремісництва і торгівлі	Срібний «чеський гріш» заповнив ринки Європи	Розвиток архітектури, культури та освіти	Німці витісняють чехів в економічному, культурному та політичному житті країни
---	--	--	--

Відчуваючи себе досить впевнено, німці починають опиратися реформам нового чеського короля **Вацлава IV** (1378-1419 рр.). Монарх вирішує підтримати народний рух обурених чехів, щоб посилити свою владу. На чолі руху стояв християнський проповідник, професор Празького університету **Ян Гус** (1371-1415 рр.), який критикував свавілля німецьких можновладців та всіх, хто зловживав своєю посадою заради збагачення. Королівська підтримка зміцнила позиції Яна Гуса в чеському суспільстві, але водночас заклала основу для великого конфлікту.

Ян Гус мав чимало послідовників серед різних верств населення, тому його проповіді швидко переросли в **гуситський рух** – боротьбу чехів за реформування церкви та визволення від німецьких переселенців.

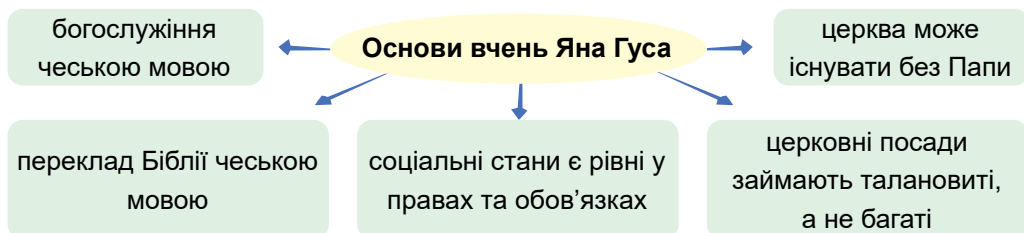

Ян Гус (портрет невідомого художника XVI ст.)

Гусити – послідовники вчення Яна Гуса, учасники руху за реформу Католицької церкви та покращення життя чеського населення.

Гуситські війни – національно-визвольний та релігійний рух в Чехії у першій половині XV ст.

Позиція Яна Гуса призвела до його конфлікту з духовенством. В 1415 р. у місті Констанці (Німеччина) вище духовенство засудило професора в ересі (релігійному інакодумстві) і його було страчено. Його смерть призвела до масових заворушень. На 1419 р. чеське суспільство об'єдналось з єдиною метою – створити незалежну церкву та вигнати німецьких феодалів.

Ян Жижка зі зброєю гуситів – бойовим ціпом. Картина XVI ст.

Так розпочались **гуситські війни (1419-1434 рр.)** – національно-релігійний конфлікт між чехами та німецькими феодалами і їх союзниками. Гусити, швидко захопивши країну, позбавили німецьких імператорів прав на чеський престол. Від 1419 р. і до 1436 р. у Чехії не було монарха, а управляли нею спеціально створені тимчасові ради (**сейми**) до яких входили представники усіх станів.

Бойовий віз гуситів. Сучасна реконструкція

Гуситський рух мав ознаки міжнародного конфлікту. Гуситів підтримали литовські князі та українські князі з роду **Острозьких** – прямих нащадків династії Рюриковичів. Сторону німецьких феодалів підтримували Священна Римська імперія, Тевтонський орден, Угорське королівство та польські удільні князі.

За гуситського панування в Чехії було конфісковано німецькі церков-

Чехія. Гуситські війни

Знайдіть на карті місце страти Яна Гуса. Коли це сталося і яке значення відіграла ця подія?

В які сусідні до Чехії країни гусити здійснювали свої походи?

З яких сусідніх до Чехії держав відбувались Хрестові походи проти гуситів?

Цікава цитата

«Коли чехи вийшли на шлях боротьби з німецьким засиллям у своїй державі, вони бажали спиратися на Польщу, як свою політичну базу. І поляки вельми тому симпатизували, шануючи високий рівень культури, філософії, мови та технічних досягнень чехів. Ба більше, Польща так само опиралась поширенню німецького впливу. Але симпатії відступили, коли чеський (гуситський) рух почав боротися ще й з Папою Римським та католицькою Церквою. Аж надто тісні економічні інтереси мала Польща з Римом, зокрема у своїй політиці просування на Схід».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

- На яких спільних інтересах Чехії та Польщі наголошує автор цитати? Чому однак союз гуситів та поляків не відбувся? Поміркуйте, які «східні інтереси» Польського королівства мають на увазі?

ні та феодалні володіння, скасовано десятину, реформовано церковні обряди. Оскільки в русі приймали участь всі: від багатих до найбідніших, то уже в перші роки війни стався розкол. Гусити поділялись на поміркованих (**чашників**) та радикальних (**таборитів**).

Багато чашників мали старі економічні зв'язки із німецькими феодалами і католицькою церквою. Натомість таборити були переважно прості люди, хотіли позбавитись фінансових труднощів та заснувати нове суспільство на своєму баченні справедливості.

Безперервні військові дії виснажували Чехію із середини. Чашники вирішили піти на примирення з німецькою стороною в обмін на виконання своїх вимог. У битві біля **Ліпан 1434 р.** об'єднані німецько-чеські війська розгромили армію непоступливих таборитів. Через два роки імператор Сигізмунд I став королем Чехії. Проте, вимоги чашників не були виконані, але гуситський рух став попередником до майбутньої боротьби за оновлення католицької церкви (Реформації), яка на початку XVI ст. сколихне Європу.

Вимоги чашників	Вимоги таборитів
1) скасування влади духівництва над світськими володіннями;	1) скасування податків і поборів з чеського населення;
2) причастя мирян хлібом і вином;	2) передача майна багатіїв до державної скарбниці;
3) скасування продажів церковних посад;	3) спрощення богослужінь — будь-хто може займатись проповідями;
4) ведення богослужінь чеською мовою;	4) скасування культу святих та поклоніння святим мощам;
<i>Хто підтримував:</i> великі землевласники, заможні міщани, дворяни, університетські освітяни.	<i>Хто підтримував:</i> селяни, міська біднота, ремісники, нижче духівництво, дрібні феодалаи.

Чому гуситський рух зазнав поразки? На вашу думку, за яких обставин гусити змогли б перемогти?

3. Угорське королівство у XIV-XV ст. Останні два століття середніх віків пройшли для Угорщини в безперервній боротьбі. Впродовж XIV ст. угорські королі боролися проти **магнатів** – великих угорських землевласників, які воліли керувати монархом, а

*Територія Угорщини за короля Карла I Роберта.
Темним кольором позначено домен монарха*

Зверніть увагу на розмір домену угорських королів у співвідношенні до розмірів держави. Про ще це говорить?
Назвіть сусідів Угорського королівства.

не підкорятися його волі заради об'єднання країни. Частково побороги свавілля магнатів вдалось **Карлу I Роберту** (1310-1342 рр.). Він також уклав торговельно-військовий союз із Чехією та Польщею для захисту від Німеччини, яка впливала на політику цих країн.

Магнати – впливові великі землевласники у королівствах Угорщини, Польщі та Великому князівстві Литовському.

За **Лайоша I Великого** (1342-1382 рр.) Угорщина витрачає більше сил на зовнішню політику. Королю вдалося підкорити частину Болгарії, Сербії та Боснії. Італійські походи в середині XIV ст. збагатили угорців новими знаннями про культуру і науку. За Лайоша I в Угорщині відкриваються перші постійні навчальні заклади – школи та академія.

У внутрішній політиці, король спирався на дрібних феодалів, а також селян, яким замість панщини встановив невеликий податок. З 1370 р. і до смерті, Лайош залишався ще й королем Польщі, а його донька – польська королева **Ядвіга** сприяла злиттю Польщі та Великого князівства Литовського. Наприкінці XIV ст. в Угорщині починається династична криза і силу наново здобувають магнати.

Матяш I Корвін

В першій чверті XV ст. угорські землі починають потерпати від нападів турків – мусульманського народу кочівників, які осіли на колишніх землях Візантії. Врятувати країну від турецької загрози береться рід магнатів **Гуньяді**. Воєначальник Янош Гуньяді в 1456 р. вибиває турків із Сербії та угорського прикордоння на двадцять років забезпечивши державі відносний мир.

Син Яноша **Матяш Корвін** (1458-1490 рр.) за час свого довгого правління підносить Угорщину до нетривалого розквіту. В своїй владі він спирався на дрібних феодалів, які представляли більшість в угорському парламенті та демонстрували бажання до єдності країни. Таким чином, магнати остаточно були витіснені з державної політики.

Лицар Чорної армії. Мініатюра

Жодне з тодішніх європейських королівств не мало настільки потужної армії, як Угорщина. З її допомогою, король заволодів частиною Австрії та Чехії, звільнив від турків Боснію та північ Сербії. Впродовж 1470-80-х рр. турки зазнали низку поразок в безуспішних нападах

Створення
незалежних
Королівських судів

Введення єдиного
державного податку

Розвиток копалень,
торгівлі та ремесел

Реформи Матяша Корвіна

Звільнення дрібних
феодалів від податків на
користь магнатам

Створення
професійної «Чорної армії»
з артилерією та рушницями

на Угорщину. Матяш I перестає скликати парламент. Усі стани в країні підкоряються його волі. Проте після смерті короля його здобутки буде втрачено, а на початку XVI ст. Угорщину захоплять турки.

Які проблеми постали перед угорськими правителями XIV-XV ст.? Наскільки ефективно вони їх вирішували?

4. Польща та Велике князівство Литовське у XIV-XV ст.

В 1320 р. завершується політична роздробленість Польщі та відновлюється її статус «королівства». Краківський князь Владислав Локетек особисто прийняв корону від папи римського. Син Владислава, **Казимир III Великий** (1333-1370 рр.) продовжує політику батька по централізації країни. Він проводить ряд реформ для остаточної ліквідації удільних польських князівств, які сприяли розбрату та міжусобним війнам.

В 1364 р. було збудовано перший вищий освітній заклад Польщі – Краківський університет. В більшості міст та фортець було замінено стіни з дерев'яних на кам'яні. Нові кам'яні замки були зведені в Галичині, яка з 1349 р. перейшла в склад Польського королівства. Заволодівши Галицькими землями, Казимир III взяв на себе титул «**короля Русі**».

Тим часом у Великому князівстві Литовському, яке врешті звільнилося від влади Русі-України, також починаються активні державотвор-

*Казимир III
Великий.
Художник
Я. Матейко*

Цікава цитата

«Не раз, король Казимир проходив пішки вулицями міст, цікавився міськими справами. Іноді, ставалось, розмовляв із селянами. Він підтримував людей в їх праці, сприяв вирішенню суперечок. Імовірно, його прізвисько «селянський король» мало більш іронічний характер, ніж похвальний».

Юліан Немцевич, польський поет, історик XVIII-XIX ст.

- Назвіть вже відомих вам європейських монархів, які так само як і Казимир III підтримували простолюддя? Чому прогресивні королі дбали про добробут своїх простих підданих? В чому проявлялась «королівська турбота»? Які вигоди це приносило державі?

Розвиток польської кінноти на противагу німецьким рицарям

Введено в обіг єдину королівську монету – краківський гріш

Поділ країни на воєводства і каштелянства, очолювані королівськими намісниками

Заходи централізації влади Казимира III

Перебудова дерев'яних фортець на кам'яні

Зменшення податків для селян і відновлення самоврядування громад

Засновано понад сто нових вільних міст з магдебурзьким правом

чі процеси. За правління **Гедиміна** (1316-1341 рр.), засновника династії **Гедиміновичів**, територія держави збільшується майже втричі: за рахунок удільних князівств Русі (Турово-Пінського та Полоцького князівств) і територій Королівства Руського (Волині). З **1340 р.** усі великі литовські князі додають собі титул **королів Русі**, демонструючи своє право наступництва на українських землях.

Розвиток містобудування та поширення магдебурзького права

1323 р. заснування міста Вільно (Вільнюс) – столиці Литви

Оборонний союз із Польщею проти Тевтонського ордену

Заходи зміцнення влади великого князя Гедиміна

Будівництво нових кам'яних фортець

1317 р. утворення русько-литовської православної митрополії

Що спільного в заходах зміцнення центральної влади в Угорщині, Польщі та Литві?

Централізація Литви так і не відбулась повною мірою, оскільки територія держави дуже швидко зростала. На приєднаних землях литовці спиралися на руських удільних князів з їх законами та соціальним устроєм. За правління **Ольгерда** (1345-1377 рр.) Литва заручається військовою підтримкою руських князів та в **1362 р.** у битві на **Синіх Водах** завдає **Золотій**

Великий князь Ольгерд. Уявний портрет XVI ст.

Орді важкої поразки. Так Литва збільшується вдвічі за рахунок звільнених від монголів Чернігівщини, Київщини, Переяславщини та Поділля.

Територіальні зростання призвели Литву до зіткнення з Московським князівством, яке претендувало на руські землі. У боротьбі проти сильного супротивника, литовські князі опиняються в становищі, коли власних військових сил вже бракує. Виправи Тевтонського ордену на північні литовські землі лише поглиблювали кризу.

Відбувається зближення Польщі та Литви у 1380-х роках. У Польщі відбувається династична криза – із законних монархів лише юна королева **Ядвіга**. Натомість Велике князівство Литовське потерпає від військового та релігійного тиску з боку Московії. Користуючись нагодою, польські шляхтичі пропонують престол литовському князю **Ягайлу** – правнуку короля Русі Данила Галицького. У **1385 р.** в замку Крево, між поляками і литовцями було укладено союз – **Кревську унію**, згідно з якою Ягайло зобов'язався прийняти католицьку віру, охрестити все литовське населення, приєднати до Польщі усі підвладні йому литовські та руські землі. В 1386 р. Ягайло охрестився під ім'ям Владислав, одружився з королевою Ядвігою та став правити як польський король, заснувавши династію **Ягеллонів**.

Укладення Кревської унії мало ряд вагомих **наслідків**. **По-перше**, вона стала першим кроком до об'єднання литовських, польських та українських земель в єдину державу, яка утвориться у XVI ст. **По-друге**, союз врятував Польщу і Велике князівство Литовське від зазіхань країн-сусідів. **По-третє**, угода заклала ос-

Цікава цитата

«Литовська мова не подібна до жодної іншої європейської. Збереження литовської мови – явище дивовижне. Вона залишалася місцевою селянською говіркою протягом довгих сторіч існування Великого князівства Литовського, і впродовж середніх віків її не використовували як мову високої культури або діловодства. Навіть «Литовські статuti» (звід законів) писалися руською мовою, а пізніше – польською».

Норман Дейвіс, британський історик XX-XXI ст.

- Чому риси традиційної, народної культури завжди найкраще і найповніше зберігаються саме на селі, а не у місті? Про що говорить факт записування середньовічних литовських законів руською та польською мовами?

нови нерівноправ'я між католиками та православними, адже перші отримали більше привілеїв. По-четверте, Кревська унія спричинила великий бунт литовської знаті проти Ягайла, що змусило князя більше спиратися на українські знатні роди, які допомогли йому цей бунт придушити.

Окремим важливим наслідком Кревської унії стало те, що військові сили Литви та Польщі об'єдналися проти свого головного ворога – Тевтонського ордену, який був розгромлений в **Грюнвальдській битві 1410 р.** польсько-литовсько-українськими силами. Перемога над орденом відкрила доступ до прибуткової балтійської торгівлі, а також дозволила Польщі та Великому князівству Литовському зосередитись на внутрішніх державотворчих процесах.

Кревська унія 1385 р.

Загальні причини	Інтереси Польщі	Інтереси Великого князівства Литовського
1) Формування німецької загрози довкола Польщі	1) Приєднати до себе литовські та руські землі	1) Уникнути московського впливу
2) Формування московської загрози довкола Великого князівства Литовського	2) Уникнути німецького впливу	2) Здолати в союзі з поляками Тевтонський орден
3) Назрівання династичної кризи в Польщі та Великому князівстві Литовському	3) Поширити владу Католицької Церкви	3) Зупинити міжусобні війни в країні

Які внутрішні та зовнішні обставини сприяли зближенню Великого князівства Литовського та Польського королівства? Назвіть головні наслідки Кревської унії

Галицькі хоругви в Грюнвальдській битві 15 липня 1410 р. Художник А. Орльонов

Польща і Литва в середні віки

Назвіть столиці Польського королівства, Великого князівства Литовського і Тевтонського ордену. Знайдіть на карті місто, в якому підписувалась Кревська унія. Яким було значення цієї угоди? Знайдіть на карті місце Грюнвальдської битви. Яку роль вона відіграла для подальшої долі Польщі, Литви і Тевтонського ордену?

Збільшення території Литви впродовж XIV ст.

Назвіть українські історико-географічні регіони, за рахунок яких збільшилось Велике князівство Литовське впродовж XIV ст. Знайдіть на карті місце битви на Синіх Водах. Яким було значення цієї битви?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Вчення Яна Гуса та гуситський рух закладуть ідейні основи до загальноєвропейського руху за реформацію католицької церкви. Вже на початку XVI ст. рух за Реформацію охопить Німеччину, Швейцарію, Францію, Швецію, Данію, Фландрію та Англію. Мрії гуситів про церкву нового зразка стануть реальністю.
2. Стрімкий розвиток Чехії, який буде закладено імператором Карлом IV, врешті зробить цю державу найпрогресивнішою в Центральній Європі.

З XV ст. Чехія стане серцем Німецької імперії, а чеська промисловість та ресурси стануть запорукою німецького імперіалізму на наступні століття.

3. Піднесення Угорщини в другій половині XV ст. відтермінує на 70-80 років прорив турків у Європу. Це дозволить європейським королівствам виграти час аби зміцнити та набратись достатньо сил аби вберегти європейський простір від просування ісламського світу.
4. Кревська унія 1385 р. започаткувала процес злиття польських, литовських та українських земель в єдину потужну державу Річ Посполиту, яка постає в XVI ст. та відіграє вирішальну роль у подальшій долі всієї Європи.
5. Піднесення Польщі за династії Ягеллонів збалансує європейську політику в якій до XIV ст. упевнено домінувала Німеччина.
6. Розширення Литови у XIV ст. прискорило розпад Золотої Орди і суттєво стримало розповсюдження московського впливу в Східній Європі.
7. Хрещення всієї Литви по умовах Кревської унії ознаменувало кінець доби язичництва в Європі та стало завершальним етапом у формуванні середньовічної європейської цивілізації.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Воєнна тактика гуситів буде запозичена русько-литовськими військами, а від них згодом перейде до нового соціального стану – козаків. Зокрема рухомий козацький табір з возів стане запорукою багатьох козацьких звитяг XVI-XVII ст.
2. Заволодівши Галицькими землями в 1349 р. Польське королівство поширить на західноукраїнські міста магдебурзьке право (самоврядування), що сприятиме подальшому розвитку українських міст, але водночас залишить глибокий німецький та польський культурний слід.
3. Піднесення ВКЛ сприяло звільненню українських земель від ординського панування, сповненого обтяжливих податків та грабівницьких нападів.
4. Кревська унія започаткує поступовий перехід підвладних Литві руських земель до Польщі, яка діятиме більш рішуче в господарському освоєнні цих земель та в поширенні впливу католицької церкви.
5. Завдяки об'єднанню польських та литовсько-руських сил процес просування Московського князівства в західному напрямку буде зупинено до XVII ст.
6. У віддяку за придушення бунтів литовських феодалів (після Кревської унії), Ягайло посилює знатні українські родини, зокрема Острозьких та Вишневецьких. Острозькі своєю благочинністю збережуть традиції української культури, віри та мови. Натомість Вишневецькі посприяють розвитку козацтва.
7. Під литовським пануванням українське суспільство зберігає свою самобутність, оскільки мова і закони Русі-України залишаються без змін.

Дати для запам'ятовування:

1356 р. – «Золота булла» імператора Карла IV узаконила самостійність німецьких князів

1419-1434 рр. – гуситські війни в Чехії

ТЕСТ ДО ТЕМИ

1458-1490 рр. – правління Матяша Корвіна в Угорщині

1320 р. – кінець політичної роздробленості Польщі

1349 рр. – приєднання Галичини до Польського королівства

1362 р. – перемога русько-литовських військ над ординцями в битві на Синіх Водах

1385 р. – Кревська унія між Польщею та Великим князівством Литовським

1410 р. – Грюнвальдська битва, розгром Тевтонського ордену.

Історична бесіда

1. Дослідіть біографію Яна Жижки – видатного чеського воєначальника часів гуситських війн. Які надбання у військовій тактиці привніс Ян Жижка? Чому з 1424 року його солдати прозвали себе «сирітками»? Як це характеризує роль Жижки у гуситському русі?
2. Як характеризує короля Матяша Корвіна закарпатська народна творчість? Чи відповідає такий образ справжньому Матяшу Корвіну відомому вам з історії? Наведіть приклад закарпатської казки чи легенди в якій фігурує цей монарх?
3. Дослідіть біографію польської королеви Ядвіги. Якими людськими якостями володіла ця жінка? Висловіть думку: чи можна назвати її особисте життя «щасливим»? Обґрунтуйте свою позицію. Про що свідчить канонізація Ядвіги до лику святих?

§ 22. ДЕРЖАВИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ

Пригадайте:

1. В ході яких подій утворилась Золота Орда? Які території вона охоплювала?
2. Назвіть головні риси золотоординського правління?
3. Що таке Залісся?
4. Як складалась історична доля Візантії після 1204 р.?

1. Розпад Золотої Орди. Складова Монгольської імперії – **Золота Орда** (1242-1502 рр.) охоплювала великий регіон від Причорномор'я на заході до казахських степів на сході. Основу її прибутків складало збирання податків і данини з підкорених народів. На чолі Орди стояв **хан** – лідер і верховний головнокомандувач військ, в руках якого концентрувалась світська і судова влада. За непослух хану існувало лише одне покарання – смерть. Влада в Орді передавалась у спадок від батька до сина, але оскільки у ханів було багато дружин, численні спадкоємці вже наприкінці XIII ст. почали боротися за трон. Тому в Золотій Орді часто спалахували міжусобні війни, які тривали роками і виснажували центральну владу.

Панівна етнічна група Орди – монголи, складали меншість населення. Їм підкорялися численні кочові народи, яких в сукупності називали «**татари**», котрі розмовляли на схожих діалектах *тюркської мови*. Формальною столицею Золотої Орди було місто Сарай, що у Волзьких степах. Оскільки монголи були кочівники, ставка хана змінювала своє місце перебування в залежності від сезону. Особливо комфортно ординці почували себе у Причорноморських степах та Криму. Помірний клімат і багата степова природа – ідеальні умови для скотарства. З кінця XIII ст. ординські хани дедалі частіше обирають Крим для постійного проживання. Місто Солхат (нині Старий Крим) стає другою резиденцією хана після його столиці.

Спочатку, монголи були терпимі до будь-якої релігії та надавали великі пільги священникам і монастирям. За правління хана **Узбека** (1313-1341 рр.) ординці приймають *іслам*, який поши-

Шапка Мономаха, подарована Ханом Узбеком своєму вірному васалу і збирачу данини з руських князівств - московському князю Івану Калиті. Збройна палата в Москві

Знайдіть на карті держави, які утворилися після розпаду Золотої Орди. Назвіть їх.

рюється і на кримські землі. Єдина віра сприяє гуртуванню татар в окремі великі осередки у різних кінцях Золотої Орди. Кожен з цих осередків розвивається на основі спільних торгових інтересів, географічному місці проживання та спільних кровно-племінних зв'язках.

В другій половині XIV ст. в Золотій Орді розпочинається затяжна міжусобиця за ханський трон. Водночас із заходу наступає Велике князівство Литовське, а зі сходу вторгається претендент на всю монгольську спадщину Тамерлан (Тимур). Не витримавши такого натиску, в **середині XV ст.** Золота Орда розпадається на кілька самостійних держав: Велику Орду, Ногайську Орду, Московське князівство, Астраханське, Казанське і **Кримське ханство**. Руйнівним ударом для Золотої Орди став вихід саме Кримського ханства, без якого ординці втрачали найкращі пасовиська та доступ до прибуткової чорноморської торгівлі.

В чому полягали причини розпаду Золотої Орди?

2. Централізація Московського князівства. У 1263 р. внаслідок розпаду Владимирського князівства на окремі уділи, виокремлюється невелике державне утворення – **Московське князівство (Московія)**. Впродовж XIII-XIV ст. воно посилюється завдяки своїм наполегливим, амбіційним та властолюбним правителям. Московській владі підкорюються сусідні князівства: Твер, Рязань, Смоленськ та Переяславль-Заліський. В 1317 р. князь Юрій самовільно проголошує свою державу **Великим князівством Московським**, аби підкреслити її верховний статус над іншими князівствами.

Князь **Іван Калита** (1325-1341 рр.) підкупом здобуває у ординського хана ярлик на велике княжіння, що дає йому право збирати данину з північно-східних руських земель на користь хана. З допомогою ординських військ він знищує торгівельних конкурентів Москви, беручи під контроль Волзький торговий шлях. Найголовніше – у **1325 р.** Іван Калита переносить резиденцію Київських митрополитів до Москви, щоб перетворити Московію на релігійний центр для північно-східних земель.

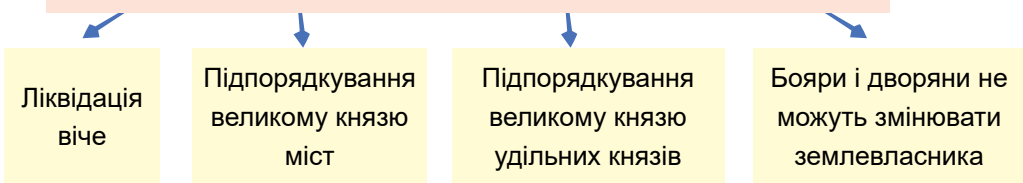

Централізована держава — держава, в якій всі регіони жорстко підкорені єдиній центральній владі (правителю та його прибічникам).

Наступник Івана Калита – його онук **Дмитрій Іванович Донський** (1359-1389 р.) ввів традицію провадити політику сили. Він розв'язав боротьбу з Литвою за вплив на Заліські землі та за право контролювати Київську митрополію. Вв'язався у двірцеві інтриги Золотої Орди, через що змушений був битися з монголами у **Куликовській битві** в **1380 р.** і за деякими джерелами навіть виграв її, хоча археологічні дані не підтверджують цю подію.

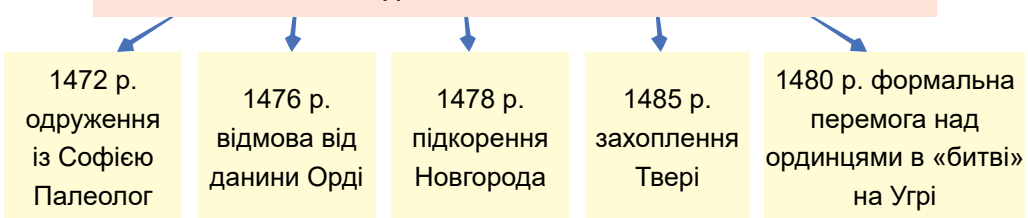
Саме князь Дмитрій став першим московським правителем, який заповів *передавати владу лише старшому сину*. В майбутньому, це закладе основи відносної політичної стабільності Московії у той час коли в інших сусідів триватимуть міжусобні війни за владу.

Перші кроки централізації Московії за Дмитрія Донського

Пік централізації влади в Московії відбувається за часів князя **Івана III** (1462-1505 рр.), який продовжує політику завоювання нових земель та утверджує **самодержавство** (одноосібне правління).

Ознаки піднесення Московії за Івана III

Печатка
Івана III із
зображенням
візантійського
двоголового орла

Шлюб Івана III з останньою візантійською принцесою Софією Палеолог мав ключове значення. Після загибелі Візантійської імперії під ударами турків, Московія проголосила себе центром православ'я (прийняла патріархат) і висунула претензії свого покровительства над всіма православними. Це вивело Москву на шлях **імперіалізму** – зазіхання на свободу і території інших народів. Так з'явилась сумнівна теорія, що «Москва – то є третій Рим» (першим центром християнства був Рим, а другим – Константинополь). На підтвердження своїх претензій, Московія перейняла герб Візантії – двоголового орла.

Ознаки московської «Східної деспотії»

Земля належить
великому князю

Церква об'єднує
людей довкола князя

Немає законів, що обмежують
правителя

Панівна верства —
військові та урядовці

Столиця керує всією державою

Звільнившись від Ординського панування, **Іван III** проводить внутрішню реформу: ліквідує всі удільні князівства та створює **Боярську думу** – постійний дорадчий орган, який не обмежував владу князя, а підкреслював її. В думі сиділи одні й ті самі родини бояр, які не допускали на своє місце інших. Вони формально підтверджували рішення великого князя, а також були представниками його волі (судової, військової та адміністративної) на місцях.

Цікава цитата

«Титул московських князів «государь всея Руси» не можна було обґрунтувати ні історією, ні політичною реальністю. Він належить до тієї самої категорії, що й претензії англійських королів на Францію».

Норман Дейвіс, британський історик XX-XXI ст.

- Що саме московські князі хотіли підкреслити, вживаючи до себе титул «государь всея Руси»? Чому автор цитати наголошує на історичній необґрунтованості такого титулу

1. Як змінились кордони між Великим князівством Литовським та Московією впродовж 1462-1505 рр.?
2. Хто з руських князів зміг зупинити просування Московії на захід? Знайдіть на карті місце тої битви.

Східна деспотія — особлива форма монархії з необмеженою владою, яка історично зародилась на Стародавньому Сході.

У 1497 р. Іван III видає першу в Московії збірку законів – «Судебник», який розповсюдив закони великого князя на всю державу, ліквідував усі форми самоуправління та узаконив закріпачення селян. Перейти від одного землевласника до іншого селянин міг лише на Юріїв день (26 листопада).

Світська та духовна влада були повністю сконцентровані в руках Івана III, а законів які б обмежували великого князя не існувало. Через це, історики ототожнюють московську модель правління зі «**східною деспотією**», під якою розуміється необмеженість прав і повноважень правителя.

Наприкінці життя, Іван III розв'язав велику війну проти Литви. Завдяки переходу на московський бік деяких удільних князів Чернігівщини та Сіверщини, князь у 1503 р. загарбав ці землі, поділивши їх на волості й повіти на чолі з воеводами. Згодом, московити спробували остаточно закріпитися на Чернігівщині та Смоленщині, але в битві під **Оршею 1514 р.** русько-литовське військо на чолі з руським князем **Костянтином Острозьким** розгромило московське військо, більш ніж на століття зупинивши його просування в бік українських земель.

Чому Московія пішла шляхом «східної деспотії»? Які чинники могли цьому сприяти? На вашу думку, як московська «східна деспотія» могла впливати на життя тодішніх пересічних жителів?

3. Становлення Османської імперії та занепад Візантії. Свій шлях Османська імперія почала з невеличкого **князівства (емірату) Османів** – турецької держави, яка вціліла після монгольського нашествия на Малу Азію в 1241-1243 рр. За ім'ям **Османа Газі** (1299-1324 рр.) – родоначальника цього емірату, йменувалась і вся династія майбутніх правителів. З часом, еміри Османської держави прийняли титул **султана**. Більшість життя, Осман приклав на об'єднання всіх племен турків під своєю владою.

*Осман I.
Книжкова
мініатюра
XVI ст.*

Султан — титул незалежного правителя у деяких мусульманських країнах.

За нащадків Османа, сина **Орхана I** (1324-1360 рр.) та онука **Мурада I** (1360-1389 рр.) держава розростається від Мармурового до Чорного морів та починає завоювання Балканського півострова у Європі. Наприкінці XIV ст. володіння Візантії обмежувались лише Константинополем та його околицями. Колись славетна візантійська культура і наука перебували в занепаді. Функціонування держави зводилось до посередницької торгівлі, яка все ще давала дуже великі прибутки, завдяки надзвичайно вигідному географічному положенню. Ромейська столиця зберігала репутацію неприступної, тому турки не наважувались на її штурм, до того ж, остання династія візантійських правителів **Палеологів** щорічно виплачувала данину туркам.

Зібравши близько 40 тис. воїнів, султан **Мурад I** дав генеральну битву балканським народам в **1389 р. на Косовому полі**. Серби, хорвати, боснійці та албанці бились надзвичайно завзято. В розпал бою, сербський патріот Мілош Обіліч проникнув у шатро султана Мурада і вбив його. Однак на результат битви це не вплинуло. Турки розгромили об'єднане слов'янське військо впритул наблизившись до Угорщини.

В **XIV ст.** в турецькому війську вперше з'являються **яничари** — елітні підрозділи піхоти стрілецького та близького бою, які набиралися з полонених християнських хлопчиків і виховувались в дусі мусульманських традицій та вірності султану.

Ядро османського війська становила кіннота — **сипахи**, які отримували на час військової служби землю і могли передати в спадок свою посаду. На відміну від європейських рицарів, сипахи не мали складного воїнського кодексу, всі служили лише султану, а в суспільстві виступали перш за все як військова одиниця, а не елемент культури.

Яничари. Малюнок-реконструкція кінця XIX ст. з книги Р. Кнетеля — німецького дослідника військової уніформи.

Чим озброєні яничари? Поміркуйте, яку функцію під час битви вони могли виконувати

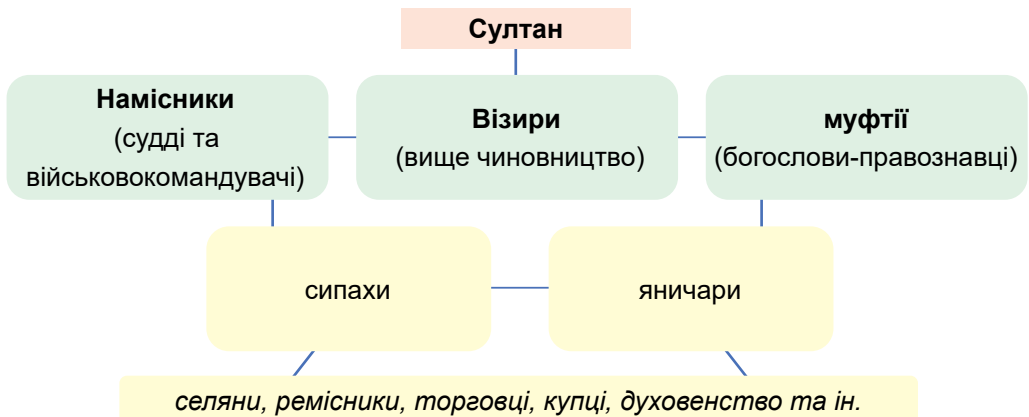
Знайдіть на карті володіння Османа I. Орієнтовно, в скільки разів збільшилась Османська держава за півтора століття?

Опишіть географію вторгнення Тимура в Османську імперію. Покажіть на карті місце битви під Анкарою 1402 р.

Які держави і народи опинилися в складі Османської імперії у XV ст.

Покажіть на карті Константинополь. В якому році він був завойований турками? До чого це призвело?

Структура османського суспільства

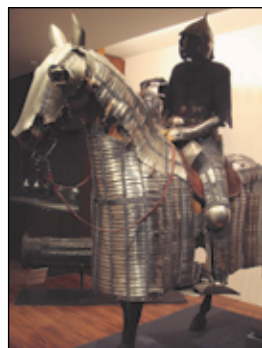
Система влади в Османській імперії була побудована за принципом «східної деспотії». На чолі держави стояв правитель, в його володінні вся земля, яку він може роздавати за службу і забирати. Наказ правителя не підлягав сумнівам. В руках султана концентрувалась політична, судова і релігійна влада. За більшість злочинів, особливо в державній сфері, передбачалась смертна кара або каліцтва. При султані діяла вища рада з числа вищих чиновників (візирів та намісників) – **диван**, яка мала виключно дорадчі функції.

Розвиток Османської імперії тривав доти, доки тривають успішні війни та здобувається військова здобич. Відповідно всі органи влади та економіка країни обслуговували перш за все військові потреби.

Баязид I (1389-1402 рр.) прозваний «**Блискавичним**» за вміння швидко переміщувати свої війська, закріпив турецьку владу в Болгарії, Македонії, Албанії та частині Сербії. Успіхи турків занепокоїли європейців. Військо хрестоносців зібране на заклик папи римського спробувало зупинити турецький наступ в **1396 р. у битві біля м. Нікополь** (Болгарія). Близько 60 тис. французьких, німецьких, угорських, польських та чеських рицарів були вщент розбиті.

Наступним кроком султана Баязида мав стати Константинополь, але в Малу Азію несподівано вторгнулись війська самаркандського правителя **Тимура** (1370-1405 рр.). В битві під Анкарою в 1402 р. він наніс туркам таку поразку, що Османська держава опинилась на межі загибелі, а сам Баязид потрапив у ганебний полон до переможця. Османів врятувала лише передчасна смерть Тимура.

Новий великий поштовх до завоювань розпочав султан **Мехмед II** (1451-1481 рр.), прозваний за свої здобутки **Завойовником**. Він був дуже освіченою та розумною людиною, але водночас жорстокою і примхливою. Зібравши понад 200 тис. війська він ризикнув почати штурм

Обладунок сипаха та його коня. Кінець XV – початок XVI ст. Паризький музей армії

Мехмед II Завойовник. Портрет 1480 р. Художник Дж. Белліні. З якими подіями пов'язано ім'я цього султана

Гармата часів султана Мехмеда II відлита у 1464 р. Із подібних їй обстрілювались стіни Константинополя у 1453 р. Експонат Форту Нельсон (Велика Британія)

Константинополя, адже без цього міста, що лежало на перетині шляхів з Європи у Азію, влада турків в регіоні залишалась неповною.

Навесні **1453 р.** почалась облога. Для взяття візантійської столиці було створено надпотужні для XV ст. гармати (бомбарди), які на замовлення султана виготовляли угорські та німецькі майстри. З боку затоки, вихід візантійцям перекривав турецький флот, який водночас слугував містком для переправлення піхоти. Європейські

народи не прийшли на допомогу Візантії, окрім генуезців, які мали власні торгові квартали у Константинополі. Після 54 днів запеклого штурму, «перлина» Візантії була взята. Константинополь було перейменовано у Стамбул, який залишався столицею турецької держави до 1923 р. Собор Святої Софії було перетворено на мечеть. **У 1453 р. Візантія остаточно занепадала.**

Які держави турки захопили або знищили впродовж XIV-XVст.? На вашу думку, що сприяло швидкому територіальному зростанню Османської імперії? Як падіння Візантії вплинуло на формування московського міфу «Москва – третій Рим»?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Завоювавши Константинополь, султан Мехмед II заявив, що Османська держава стала правонаступницею Римської імперії. Це обумовило подальшу експансію турків у Європу та на Близький Схід заради відновлення кордонів Римської імперії.
2. Падіння Константинополя зумовило закриття євро-азійської торгівлі. Це підштовхнуло європейців до морських подорожей заради пошуку альтернативного шляху до Азії, зокрема Індії. Одна з таких подорожей призведе у 1492 р. до відкриття Америки.
3. Піднесення Московії розпочне добу численних московсько-литовських війн, які з одного боку стримають Москву в її просуванні на захід, а з іншого боку – ослаблять Литву та приведуть її до остаточного об'єднання з Польщею в XVI ст.
4. Втративши Москву, як свого данника, Золота Орда втратить основу свого прибутку і як наслідок зазнає швидкого занепаду.

5. Розширення Московського князівства на принципах імперіалізму призведе до появи найбільшої в світі держави – Росії, існування якої значно ускладнить міжнародні відносини XX-XXI ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Внаслідок розпаду Золотої Орди в середині XV ст. утвориться Кримське ханство, яке відіграє ключову роль у відновленні української державності в 1649 р.
2. Релігійна політика Великого князівства Московського спричинить кризу в Київській митрополії. Впродовж XIV-XV ст. почасті існуватимуть два київських митрополити – один в Києві, другий – в Москві.
3. Зовнішня політика Московської держави починаючи з XVI ст. і до сьогодні, стане загрозою для цілісності та безпеки українських земель.
4. Османська імперія впродовж XV-XVII ст. прориватиметься в Центральну Європу через українські землі, що спричинить значні руйнування та спустошення.
5. Українські терени впродовж XV-XVIII ст. стануть предметом обміну та ареною великих битв у боротьбі інтересів між Османською імперією та Московією.

Дати для запам'ятовування:

1263 р. – утворення Московського князівства

1299 р. – утворення Османської держави

1389 р. – турки розбивають військо балканських народів у битві на Косовому полі середина XV ст. – розпад Золотої Орди

1453 р. – захоплення Константинополя турками, знищення Візантії.

1462-1505 рр. – правління Івана III у Великому Московському князівстві

Історична бесіда

Дослідіть біографію Софії (Зої) Палеолог, зокрема передумови та обставини її одруження з московським князем Іваном III. Висловіть думку: Папа Римський, керуючись своїми владними інтересами, сам підштовхнув Московію до імперіалізму чи загарбницька політика Московщини сеюдно була б невідворотною? Аргументуйте свою позицію наводячи історичні факти та процеси.

Тестові завдання
до IV розділу «Середньовічні держави
у X-XV ст.»

Узагальнення знань
до IV розділу «Середньовічні
держави у X-XV ст.»

ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§23. ХРИСТІЯНСТВО В СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте:

1. Що означає поняття «церква» у широкому і вузькому значенні?
2. В чому полягали суть та причини церковного розколу 1054 р.?
3. Які ви знаєте католицькі та православні держави Середньовіччя? Де орієнтовно проходила географічна межа між світом католиків і православних?
4. «Папа Римський» і «патріарх» що між ними спільного, а що відмінного?

1. Філософське протистояння між церквою і державою.

Середньовічна церква намагалась пояснити суспільні відносини за зразком відносин людини і Бога. Смиренність та покірність, визнавались найкращими чеснотами. Християнська ідеологія (особливо західна) виправдовувала ієрархічність суспільства, де кожен має знаходитись на своєму місці: духовенство має спілкуватись з Богом, феодалі – воювати, а селяни – працювати. Держава натомість мала коритися церкві, як більш досконалій формі суспільної організації. Досконалість її обумовлювалась тим, що вона нібито ближче до Бога, аніж світська влада.

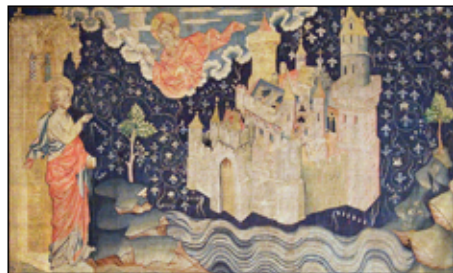
Проблеми протистояння церкви і держави трималася на філософських засадах, які сформував на початку V ст. єпископ **Августин Блаженний** – визнаний римською церквою святий та основоположник церковної ідеології. Він жив у скрутні часи, коли варвари на чолі з Аларіхом в 410 захопили вічне місто Рим. Подія справила шок для багатьох сучасників. Тому Августин стверджував, що держава – це тимчасова організація, сповнена диявольських спокус та гріховності. Коли держави занепадуть, на їх місце прийде «держава вищого рангу» – свята церква, вічна світова держава. Вся історія за Августином – це протистояння між прибічниками християнської церкви, які будують «град божий» і світськими правителями, які є поплічниками сатани.

Так завдяки філософським працям Августина Блаженного, в християнській ідеології утверджувалась **теократична ідея** – верховенство церковної влади над світською і світове панування римської церкви. В суспільстві, така філософія нав'язувала людям сліпу віру, виконання церковних настанов без осмислення, загалом – відсутність критичного мислення. Королі натомість мали коритися Папі Римському, висловлювати шану політичною допомогою, подарунками та сплатою десятини.

Подальші богословські твори інших авторів ґрунтувались на основах беззаперечності церковного авторитету. Так сформувались вимоги до одноманітної системи мислення. Будь-які інші філософські підходи чи спроби критичного осмислення ролі церкви в суспільстві засуджувались, а їх авторів чекало покарання.

Натомість в православному світі не існувало суперечності між церквою і владою. Церква лише підтримувала авторитет правителя не претендуючи на роль провідного керівника. За православною філософією, не церква принесе «царство Боже на землі», а людина, добрими своїми діяннями, наблизиться до Бога, ставши йому подібним.

Різниця у світобаченні призвела до політичного конфлікту між Папами Римськими та константинопольськими патріархами, які обидва вважали лише свою церкву єдино правильною. Не бажаючи визнавати зверхність один одного, Константинопольський патріарх **Михайло I** і Папа Римський **Лев IX** у **1054 р.** піддали один одного **анафемі**. Відносини між Візантією та Папською державою остаточно зіпсувались. У східних й західних християн почали накопичуватись розбіжності в розумінні релігійного вчення, здійсненні літургії та обрядів.

*Град Божий, який поширеться на землю наприкінці часів.
Зображення з французького гобелену XIV ст.*

Анафема — відлучення християнина (єретика) від Церкви з оголошенням довічного прокляття.

В чому полягала суть «теократичної ідеї» західної церкви? Як ви вважаєте чи могла б ця ідея існувати постійно? Чи можливо взяти в «рабство» людську думку? Аргументуйте відповідь.

2. Середньовічні ересі: від богомилів до альбігойців. Окрім визнаних офіційною церквою поглядів на природу Христа і Божественної Трійці (Бог-Отець, Бог-Син і Святий Дух), у суспільстві були поширені й інші думки. Такі погляди називали **ерессю**, а осіб, що їх висловлювали та поширювали, засуджували та переслідували як **еретиків**.

Еретик (від грецької мови — відступник) — особа, що відступилась від офіційного вчення Церкви та виступає зі своїм (ерессю).

Чому виникали ересі? **По-перше**, через матеріальне розшарування. Більшість середньовічних людей були бідні та незахищені від лих. Вони шукали пояснення своїм численним стражданням. **По-друге**, люди боялися смерті, яка переслідувала їх усюди. Середня тривалість життя в ті часи сягала 30 років, і люди розмірковували про досягнення безсмертя, якщо не тілесного, то бодай духовного. **По-третє**, життя вищого духовенства протирічило церковним ідеалам. Люди бачили, що духівники накопичували значні багатства, вели розпусне життя та переймалися політичною владою.

Ересі зароджувались у містах, де люди могли обмінюватись ідеями та знаннями. В місті проживало найбільше грамотних людей, які вміли читати й тлумачити Біблію. Саме на різних тлумаченнях Святого Письма розвивалось більшість еретичних рухів. **Всі великі еретичні вчення базувались на Євангелії** — тій частині Біблії, яка розповідає про життєвий шлях Ісуса Христа та його учнів. Образ Христової доброти та простоти ліг в основу еретичної філософії.

Першим великим проявом ересі у християнському світі став рух **богомилів**. Він зародився у X ст. на території Болгарського цар-

Цікава цитата

«Аграрне середньовічне суспільство не завжди було релігійним в християнському розумінні цього слова. Між селами почасти пролягали великі, ніким не зайняті простори: ліси та поля, і проповідник не завжди міг вплинути на свідомість селянина. Тому суспільне життя і відчуття часу, перш за все визначали давні свята, пов'язані із сезонами сільськогосподарських робіт».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Як природні обставини могли впливати на релігійний світогляд середньовічних людей? Які українські язичницькі свята і традиції вам відомі? На вашу думку, чому деякі з них лишаються поширеними й нині? Про що це свідчить?

ства і був названий на честь свого засновника – проповідника **Богомила**. Погляди богомилів зводились до того, що все матеріальне в релігії є проявом гріха і породжене дияволом. Тому вони не визнавали ікон, святих мощів, різноманітних церковних атрибутів (зокрема хреста), не відвідували церкву, не визнавали Старий Заповіт і навіть шлюб вважали гріховним, вбачаючи у людських шлюбах передусім матеріальні інтереси. Богомили виступали проти вбивств та війн, не визнавали церковної ієрархії. По суті, це був протест людей, утомлених свавіллям багатіїв.

Скромне життя, полишене земних благ, в рівноправ'ї, доброті та милосерді до інших – такий путь богомили вважали найправильнішим, адже саме так жили перші християни, так жив і сам Ісус Христос та його учні. Богомільство із часом розповсюдилось у Центральну та Західну Європу, особливо проявивши себе у єретичних рухах **вальденсів** та **альбігойців** (катарів). Ці ересі набули поширення у заможних регіонах Франції та Німеччини XII-XIII ст. Представники цих рухів критикували феодалів і вище духовенство за те, що вони витрачають податки з народу на розкіш та боротьбу, замість того, щоб вирішувати соціальні проблеми.

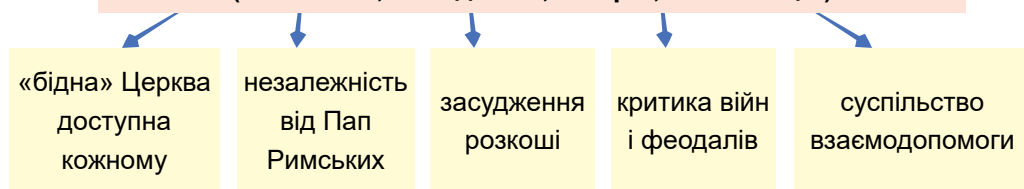
Альбігойці — відгалуження катарського руху, яке набуло піднесення у м. Альба, що на півдні Франції.

Альбігойські війни (1209–1229 рр.) — боротьба папства, французьких лицарів та королів проти ересі катарів, поширеної на півдні Франції.

Вальденси — єретики Франції та Німеччини, близькі за ідеологією до катарів. Рух отримав назву від П'єра Вальдо (1140–1217 рр.) — заможного купця, який зворушений соціальною несправедливістю, роздав майно бідним і разом з учнями став проповідувати Євангеліє.

Катари (у перекладі з грецької — «чистий») — представники єретичного руху в Німеччині та Франції XII–XIII ст. які засуджували матеріальні блага та розкіш і закликали обмежувати свої життєві потреби.

Спільні риси середньовічних ересей (богомилів, вальденсів, катарів, альбігойців)

В чому полягала суть протесту єретиків? Чи є погляди середньовічних єретиків актуальними у наш час?

3. Інквізиція. Інакодумців та віровідступників, служителі церкви жорстоко переслідували. Страшною для тих часів була кара у вигляді анафеми. Людина яка зазнала відлучення від церкви опинялась поза законом. Проти відлученого феодала мали право повстати його васали, а відлучений простолюдин міг бути безкарно пограбованим, вбитим або ж бути пійманим та відправленим на суд. Жоден вірянин не мав права допомагати чи давати прихисток відлученим.

Для ефективної боротьби з ересю, Папа Григорій IX у 1229 р. засновує спеціальний церковний суд – **інквізицію**. Її діяльність була направлена на пошук еретиків, розвінчання їх ідеологій та засудження. Виконання цих задач покладалось на **інквізиторів** – дуже освічених священнослужителів та богословів. Більшість інквізиторів походили з *ордену домініканців*, ченці якого славились своєю вченістю. Головна мета, яка ставилась перед інквізиторами – переконати еретика в його неправоті та змусити публічно покаятись, і тільки якщо еретик був непохитний, йому присуджували ув'язнення або страту на вогнищі.

Інквізиція — церковний слідчо-судовий орган для боротьби з іновірцями і еретиками.

Інквізитори поєднували в собі функції прокурора і слідчого, намагаючись знайти і придушити діяльність еретичних громад у своєму регіоні. Для отримання необхідної інформації від підозрюваного, інквізитори застосовували складні бесіди по теорії релігії, моральний тиск і катування. Єретиків-проповідників карали рідко, адже інквізитори розуміли, що таких в народі шанують і їх вбивство призведе до заворушень.

Інакше ставились до жінок, які не вписувались у тодішнє суспільство – їх легко звинувачували у відьомстві або чаклунстві та стра-

Інквізитор виносить вирок еретика про спалення на вогнищі. Художник П. Берругете. 1475 р.

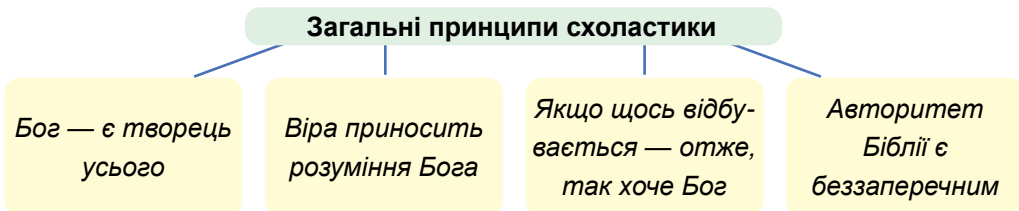
чували. Наприкінці XV ст. з'явилась навіть спеціальна інструкція для розпізнавання чародійників – «Молот відьом».

Яку роль для підтримки авторитету католицької церкви відігравала інквізиція?

4. Богословська думка в католицькому світі. Схоластика.

Незалежних вчених в середньовічній Європі не існувало. Більшість освічених людей того часу були ченцями, бо тільки вони мали доступ до монастирських бібліотек. За стінами монастирів, роздуми ченців засновані на творах великих мислителів Античності, перетворювались у наукові праці релігійного характеру – **богословські** трактати. З таких робіт розвивалась середньовічна наука і філософія. Найбільший вплив на західноєвропейську науку мали праці давньогрецького дослідника **Арістотеля** (384-322 рр. до н.е.). Його методи логічного мислення та пізнання, середньовічні вчені використали для розвитку **теології** – обґрунтування християнських ідей про Бога та церкву. Богословські дослідження засновані на логічному мисленні отримали назву **схоластика**.

Філософія – наука, що вивчає духовне життя та відносини між людиною і довколишнім світом.

Теологія — виклад і трактування релігійних вчень у католицькому християнстві. Теологічні дослідження ґрунтувались на філософії та логіці. Набула поширення в Західній Європі з XII ст.

Богослов'я — вчення, предметом пізнання якого є Бог, Біблія та її коментування. Термін вперше вжито французьким ченцем П'єром Абеляром.

Принципи схоластики поширювались через університети, які в середні віки були перш за все центрами теології. Впродовж XII ст. схоластичні ідеї поширюються в Італії, Франції, Англії та Німеччині. Однак деякі студенти піддають релігійну філософію критичному мисленню. Одні – сумніваються в її правоті, інші – помічають в ній слабкі сторони.

Цікава цитата

«Католицька Церква недарма забороняла своїм вірянам читати Біблію та була всіляко проти перекладу Святого Письма з латинської на народні мови. Використати мову народу означало б усунути мовний бар'єр, який забезпечував Церкві абсолютне право вирішувати усі релігійні питання».

Массімо Фірпо, італійський історик ХХ-ХХІ ст.

- Чи справедливо вважати, що Святе Письмо в середні віки було інструментом для контролю над народними масами? Чому? Які саме релігійні та суспільні питання могла вирішувати середньовічна католицька Церква?

П'єр Абеляр, можливо, ніколи б не став відомим богословом, якби його не розлучили з коханою Елоїзою. Ж. Він'йо. 1819 р.

Одним з перших відомих філософів-схоластів був французький богослов **П'єр Абеляр** (1079-1142 рр.). Він отримав дуже добру освіту і мав власну школу в Парижі. Здобувши славу, як майстер з релігійних диспутів, він мав багато учнів та послідовників у Європі.

Не заперечуючи істинність Біблії, П'єр Абеляр зазначав, що недостатньо лишень сліпої віри, аби пізнати Бога. «Треба розуміти, щоб вірити» – стверджував він. Для розуміння необхідно формувати власні умовиводи, розтлумачуючи Святе Письмо. Зауваження Абеляра були спрямовані в першу чергу проти інших філософів-схоластів, які без жодного критичного аналізу цитували авторитетних богословів.

Тодішні священнослужителі вважали, що віра має йти від серця, а не від розуму.

Сьогодні, теза П'єра Абеляра *«шлях до істини лежить через сумніви»* являється основою сучасної науки. Але в XII ст. його погляди викликали осуд з боку церкви. На церковному соборі у Сансі (Франція), інший філософ-схоласт Бернард Клервоський зробив

все можливе аби П'єра Абеляра було засуджено. Усі книги новатора було спалено, а його викладацьку діяльність заборонено.

Один паризький студент, а згодом і викладач Паризького університету, англійський філософ та винахідник **Роджер Бекон** (1214-1292 рр.) заклав міцні основи до наукового підходу в теології. Він різко критикував схоластів за їх повторення одних і тих самих цитат з богословських праць, без жодного критичного аналізу. «Навіть визнані авторитети можуть помилятися» – твердив Бекон. Філософ зазначав, що по-справжньому наукові висновки можуть бути сформульовані лише після *особистого досвіду – зовнішнього (життєвого) або внутрішнього (духовного)*. Оскільки більшість релігійних ідей відірвані від реального життя, їх неможливо перевірити особистим досвідом. Отже, схоластичні переконання мають бути переглянуті.

На яких принципах трималася схоластика? Чому деякі богослови критикували її?

5. Схоластика Томи Аквінського та його вплив на європейську правову систему.

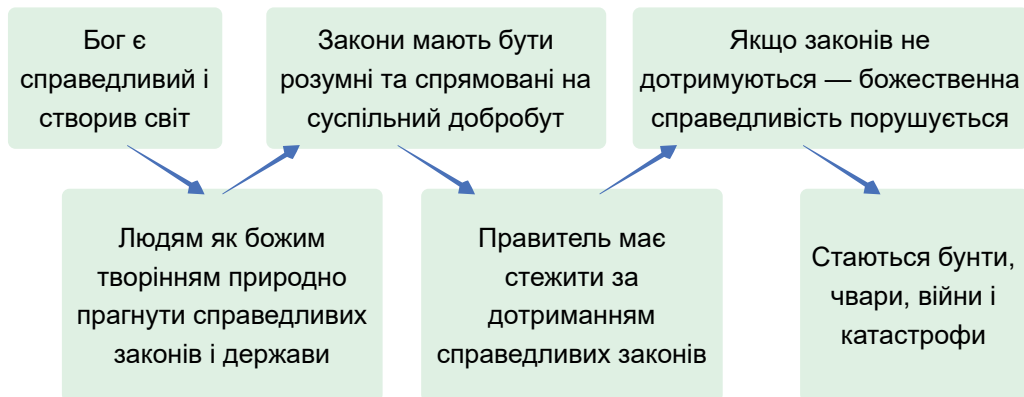
Найвиразнішим представником офіційної церковної ідеології став **Тома Аквінський** (1225-1274 рр.) – домініканський монах, родом із Сицилійського королівства. Він жив у той час, коли роль науки у пізнанні світу почала збільшуватись. Серед еретиків та релігійних філософів, прихильників аверроїзму, поширювалась думка, що існування Бога неможливо довести з наукової точки зору. В своїй головній праці «**Сума богослов'я**» Тома Аквінський намагався спростувати подібну критику.

Він зазначав, що віру та Бога можна досягнути за допомогою розуму. Ґрунтуючись на раціональних, логічних висновках, автор навів п'ять «доказів» існування Бога. Вчення розроблене Томою Аквінським – **томізм**, стало офіційним вченням середньовічної католицької церкви, оскільки допомагало їй контролювати наукове пізнання.

*Тома Аквінський – основоположник томізму та європейської правової системи.
Худ. К. Кривеллі. XV ст.*

Взаємодія держави і права за Томою Аквінським

Томізм (від лат. *Thomas* — Тома) — вчення про способи досягнення Бога та віри за допомогою розуму. Заснований Томою Аквінським.

Ідеї томізму також вплинули на розвиток європейської правової системи. Тома Аквінський стверджував, що держава — це форма людського співробітництва, яке може бути ефективним лише за існування справедливих законів, котрі не порушують божественного порядку. Справедливі закони мають допомагати людям самореалізуватися і не відчувати себе пригнобленими. За дотриманням законів мають слідкувати правителі. Якщо правитель не дотримується законів, править одноосібно, зловживає владою і вчиняє насильство — народ має право скинути такого правителя.

Чому вчення Томи Аквінського стало офіційним для католицької церкви?

6. Богословська думка в православному світі. «Шлях до самовдосконалення і спроба уподібнитись до Бога в своїй доброті» — ось головна тема в православній філософії. Першим її почав розвивати **Василь Великий** (329-379 рр.) — візантійський богослов та архієпископ, родом з Кесарії (сучасна Туреччина). Він створив перші чернечі монастирські громади та правила їх існування: безкінечна самоосвіта, проповідницька діяльність, поширення християнства, допомога бідним, хворим і нужденним. «Уподібнитись до Бога — не гріх і не ересь, а правило праведного життя. Наблизитись до Творця людина може через безмежну жертвенну любов до Бога і ближнього» — твердив архієпископ Василь і доводив це своїми справами, за що й отримав від сучасників прізвисько «Великий».

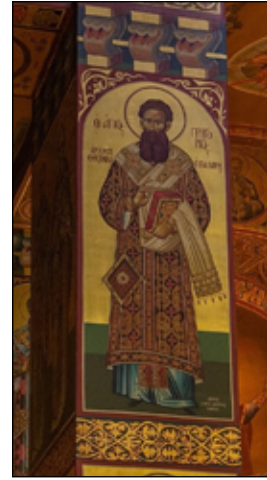

Якщо в католицькій церкві, аскетизм був принципом лише окремих церковних організацій, зокрема, жєбрущих орденів, то в православної церкві скромне життя виступало як загальне правило.

Ідею про «уподібнення людини до Бога через праведне життя» остаточно утвердив **Григорій Палама** (1296-1359 рр.) – візантійський богослов і архієпископ. За життя він прославився як видатний філософ та цілитель. Його проповіді ґрунтувались на давніх традиціях православних ченців-пустельників. Суть ідей Палами зводилась до того, що людина може осягнути Бога і розумом, і вірою одночасно, якщо буде дотримуватись кількох правил: відмова від розкоші, аскетизм, усвідомлені молитви, обмеження в їжі, безкінечна самоосвіта та допомога людям незалежно від їх походження.

На думку Палами та його прихильників, практика самовдосконалення, дозволяла не просто осягнути Бога, вона допомагала у певній мірі стати Богом. У католицьких королівствах, такі ідеї привели б людину до в'язниці або на багаття. Проте у Візантії, на Константинопольському Соборі у 1351 р. вчення Григорія Палами було визнано офіційним.

Ідеї Палами швидко поширились православними державами. Виражаючись в літературі, мистецтві та церковному житті, вони сприяли розвитку слов'янських національних культур на території Сербії, Болгарії та Русі-України.

Фреска святого Григорія Палами на колоні храму в Салоніках (Греція)

В чому полягала головна відмінність богословської православної думки порівняно з католицькою?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Погляд П'єра Абеляра про «шлях до істини через сумніви» став головним принципом в усіх наукових галузях.
2. Роджер Бекон заклав основи критичного наукового аналізу та започаткував ідею важливості експерименту (життєвого досвіду) в науці.
3. Вчення Томи Аквінського вплинуло на формування європейської правової системи – законів загального добробуту заради ефективної взаємодії між суспільством і державою.

4. На працях схоластів та їх критиків виховались найвизначніші реформатори католицької церкви XVI ст. – німецький богослов Мартін Лютер та французький богослов Жан Кальвін.
5. Праці Василя Великого мали вагомий вплив на розвиток ідей гуманізму в Італії XIV-XV ст.
6. В боротьбі за релігійну єдність, Іспанія XV ст. використала увесь сумнозвісний досвід середньовічної інквізиції. Так, іспанський інквізитор Торквемада приречив на спалення до 10 тис. осіб.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Запозичивши погляди Василя Великого, митрополит Іларіон Київський сформує на українських землях перші монастирі на принципах аскетизму та благодійності.
2. «Уподібнення до Бога через власну праведність і самовдосконалення» – феномен візантійської та руської культури, який розвинувся в умовах, коли через часту зміну влади внаслідок війн, люди розуміли, що не можуть якісно вплинути на появу законів загального добробуту.
3. Утвердження і поширення ідей Григорія Палами сприяло формуванню самобутньої української культури в сфері мистецтва та церковного життя.
4. Представником філософії Палами на українських землях був Київський митрополит Феодорит (1352-1354 рр.), який об'єднав довкола Києва українсько-литовські єпархії на ідеалах благодійного життя та державної цілісності.
5. Погляди Григорія Палами стали основою для розвитку українського гуманізму – філософії людяності, взаємодопомоги, жертвовності заради суспільства та держави.

Дати для запам'ятовування:

1054 р. — «Велика Схизма», розкол християнської Церкви на Католицьку і Православну.

1209–1229 рр. — Альбігойські війни.

1229 р. — заснування інквізиції.

П'єр Абеляр (1079–1142 рр.) – перший, хто піддав схоластику критиці

Тома Аквінський (1225-1275 рр.) – поборник схоластики

Василь Великий (329-379 рр.) – засновник перших чернечих монастирів та філософії скромності, як життєвого правила.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

Висловіть думку. Чому філософська теза про «уподібнення людини до Бога через власну праведність і самовдосконалення» отримала відзову у Візантії та на українських теренах? Які політичні обставини та процеси могли сприяти такій філософії?

§24. ІСЛАМ У СЕРЕДНІ ВІКИ

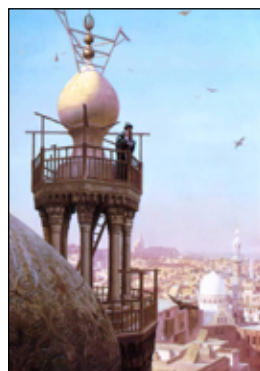
Пригадайте:

1. Де і за яких обставин виник іслам?
2. Коли, як та на яких територіях здобуло поширення християнство?
3. Що стало головною причиною стрімкого поширення ісламу?

1. Етика, догматика та обрядовість ісламу. Іслам – монотеїстична (з вірою в одного Бога), релігія. Бога в ісламі називають **Аллахом**, він всемогутній і є Творцем Усесвіту. Людина не може досягнути Аллаха, тому не існує жодних його зображень. **Мухаммед** – перший проповідник ісламу – вважається пророком і беззаперечним авторитетом. Навіть віддалена спорідненість із ним є великою честю.

Мусульмани – послідовники ісламу – зобов'язані дотримуватися приписів, викладених у **Корані** – священній книзі. Усе викладене в Корані вважається беззаперечними істинами. Хоча Коран регулює всі аспекти життя віруючої людини, існують **п'ять «стовпів ісламу»** – головних принципів, від яких категорично заборонено відхилитися.

1. Існує один єдиний Бог — Аллах, а Мухаммед є його пророком.
2. Правовірний н повинен турбуватися про спасіння своєї душі, а для цього треба молитися (здійснювати намаз) щоденно по п'ять разів.
3. Мусульмани повинні жертвувати частину своїх прибутків на користь тих, хто цього потребує.
4. У священний місяць **рамадан** вірянам заборонено їсти та пити у світлий час доби. Це можна робити тільки вночі. Завдяки суворому посту мусульмани вчать цінувати їжу та напої, а також співпереживати тим, у кого немає цих благ.
5. Для кожного мусульманина вкрай бажаним діянням є хадж — відвідини священного міста Мекка. Таку мандрівку необхідно здійснити хоч б раз у житті.

*Муедзин
закликає
мусульман
до намазу з
мінарету –
спеціальної вежі,
прибудованої до
мечеті. Ж.-Л.
Жером 1879 р.*

Для європейця, що сповідує християнство, важливі приписи ісламу здаватимуться незвичними:

- Чоловікам-мусульманам дозволено мати до чотирьох офіційних дружин.
- Свиня вважається нечистою твариною, вживання свинини категорично заборонено.
- Вино та будь-який інший алкоголь також заборонені.
- Мусульманин має безкорисливо допомогти тому, хто потрапив у біду, тому **лихварство** (надання позик під відсотки) заборонено.
- Неприйнятними вважаються будь-які азартні ігри.

Важливим чинником швидкого поширення ісламу на початку його існування було лояльне ставлення мусульман до послідовників інших релігій. Іновірців прагнули повернути в іслам, але робили це ненасильницькими методами. Застосовувався економічний стимул: у Арабському халіфаті селяни-мусульмани платили значно менші податки, аніж селяни інших віросповідань. Цим мусульмани принципово відрізнялися від тодішніх християн, не схильних до віротерпимості.

Кааба – найбільша святиня ісламу, до якої мусульмани здійснюють хадж. Сучасне фото

Порівняно із західними християнами, мусульмани м'якше ставилися до еретиків. Здебільшого людей з іншими поглядами на іслам ігнорували або просили покаятися, проте рідко карали. Покарання за свої погляди отримували лише еретики, чиї погляди були небезпечними для існуючого ладу. Якщо спільнота еретиків принципово не поділяла поглядів більшості, її представники відселялися, утворюючи нову громаду деінде. Серед мусульман є і **фундаменталісти** (радикальні прихильники непорушності релігійних догм), але в ісламському світі не існувало свого аналогу християнської **інквізиції**, яка би полювала на інакодумців.

Чим правила життя мусульманина відрізняються від правил життя християнина? Що вам запам'яталося найбільше?

2. Спільні цінності ісламу та інших авраамічних релігій (християнства, юдаїзму). Християнство, юдаїзм та іслам об'єднують у групу **авраамічних релігій**. Спільні риси трьох релігій зумовлені їхнім походженням з однієї місцевості – Близького Сходу. Єрусалим вважається священним містом для християн, мусульман та юдеїв. Три релігії є монотеїстичними, що для інших вірувань нетипово. Аллах у ісламі є Творцем усього світу – подібним є бачення єдиного Бога і в християнстві та юдаїзмі. Шлях пізнання божественної сутності також однаковий – Бог послав людям пророка, аби той доніс його слово.

Авраамічні релігії – юдаїзм, християнство та іслам. В цих трьох релігіях однією з ключових постатей в поширенні єдинобожжя визнається пророк Авраам, відомий зі Старого Заповіту в Біблії.

Іслам прийнято вважати войовничою релігією, що не зовсім справедливо. Поширення ісламу як істинної віри передбачено Кораном, і на початку існування цієї релігії вона поширювалася переважно шляхом завоювань. Однак мусульмани терпимо ставилися до іновірців, не вбивали їх, не виганяли за межі своєї держави і не примушували приймати іслам силою. Християнство, що протиставляється ісламу як миролюбна релігія, у Середньовіччі також поширювалося здебільшого силою, ще й із переслідуванням та знищенням єретиків. Агресивність окремих релігійних діячів у ісламі, християнстві чи юдаїзмі не слід сприймати як характерну рису цих релігій.

Приписи трьох релігій сформульовані так, аби нести користь суспільству, в якому немає дієвих слідчих та карних органів. Священні писання християнства, ісламу та юдаїзму засуджують найпоширеніші злочини: крадіжки, вбивства та перелюб, вчать уникати небажаних явищ – брехні та гніву.

Зміст священних писань регулює життя людини не лише в сфері релігії, а і в питаннях, що виходять за її межі. Оскільки душа людини в усіх трьох релігіях вважається безсмертною, за праведне життя передбачена посмертна винагорода. Душа праведника потрапить до раю – місця, де немає горя та турбот. Натомість грішник – порушник правил, потрапить до пекла, де страждатиме і після смерті. Наприкінці існування світу настане Судний день, коли єдиний Бог (Аллах) судитиме кожного за його вчинки.

Оригінальні священні тексти закликають до поваги честі та гідності кожної окремої людини – перед Богом усі рівні. Обіцянка потрапляння до раю або пекла є спробою тогочасних суспільств досягти певної суспільної справедливості. Три релігії також закликають любити своїх ближніх.

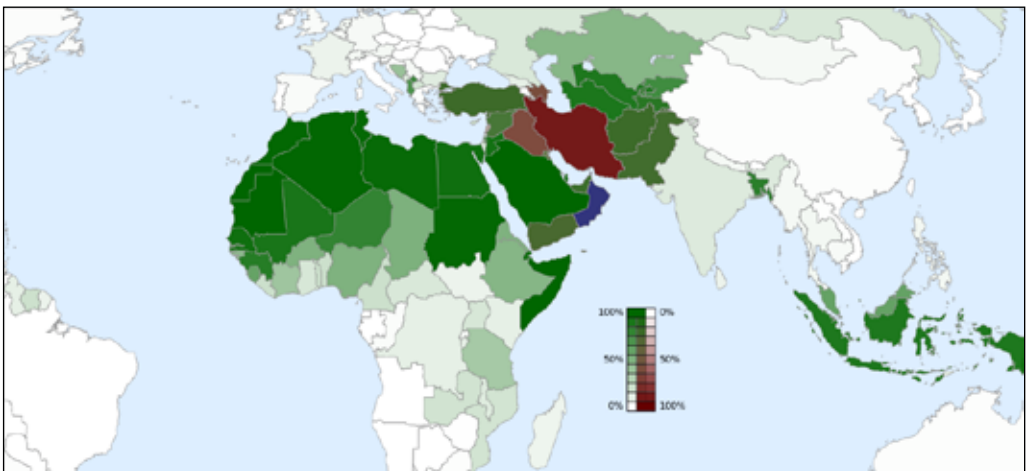
На вашу думку, між ісламом та християнством більше спільного чи відмінного?

3. Сунізм і шиїзм. Свобода думки та стрімке поширення ісламу сприяли його поділу на течії. Не заперечуючи п'ять «стовпів ісламу» та текст Корану, представники різних течій мають різні погляди на інші аспекти релігійного та суспільного життя. У сучасному ісламі існує багато його відгалужень.

Першою помітною течією, що виокремилася в межах ісламу, вважають **хариджитів**. Хариджити не вважали халіфа таким же авторитетним, яким був Мухаммед, тому закликали не до одноосібного правління, а до здійснення влади спеціальною радою. Їхній світогляд загрожував існуючому ладу Арабського халіфату, тому в **657 р.** вони відселилися. Ця спільнота зараз становить більшість населення Оману.

І за Середньовіччя, і в наш час найбільш помітними течіями в ісламі є **сунізм** та **шиїзм**. Значна більшість мусульман світу – суніти. У Середньовіччі вони сформувалися як прихильники вибору халіфа серед кращих учених-богословів. Крім Корану, який начебто має божественне походження, суніти вважають джерелом законів **Сунну** – збірку виразів та зразкових вчинків Мухаммеда.

Шиїти у наш час становлять більшість населення Ірану, меншою мірою поширені в сусідніх із ним країнах. Шиїти вважали,

Поширення ісламу в сучасному світі. Позначення зеленим кольором – суніти, червоним – шиїти, синім – хариджити

Цікава цитата

«Іслам тих осіб, що не вчиняють шкоди іншим мусульманам, ані язиком своїм, ані руками своїми, і є найкращим ісламом».

Пророк Мухаммед, засновник мусульманської віри

- Що саме хотів сказати автор цитати таким виразом? На яких людських цінностях наголошується в цитаті? Чи відомі вам приклади протистояння між мусульманами в сучасному світі? Наведіть декілька. Як ви вважаєте, що спричиняє такі конфлікти?

що халіфом не може бути той, хто не є родичем (нащадком) Мухаммеда. Поважаючи пророка, вони не розглядають записи про його слова та вчинки як закони.

Різне бачення того, хто має бути правителем держави, стало передумовою конфлікту в Арабському халіфаті між сунітами та шиїтами. Протистояння між представниками двох течій призвело до посилення протиріч і зростання нетерпимості серед мусульман.

Чому сунітам та шиїтам було складно співіснувати в одній державі?

4. Культурні взаємовпливи арабської та європейської цивілізацій. У Середньовіччі світ більшості людей обмежувався їхнім рідним селом чи містом. Не вмючи читати, більшість європейців не мали ніякого уявлення про довколишній світ. Після краху Римської імперії європейська цивілізація перебувала у стані занепаду. Новому зростанню культури та науки у середньовічній Європі посприяли саме араби.

В добу Раннього Середньовіччя у Європі чимало античних рукописів було втрачено. Християнська церква свідомо відмовлялась від досягнень грецьких та римських учених та митців, як від язичницьких. Араби, завойовуючи колишні землі Римської імперії, ставилися до записаних культурних та наукових надбань більш дбайливо, зберігаючи їх та перекладаючи арабською. Поки в Європі панувала неосвіченість, в Арабському халіфаті процвітала наука. Араби не лише зберігали знання, здобуті античними авторами, а й примножували їх. Серед найбільш відомих арабських авторів, чії праці користувалися попитом у Європі, були:

- **Аль-Хорезмі** (780-847 рр.) – видатний математик, творець основ сучасної алгебри;

- **Ібн Сіна (Авіценна)** (980-1037 рр.) – найвідоміший медик свого часу, за його книжками студенти європейських університетів вчилися ще кілька століть;
- **Аль-Біруні** (973-1048 рр.) – відомий арабський астроном, який досліджуючи планети припустив, що саме Сонце, а не Земля є центром нашої планетарної системи;

*Ібн Рушд – картина
Андреа ді Бонаюто, XIV ст.*

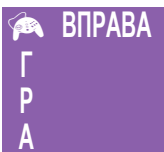
Дуже помітний вплив на європейську філософію зробив **Ібн Рушд** (1126-1198 рр.) – філософ-мусульманин, відомий серед європейців під ім'ям **Аверроес** (від цього прізвища пішла назва вчення «**аверроїзм**»). Ібн Рушда походив з іспанського міста Кордова, яке за часів **Кордовського халіфату** було інтелектуальним центром мусульманського світу. Його дослідження з логіки були засновані на працях Арістотеля. Католицькі бо-

гослови, які піддавали сумнівам ідеї про «сліпу віру», запозичили декілька тез Ібн Рушда:

- 1) Якщо релігія ґрунтується тільки на вірі, її істинність неможливо перевірити;
- 2) Осягнення істини можливе через філософію, але вона доступна лише інтелектуально розвиненим людям;
- 3) Не може бути конфлікту між релігією і філософією (наукою), адже це просто різні способи пізнання істини;
- 4) Бог – не творець Всесвіту, а його першоджерело;
- 5) Людська душа складається з двох частин: одна її – смертна, як і тіло, друга – безсмертна, бо належить Богу, тому Бог завжди живе в кожному з нас;

Погляди Аверроеса значно випереджали свій час, тому і він, і його послідовники зазнавали критики та гонінь з боку офіційної мусульманської та католицької церков. Однак деякі богослови сегодні залишались прихильниками аверроїзму.

Окрім Кордовського халіфату, обмін знаннями та культурними надбаннями відбувався через **Сицилійське королівство** (на півдні Італії). У цих країнах твори арабських учених та мислителів перекладали

латиною – так вони ставали доступними для християнського світу. Інтерес італійських учених до арабських праць був зумовлений і тим, що араби приносили давньоримську спадщину, знищену в Європі.

Найважливішим чинником культурного обміну між двома цивілізаціями стали **Хрестові походи**, коли європейці почали масово прибувати на Близький Схід. Європейська тодішня культура перебуваючи в загальмованому стані, мало що могла запропонувати арабам. Натомість європейці отримали доступ до безмежного обсягу нових знань та технологій. Найпомітніші приклади:

- У Хрестових походах європейці навчилися вирощувати рис, гречку, лимони, абрикоси та кавуни, привезли з собою холодостійкі злаки. Це підвищило врожайність сільського господарства і урізноманітнило раціон мешканців Європи.
- У мусульман європейці запозичили технології виробництва цукру, шовкових тканин та скляних дзеркал, будівництво вітряків, а також використання голубиної пошти.
- Поведінка європейців стала більш вишуканою та ввічливою, гречною. За зразком мусульман, вони стали активніше стежити за власним зовнішнім виглядом. У Європі поширилась звичка мити руки перед їжею та митися в лазні.

Здобуття Єрусалиму хрестоносцями – картина Еміля Сінйоля, XIX ст.

- У Хрестових походах європейці дізналися про східну гру, що користується попитом й досі – шахи.
- Подорожі рицарів у далекі краї та їхні героїчні подвиги стали джерелом натхнення для європейських літераторів. Рицарський роман став першою формою суто художньої, не релігійної і не наукової європейської літератури.

Східні предмети розкоші також набули популярності. Їх можна було купити лише за гроші, тому феодали стали дедалі частіше вимагати від селян податків грошима, а не продукцією. Це сприятиме занепаду натурального господарства та стрімкому розвитку торгівлі в Європі.

Араби чимало дали європейцям, але учасники Хрестових походів сприймали їх як іновірців, що плюндрують святі місця. Попри масштабний і надзвичайно корисний для європейців культурний обмін, близька зустріч двох цивілізацій залишила негативний політичний слід між ними.

Що цінного араби дали європейцям у сфері культури та науки? Чи був цей обмін рівноцінним?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Поділ прихильників ісламу на окремі течії закладе шлях до роздроблення Арабського халіфату.
2. Спільні риси в християнстві, ісламі та юдаїзмі не зможуть побороти численні відмінності. Походження трьох релігій з одного регіону призведе до постійних релігійних конфліктів та війн за «святі місця». Наприклад, конфлікт між юдейським Ізраїлем та мусульманським світом жевріє досі.
3. Культурний обмін між арабами та Європою, прискорив науковий розвиток європейської цивілізації. Вона перебере на себе «пальму першості», коли в XIII ст. арабська наука занепаде внаслідок монгольських завоювань.
4. Близьке знайомство мусульманської та християнської цивілізацій під час Хрестових походів виявило глибокі протиріччя між ними. Відлуння цих непорозумінь зберігається і в сучасності.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Північне Причорномор'я – світ кочівників, стане осередком ісламу на українських землях. Найбільше іслам поширився на наших теренах в часи Золотої Орди, яка в XIII-XV ст. панувала в причорноморських степах.
2. Мусульманський спадок продовжується в Україні через кримських татар, які ведуть своє коріння з Кримського ханства, що колись було складовою Золотої Орди.

3. Впродовж XV-XVIII, українські землі ставали ареною протистояння між мусульманським та християнським світами.
4. Козацтво, як окремий соціальний стан українського суспільства, сформувалось саме внаслідок християнсько-мусульманського конфлікту.

Дати для запам'ятовування:

Ібн Рушд (1126-1198 рр.) – основоположник філософії пізнання, заснованого на наукових дослідженнях

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

1. Дослідіть обставини розколу мусульманського світу на сунітів та шиїтів. Які події стали визначальними для конфлікту в мусульманській спільноті VII ст.?
2. Складіть два окремих списки країн, які сповідують переважно сунізм або шиїзм. Покажіть їх на карті. Висловіть думку, чому в шиїтських країнах рівень добробуту населення помітно нижчий, ніж в багатьох сунітських країнах?

§25. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

Пригадайте:

1. Чому освітні та наукові здобутки часів Римської імперії зазнали занепаду за часів Середньовіччя?
2. Якою була роль церкви в поширенні наукових знань в часи Середньовіччя?
3. Що таке богослов'я і схоластика? Як вони впливали на суспільну думку середньовічних людей?
4. Які науки в середньовічній Європі розвивалися під впливом праць арабських учених?

1. Розвиток освіти та науки у середньовічній Західній Європі. Середньовічну Західну Європу нерідко називають світом неписьменних. Переважна частина населення не вмiла ні читати, ні писати. Наприкінці X ст. грамотними були не більше 10% європейців. Грамотою мусили володіти ті, хто моляться, щоби доносити до простих людей слово Боже. Для тих, що працюють, освіта була не обов'язковою і часто недоступною – селяни не мали часу на повноцінне навчання, і до виникнення товарно-грошових відносин не мали чим за неї платити. Ті, що воюють, мали можливість навчатися, проте не завжди надавали цьому належного значення.

Після розпаду Римської імперії здобутки її культури були втрачені на багато століть. Варвари не розуміли значення освіти та науки і зовсім не опікувалися нею. Античні культурні здобутки зберігалися при монастирях, не виходячи за їхні межі, і саме монастирі були чи не єдиним місцем, де можна було здобути освіту.

Ситуація почала змінюватися за імператора франків **Карла Великого (768-814 рр.)**. Цей монарх знав давньогрецьку мову та латину, багато читав, цікавився історією, тогочасною германською та франкською культурами. Карл Великий цінував освічених людей і запрошував їх до управління власною державою. При дворі імператора існувала так звана «Ака-

Карл Великий слідкує за будівництвом Палатинської каплиці поряд з якою імовірно знаходилась Палатинська академія наук. Мініатюра XV ст.

демія» – гурток освічених людей, які проводили час за науковими суперечками. Аби освічених людей ставало більше, Карл наказав створити школи при єпископствах. Також він наказав вести **«аннали»** – записи щодо всіх подій, які відбуваються в державі.

Нащадки імператора Карла почасти нехтували подальшим розвитком освіти й науки, однак засновані ним школи нікуди не поділися. З **XI ст.** постає альтернатива монастирським школам у вигляді міських шкіл. Школи *нижчого рівня* – при церквах та монастирях навчали латині та організації богослужінь, оскільки готували переважно представників релігії. *Середній рівень* освіти давали школи при єпископствах – тут вивчали науки, не пов'язані з християнством. Ці науки отримали назву **«сім вільних мистецтв»**.

«Сім вільних мистецтв» – сім наук, опанувати які можна було в середньовічних середніх школах при єпископствах. До них належали так звані **тривіум** (гуманітарні граматики, риторика, діалектика) та **квадривіум** (точні арифметика, геометрія, астрономія та музика).

На найвищому щаблі середньовічної освіти перебували міські школи, які були менш залежними від церкви і дозволяли вільнодумство, даючи можливість шукати істину. Їхня поява була відповіддю на потребу міст у освічених людях, котрі не поширювали б на незалежні міські громади вплив церкви. Такі школи з часом стали називати **університетами**. Університети являли собою своєрідні братства з викладачів та їхніх учнів – **студентів**. Їхня свобода була значною – кожен університет сам визначав власний статут, напрями навчання та кодекс поведінки для своїх студентів.

Перші середньовічні університети виникли в італійських містах **Салерно** та **Болонья** у **XI ст.** В них викладали нетипові для середніх шкіл предмети – *медицину* та *римське право*. Новація була прийнята позитивно, тому протягом XII-XIII ст. у Європі розпочалося поширення університетів. Уже тоді вважалися солідними навчальними закладами Кембриджський та Оксфордський універ-

Вид на старий корпус Болонського університету в Італії – найстарішого університету Європи заснованого у 1088 р.

ситети в Англії, Саламанкський університет в Іспанії, а також паризька Сорбонна у Франції. До кінця Середньовіччя кількість університетів у Європі перевищила півсотні.

У перших університетах не існувало жодної фіксованої програми навчання, тривалість навчання фактично обирав сам студент.

Університети, засновані не пізніше початку XVI ст.

Знайдіть на карті трійку найстаріших університетів Європи.

На території яких сучасних держав були розташовані перші середньовічні університети?

Викладання по всій Європі велося латиною. Була поширеною практика мандрівного навчання. Мандрівних студентів, що розважали народ музикою та співами на побутові й жартівливі теми називали *вагантами*. Середньовічні студенти вважали за правильне повчитися в кількох університетах, об'єднуючись у ватаги для безпечного пересування між містами. Слухачі університетів часто були носіями вільнодумства, критикували церковних діячів за самодурство, лицемірство та жадібність. Це різко контрастувало з порядками, які панували у школах при церквах та монастирях. Тамтешня програма була просякнута незмінними уявленнями про світ, вільнодумство вважалось загрозою, а за непослух учнів суворо карали різками.

Однак середньовічні університети не були повністю світськими. Всі вони мали в своєму складі богословський факультет, а їхніми викладачами нерідко були найбільш освічені представники стану тих, що моляться. Проте й вони мали певну схильність до вільнодумства. Професор Оксфордського університету **Роджер Бекон (1214 – 1292 рр.)**, хоч і був францисканським ченцем, поширював революційну думку про необхідність дослідження навколишнього світу за допомогою дослідів, а не лише через обговорення релігійних джерел. Бекон значно випередив свій час, пояснивши причини виникнення веселки, зробив перші кроки до створення телескопа та мікроскопа, передбачив виникнення в майбутньому автомобілів та літаків.

Середньовічним центром європейської науки була Італія. У Сицилійському королівстві склалося унікальне поєднання західноєвропейської та арабської культур. Тут лояльно ставилися до надбань інших народів та релігій. Звідси почали свій шлях по Європі перші переклади передових наукових та філософських творів му-

Лекція в Болонському університеті. Мініатюра середини XIV ст.

Роджер Бекон

сультманського світу (зокрема, *Аверроеса*), а також давньогрецьких авторів.

Середньовічна наука не завжди розвивалася правильними шляхами, проте навіть помилковий напрямок наукових пошуків давав певні позитивні результати. Поширена в Середньовіччі **алхімія** шукала способів перетворення будь-яких металів на золото, а також рецепт філософського каменю як речовини, за допомогою якої це можна зробити. У створенні золота алхіміки зазнали невдачі, але у своїх пошуках вони дослідили фізичні та хімічні властивості багатьох речовин.

Астрологія намагалася передбачити майбутнє за розташуванням зірок на небі. Європейська астрологія ґрунтувалася на працях давньогрецького вченого Птолемея, який багато в чому помилявся стосовно небесних тіл. Проте, регулярно спостерігаючи небо, астрологи зробили нові корисні астрономічні відкриття. Суттєвих досягнень сягнули арабські середньовічні астрономи. Українці також долучались до цього руху. Юрій Дрогобич в 1483 р. став першим українським автором друкованої астрологічної праці.

Пізнанню географії сприяли описи земель, складені купцями та мандрівниками, а їхню шалену популярність спровокував венеціанець **Марко Поло**, що у другій половині XIII ст. написав книгу про свою подорож до незвіданого Китаю. Деякі описи містили більше вигадок, ніж фактів, але провокували інтерес до географії, подорожей та відкриттів.

Назвіть три типи середньовічних шкіл. У чому полягали відмінності між ними?

Цікава цитата

«Адміністрацію вільних міст дратував той факт, що студенти університетів не підпадають під міське судочинство. Містян турбував нічний галас, грабежі та злочини деяких студентів. Викладачі та студентство обмежували економічну діяльність міського самоуправління: встановлювали чіткі ціни на житло і продукти харчування, змушували торговців укладати угоди згідно законодавства».

Жак Ле Гофф, французький історик XX-XXI ст.

- Яку роль в міському житті відігравали університети? Наявність університету поліпшувала міське життя чи погіршувала його? Обґрунтуйте свою позицію.

2. Технічний розвиток середньовічної Західної Європи.

Протягом більшої частини Середньовіччя технологічних удосконалень майже не було, а механізми застосовувалися вкрай обмежено. Перша середньовічна книга про техніку з'явилася лише в **XIII ст.** Збільшення кількості освічених, або хоча би просто писемних людей призвело до того, що вдосконалення будь-яких існуючих механізмів та факт винаходу нових можна було закріпити, а знання про них – передати.

Перші середньовічні винаходи стосувалися сільського господарства. Вдосконалені *підйомні крани* дозволяли піднімати більшу вагу, що сприяло прискоренню будівництва і швидшому відвантаженню великих обсягів продукції. Винайдення *верхньобійного водяного колеса* дозволило будувати ефективні *водяні млини* навіть на рівнинних річках із повільною течією. *Хомут* дозволив запрягати коней у плуг, підвищивши ефективність використання тварин для обробки полів. Водяні млини та хомути сприяли збільшенню кількості врожаїв та розвитку внутрішньої колонізації Європи.

В містах здійснювали складні винаходи в галузі механіки. Учені сперечаються щодо того, хто і коли першим винайшов *механічний годинник*, проте цей пристрій точно з'явився **не пізніше XIV ст.** Перші годинники не мали циферблата і стрілок, а сповіщали про хід часу за допомогою ударів у дзвін. Вони являли собою величезні механізми баштового типу, тому спочатку з'явилися саме в містах. Без цього винаходу не могли би розвиватися ділова активність і транспорт.

У X ст. у Центральній Європі винайшли *ножиці* – нехитрий інструмент, без якого важко уявити життя сучасної людини. **У XII ст.** у Іспанії винайшли *папір* – незалежно від Китаю, де його рецепт знали на тисячу років раніше. Новий матеріал був значно дешевшим за пергамент і дозволяв здешевити книжки, котрі на той час коштували великих грошей. **У XIII ст.** в Італії винайшли *скляні дзеркала* (замість металевих) та *окуляри* – предмети, незамінні і в наш час.

Але справжню технологічну революцію здійснив німець **Йоганн Гутенберг (1400-1468 рр.)**. Орієнтовно в **1445 р.** він винайшов ефективний спосіб **книгодрукування**, який дозволяв швидко робити численні копії набраного з металевих кубиків тексту. До цього винаходу кожна книга переписувалася вручну, тому купувати книги могли лише дуже багаті люди. З новою технологією книги

суттєво подешевшали, а в історичному контексті книгодрукування посприяло радикальному прискоренню розвитку освіти та науки, а також технологічного прогресу загалом.

*Біблія, надрукована
Гутенбергом*

Про які середньовічні відкриття ви дізналися? Якими з них користуєтеся у XXI ст.?

4. Особливості середньовічної освіти та науки поза межами Європи. Середньовіччя в історичному контексті – поняття, що стосується лише Європи. У V-XV ст. контакти з далекими землями були обмеженими, тому держави поза межами Європи розвивалися за власними законами. Це повною мірою стосується їхньої освіти та науки.

Арабська цивілізація найбільше вплинула на середньовічну Європу. В Арабському халіфаті була добре розвинена наука – за цим показником араби в IX-XII ст. значно випереджали європейців. Ця мусульманська імперія володіла землями інших великих

цивілізацій, таких як Вавилон, Стародавня Персія, Давній Єгипет, Давня Греція та Римська імперія, межувала з Західною Європою, мала контакти з Індією. Це дозволяло поєднати наукові здобутки всіх перелічених цивілізацій та примножити їх.

Система освіти в Арабському халіфаті передбачала або домашнє навчання з найманим учителем, або відвідування шкіл. Замість університетів у арабів виникли **медресе** – вищі релігійні школи, у програмі яких знайшлося місце і для світських дисциплін. **У 820-х рр.** у Багдаді засновується **Дім мудрості** – ісламська академія як центр науки Арабського халіфату. Цей науковий осередок

Будинок мудрості — арабська наукова академія Багдаду, заснована на поч. IX ст. халіфом Аль-Мамуном. Вона була сучасницею Академії Карла Великого. Зображення з манускрипту XIII ст.

сприяв обміну знаннями та розвитку астрономії, математики, хімії, механіки, філософії та інших наук. **Аль Хорезмі** в IX ст. заклав основи сучасної алгебри. **Аль Біруні** в XI ст. припустив, що планети рухаються довкола Сонця. Процвітала й медицина – за книгою **Ібн Сіні (Авіценни)** «Канон лікарської науки», написаною на початку XI ст., європейці вивчали в університетах медичну справу протягом кількох наступних століть.

Приклад
стародавнього
китайського компаса

Чіткої системи освіти в середньовічній Індії не було через її політичну роздробленість. Варно-кастовий спосіб організації суспільства означав, що, окрім брахманів (учителів та священнослужителів) і частково кшатрійів (воїнів, правителів), доступу до освіти не матиме ніхто. Проте давня культурна традиція та наявність спільної наукової мови – санскриту, сприяли розвитку наукових досягнень. Індійські математики вже в Середньовіччі вміли вираховувати площу фігур та об'єм тіл, оперували дробами та вираховували число пі. Вражаючими були здобутки індійських медиків – вони добре знали анатомію й проводили успішні хірургічні операції.

У Китаї до освіти ставилися дуже серйозно, адже популярне місцеве релігійно-філософське вчення – **конфуціанство** закликає до постійного самовдосконалення. Освіта мала не лише духовне, а й практичне значення, адже держава допускала до високих керівних посад усіх бажаючих за умови здачі іспитів. Освічені люди дуже цінувалися, тому у **VIII ст.** відкрилася Академія наук, а в **XV ст.** усі знання китайських учених записали у «Енциклопедію Юнле». До винаходів середньовічних китайців належать папір, книгодрукування, газети, компас, порох.

Як ви гадаєте, чому деякі винаходи, такі як папір і книгодрукування, були окремо винайдені в Китаї та Європі?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Освітні програми закладені в часи Франкської імперії при Карлі Великому дали великий поштовх до книгописання та розвитку освіти в усій Західній Європі.

- Ідеологічна конкуренція між церковною освітою та університетською сприяла розвитку філософської думки, підштовхувала дослідників до вірного шляху заради пошуку істини.
- Вплив арабської науки на європейську став визначальним. Здогадки Аль Біруні про те, що планети обертаються навколо Сонця ляжуть в основу праць польського астронома Миколи Коперника, який в XVI ст. науково доведе факт «геліоцентризму» – Сонце є центром, довкола якого обертаються планети.
- Європейські алхіміки в марних пошуках філософського каменю зробили інші відкриття: селітру, азотну кислоту, потужні порохові суміші, нові металеві сплави. Ці відкриття сприятимуть прогресу сільського господарства, металургії та військової справи.
- Книгодрукування назавжди змінить світ. Знання стануть більш доступними та зможуть швидко поширюватись суспільством, сприяючи новим відкриттям.

Вплив описуваних подій на історію України:

- Освіта на теренах Русі-України в цілому розвивалася за європейським зразком. Це важливий фактор того, чому сьогодняшня Україна – європейська держава.
- Використання в письмі кириличної абетки замість латини, стримувало культурний та науковий обмін між Руссю-Україною і західноєвропейськими державами.
- Винахід Й. Гутенбергом друкарського верстату якісно вплинув на розвиток українського книгодрукування. Українське суспільство швидше познайомилось з передовими європейськими ідеями, а також розвинуло друк української релігійної літератури церковнослов'янською мовою. Книгодрукування допомогло зберегти інтелект українського народу в складні бездержавні часи XV-XVI ст.

Дати для запам'ятовування:

Роджер Бекон (1214 – 1292 рр.) – англійський філософ, науковець, критик схоластики.

1445 р. – Йоганн Гутенберг винайшов друкарський верстат.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

Історична бесіда

- Середньовічні європейські монастирі – це осередки дорогоцінних знань чи поширювачі хибних філософій на догоду Церкві? Займіть свою позицію та обґрунтуйте її на основі власних досліджень.
- Який внесок у розвиток середньовічного суспільства та економіки зробили цистеріанські монастирі? Чи можна їх вважати рушієм європейського прогресу в середні віки? Доведіть або спростуйте цю тезу.

§ 26. АРХІТЕКТУРА І МИСТЕЦТВО В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте:

1. Як Велике переселення народів вплинуло на культуру Античності?
2. Що таке «Каролінгське відродження»? З яким монархом пов'язаний цей культурний період?
3. Які джерела допомагають досліджувати історію культури?

1. Романська архітектура та скульптура. Як вам відомо, архітектура – мистецтво створення споруд, необхідних для життя й діяльності людини. Європейська архітектура Раннього середньовіччя V–XI ст. переживала глибоку кризу, адже більшість споруд римської доби були знищені або занепали внаслідок Великого переселення народів. На територіях Остготського (сучасна Італія) та Вестготського королівств (сучасна Іспанія) впродовж V–VII ст. ще жевріли певні архітектурні проекти (палаці, усипальниці, церкви), які повторювали античний стиль, але в більш грубій формі. Назагал у Європі запанувало дерев'яне будівництво, а особливості римської архітектурної думки були забуті.

Занепад культури був спричинений нестабільністю варварських королівств, адже мистецтво потребує відносного миру і великих коштів. Прорив в культурному житті настає з появою Франкської імперії під управлінням Карла Великого. З його іменем пов'язана доба «Каролінгського відродження» – піднесення культури і освіти у IX ст. З цього часу розвивається кам'яна архітектура в **романському стилі**. Із IX по XIII ст. цей стиль залишатиметься панівним у Європі. Романський стиль поєднував елементи давньоримської та візантійської традицій. Архітектура цього стилю мала релігійний характер, оскільки Раннє середньовіччя – доба утвердження християнства в Європі, а будівельними проектами займалися освічені ченці й впливові феодалі, які хотіли продемонструвати свою силу і владу.

В романському стилі будувались собори, замки та монастирі. Їх *типовими рисами були*: масивність форми, товсті муровані стіни, вузькі вікна, скульптура з умовними рисами людини. Романські будови не відрізнялись багатством оздоблення. Найпізнаваніші

Романський стиль (від лат. *romanus* — *римський*) – напрям ранньо-середньовічного мистецтва X–XIII ст., поширений у християнських державах і базований на елементах римського мистецтва.

Фреска – малюнок фарбами на вогкій штукатурці.

їх елементи – це вежі та напівкруглі арки на стінах. Романські споруди складають враження неприступних фортець, що є віддзеркаленням тогочасних неспокійних подій: набігів арабів, вікінгів, угорців.

Основу романського собору створювали за планом римської громадської будівлі – базилики. В середині, стіни прикрашали **фресками** – зображеннями на релігійну тематику. В спорудах пізнього типу використовували **вітражі** – сюжетні картини й орнаменти із кольорового скла.

Доба романського стилю сприяла відродженню європейської скульптури, яка проявилась у **капітелі** – верхів'я колони, прикрашене композиціями у вигляді людей, тварин чи рослин. Капітельна скульптура мала примітивний вигляд та непропорційність. Фігури людей були полишені пластики, а їх емоції мали почасти химерний, хворобливий характер. В романській скульптурі часто переплітались теми язичницького фольклору з християнськими сюжетами.

Які обставини гальмували розвиток європейської культури в Ранньому середньовіччі?

2. Готична архітектура та скульптура.

З кінця XII і до початку XVI ст. в європейській архітектурі набуває розвитку **готичний стиль (готика)**. Він зародився у Франції і швидко поширився в Англію, Німеччину, Іспанію, Італію та Чехію. Його появі сприяло повторне відкриття античних знань з геометрії та математики.

Новий стиль відрізнявся великою кількістю кам'яного різьблення, скульптурного оздоблення та надзвичайно складними деталями. Най-

*Лисабонський собор
(Португалія)
XII ст.*

Класичний зразок романського стилю

Церква святого Пантелеймона XII ст. Івано-Франківська обл. Рідкісний приклад романського стилю в українській середньовічній архітектурі

Готичний стиль (від італ. *Gotica* — *готський*) – напрям мистецтва XII–XVI ст. поширений в Центральній та Західній Європі серед католицьких країні. Його назва виникла у XVI ст. в Італії й пов'язана із назвою варварських племен готів.

Скульптури північної частини Нотр-Дам де Парі. Діва Марія з Ісусом на руках. Під ногами рай. Зверху святі та апостоли

Собор Нотр-Дам де Парі — класика готичної архітектури. Будувався впродовж XII–XIV ст. Париж. Сучасне фото

Вітражі собору Нотр-Дам де Парі. Париж. Франція

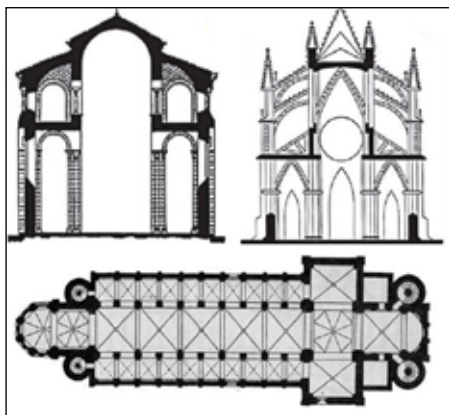
типовіші риси готичного стилю: спрямованість вгору, легкість форми, великі різнокольорові вікна, високі арки, деталізована скульптура, просторі зали. Все це було можливим лише завдяки новим технологіям будівництва.

Готика перш за все проявила себе у храмовій архітектурі. Грандіозні собори будували під опікою католицької церкви, яка через архітектуру воліла продемонструвати значимість християнства в житті кожної людини. Як і в романському стилі, фундамент готичних соборів повторював форму хреста. Завдяки міцному фундаменту споруда могла здійматись на сотню метрів. Конструкція спиралась на опорні стовпи, простір між якими забудовувався.

В готичних соборах досягло найвищого рівня мистецтво вітражів – вони стали більші, а палітра кольорів різноманітнішою. Разом з галерейними барельєфами, вітражі відтворювали біблійні сюжети. Так поступово зникав фресковий розпис стін.

Скульптура додавала готичним спорудам вишуканості та сповнювала ілюзії руху. Її головними темами були зображення ангелів, святих, Діви Марії, Ісуса Христа, але водночас поряд поставали прості люди і навіть демонічні істоти – *гаргульї*. Готична скульптура та вітражі були енциклопедією знань та уявлень середньовічної людини. Храм для пересічної неграмотної людини ставав ілюстрованою розповіддю про основи християнської віри та Святого Письма.

Піднесення готичного стилю співпало з розвитком міського життя та міського самоврядування. Лише найбагатші, найважливіші та найуспішніші міста могли дозволити собі будівництво готичного храму, яке зазвичай тривало не одну сотню років. Такі проекти згуртовували містян. Собор ставав безсмертним символом міста, уособленням дому Бога на землі.

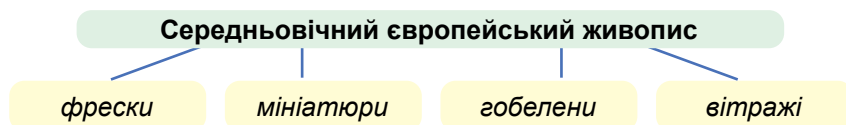
Романський та готичний собор в розрізі. В основі їх плану завжди лежить форма хреста

Порівняйте особливості романського і готичного стилів: визначте спільне і відмінне.

3. Західноєвропейський живопис, література і музика.

Зображальне мистецтво обслуговувало інтереси церкви та феодалів. В сюжетах фігурували церковні діячі, святі, біблійні історії або феодальні війни та діяння правителів. Перші мистецькі школи формувались при монастирях. Деякі митці були самоуки, інші – набували майстерності від ремесла батьків: ювелірів, скульпторів, каменярів.

Фресковий живопис застосовувався у церквах і соборах, меншою мірою в замках та університетах. В добу «Каролінгського відродження» фрески романського стилю мали схематичні та умовні риси. Для романської композиції був характерний простір позбавлений гли-

бини, кольорові контрасти, прості геометричні орнаменти. Обличчя зображуваних осіб часто схожі одне на одного і їх можна розрізнити хіба що за одягом і кольором волосся. Найшановніших осіб (святих і правителів) супроводжували написи.

З розвитком готичного стилю у XIII ст. живописні техніки ускладнюються і стають досконалішими, але все ще використовуються переважно у храмах. Фрески поступово витісняються скляними вітражами та барельєфами з каменю або дерева. Поряд з релігійними сюжетами з'являються зображення на побутові теми.

Завдяки розвитку міст, з XIII ст. постають будови світського призначення: міські ратуші, ринки, цехові будинки. Їх оздоблення сприяло поширенню побутової тематики в живописі – зображення простих людей та сцен з життя.

З раннього середньовіччя, стіни замків і палаців прикрашали **гобеленами** – витканими шпалерами з шерсті. Вони не тільки захищали від протягів і холоду, але й підкреслювали статус господаря. Тематами гобеленів були визначні битви, релігійні сюжети або історія роду.

Книжкові мініатюри також пройшли свій шлях розвитку. Спочатку їх використовували тільки для оздоблення текстів релігійної або історичної тематики. В ілюстраціях романського стилю, зображення тварин і людей, були вельми умовні й статичні, з обмеженим про-

Романська фреска з каплиці Сан-Бауделіо (Іспанія) XII ст. Ісус та його учні в'їжджають в Єрусалим

Один з барельєфів Нотр-Дам де Парі

Фрагмент гобелену з Байє. Вільям Завойовник в битві під Гастінгсом. Англія. 1066 р. Це єдиний вцілілий гобелен доби раннього середньовіччя

Середньовічна література

Державного типу

історична

релігійна

лицарська

Народного типу

міська

епос

стором, як і у фресках тої доби. Найкращі зразки ранньосередньовічних ілюстрацій залишили по собі ірландські ченці IX ст.

Головна мета книжних середньовічних мініатюр завжди залишалась незмінною – приголомшливо зобразити подію або ж наочно продемонструвати порядок дій. З настанням доби готики, розширилось коло ілюстрованих рукописів, зокрема для домашнього користування. Художники стали відвертіші, почали прагнути до більш достовірного і детального відтворення природи.

До **історичної літератури** належали **хроніки** – опис історичних подій викладений у хронологічній послідовності. Хроніки писали на замовлення правителів. Головними темами були війни, вторгнення іноземних загарбників, зміна північних династій, реформи, стихійні лиха, епідемії та їхні наслідки. Написання хроніки могло тривати десятиліттями.

До **релігійної літератури** належали тексти Священного Письма, життєписи святих, твори схоластики та інші трактати у яких розглядали різні аспекти моралі, людського побуту, християнської віри, значимості й ролі церкви в політиці. Мовою письма зазвичай була латина. Рідкісними і дуже цінними були твори з медицини, права та алхімії.

*Сторінка інкунабули з Біблії.
Німеччина. кінець XV ст.*

Ілюстрація до першого речення на сторінці Кельської книги. Ірландія. IX ст. Секрет дивовижної краси ірландських ілюстрацій лежить у використанні кельтського орнаменту

Цікава цитата

«Джерелом піднесення середньовічного мистецтва знову ж таки виступили монастирі. Устав Святого Бенедикта VII ст. дозволяв монахам створювати предмети розкоші та мистецтва не лише з релігійних міркувань, але і для приватних світських замовлень. Там, де це було можливо, монастирі наймали спеціалістів з числа мирян. Так мистецькі техніки вдосконалювались і поширювались Європою впродовж усього Середньовіччя».

Карл Додуелл, британський історик XX ст.

- Судячи з цитати, який фактор став визначальним для розвитку середньовічного мистецтва? Окрім мистецтва, на які ще сфери суспільного розвитку впливали монастирі?

З винайденням друкувального верстата у 1450-х роках європейські хроніки та релігійну літературу почали перевидавати у вигляді **інкунабул** – друкарських відтисків тексту, який за формою повторював рукописний шрифт разом з ілюстраціями. Їх видавали до кінця XV ст. невеликими тиражами, поки не створили більш прості й дешеві методи друкування.

Народна література спочатку існувала в **епосах** – історіях про героїв, які поширювалися з вуст в уста, а з X ст. почали записуватися. Найвідоміший германський епос **«Пісня про Нібелунгів»** – історія благородного рицаря Зігфріда, що прагнув прекрасної Кримгільди, але був зраджений і вбитий, що врешті призвело до занепаду його держави. Англосаксонський епос **«Король Артур та лицарі круглого столу»** – легенда про короля, що боровся за свободу Британії від завойовників. Цей епос був найпопулярніший протягом всього середньовіччя. Його неодноразово переписували, доповнювали та створювали на його основі нові сюжети.

З розвитком феодалізму у XIII ст. з'являється **рицарська література** – романи про героїчну і трагічну долю відважних рицарів, що готові здолати будь-які перепони і навіть померти заради прихильності прекрасної дами. Такий сюжетний ідеал отримав назву **«куртуазний роман»** – поезія про високе і віддане кохання між чоловіком і жінкою благородного походження.

Одночасно з рицарською розвивалась **міська література**: віршовані байки, жарти і романи про кмітливих містян, які розумом здолають всіх противників і виплутаються з будь-якого скрутного

становища. Такі твори, як «**Роман про Лиса**» або «**Роман про Троянду**» виховували почуття справедливості, людяності, працьовитості, вчили цінувати свободу й незалежність.

Середньовічна музика органічно доповнювала народний фольклор. Зазвичай музиканти мандрували, щоб заробити на хліб. В містах вони ставили вертепи – музичний ляльковий театр до народних казок і легенд. Гурт музикантів чи окремих співців міг найняти король, фінансуючи їх творчість і перетворюючи свою столицю на культурний центр, що додавало політичної ваги.

Середньовічні музиканти та їхні жанри	
Трубадури	Поети, співці про кохання та лицарську славу. Зародились у Франції.
Мінезінгери	Виконавці народних пісень, оспівували природу та високе кохання. Зародилися в Німеччині.
Ваганти	Мандрівні поети, любовного та жартівливого жанрів. Співали латинською мовою. Часто походили зі студентів.
Менестрелі	Професійні музиканти й співці, що виконували будь-які твори на пам'ять. Служили при дворі феодала чи короля.

Як народна література і музика були пов'язані одне з одною?
Чим рицарська література відрізнялась від героїчного епосу?

4. Мусульманське мистецтво.

Мусульманське мистецтво умовно поділяється на арабське, перське і турецьке. Спільним для них були дві речі: будівництво купольних **мечетей** (мусульманських храмів) та відсутність в живописі фресок, ікон чи картин. Іслам забороняв зображення тварин чи людей – це вважалося зазіханням на Бога (Аллаха). Однак, книжкова мініатюра була виключенням. Перські мініатюри досягли дивовижної майстерності в X-XIV ст., а з XV ст. ці досягнення переймають турки.

Зелена мечеть в місті Ізнік (Туреччина) з типовим для мусульманської архітектури купольним дахом та баштою-мінаретом. XIV ст.

Мусульманські мініатюри відрізнялись від європейських реалістичністю зображень, унікальними рисами персонажів, динамікою руху, декоративністю.

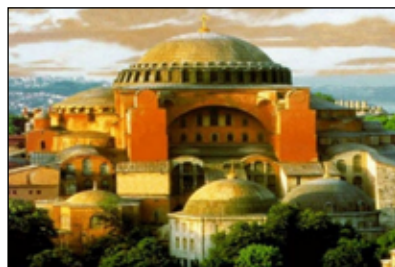
Усередині та зовні будівлі оздоблювали **арабесками** – геометричним або рослинним орнаментом, що складався із численних переплетінь. Замість барельєфів, мусульмани викарбовували в мечетях цитати з Корану. Написи робились вишуканим каліграфічним письмом – **арабською в'яззю**. Зовні споруди облицьовували кольоровими кахлями з рослинними сюжетами. Кахлярство набуло особливого поширення у персів і туркмен (Середня Азія).

Арабська мова традиційно вважалась мовою науки і діловодства, а перська – мовою поезії. Найвідомішим перським поетом всіх часів вважається **Фірдоусі** (940-1020 рр.) автор епосу «Шах-наме» («Книга правителів»). В ньому він описував життя перських шахів, героїчні пригоди та нероздільне кохання. Найпопулярнішою пам'яткою арабської середньовічної літератури є збірка казок «Тисяча і одна ніч» невідомого автора IX ст. В пригодницьких оповідях згадуються такі герої як Аладдін, Алі Баба, Синдбад-мореплавець та ін.

Турецьке мистецтво розвинулось під сильним впливом арабської та перської культур. Формування турецької народної поезії та художньої літератури відбувається з XIV ст. Мандрівний поет **Юнус Емре** (1240-1321 рр.) за-

*Загибель Іскандера
(Александра Великого).
Перська мініатюра XIV ст.*

*Собор Святої Софії
в Константинополі.
Комп'ютерна
реконструкція вигляду
до перебудови собору
турками*

Мозаїка – зображення складене з різнокольорових шматочків скла або камінців.

Смальта – непрозоре кольорове скло з барвниками або шматочками золота.

клав основи турецького вірша, його творчість пронизана ідеями милосердя, співчуття та людяності. Поетеса **Міхрі-хатун** (1456-1514 р.) заклала основи автобіографічної літератури.

На які три основні види поділяється мусульманське мистецтво? Що між ними спільного? Які риси вирізняють мусульманське мистецтво від західноєвропейського?

5. Візантійське мистецтво. Візантійська (ромейська) культура розвивалась тисячу років: з кінця V ст. до 1453 р., коли її врешті знищили турки. В її самотності було багато запозичень із давньоримської традиції. Візантійське мистецтво мало визначальний вплив на розвиток південних і східних слов'ян, зокрема Русі-України. Завдяки науковому спадку від давніх греків і римлян, Візантія мала надзвичайний рівень розвитку будівельної справи: вміння виготовити міцну цеглу та правильно її вкласти, підготувати якісний вапняний розчин, забезпечити природне освітлення, звести грандіозні **бані** (куполи).

Візантійське мистецтво трималося на **канонах** – незмінних традиціях при будівництві й живописі. Основа візантійської архітектурної думки це **хрестово-купольний храм**. *Перша* його характерна риса це фундамент у вигляді хреста. *Друга* риса – поділ галерей храму на три частини, що символізує Святу Трійцю. *Третя* риса – шоломоподібні бані (одна основна і декілька додаткових). Вікна переважно вузькі, а стіни масивні.

Мистецтво Візантії та Русі-України		
Спільні риси:	1) канон у будівництві хрестово-купольних храмів 2) використання в оздобленні мозаїки і смальти 3) умовне зображення людей 4) вузькі арочні вікна 5) храмові фрески 6) книжкова мініатюра 7) іконопис	
Відмінності:	Візантія	Русь-Україна
Форма бань	Завжди шоломоподібні.	Після відновлень від монгольського нашествия бані роблять видовженими.
Форма споруди	Завжди товсті, приземлені стіни.	Руські храми тягнуться вгору, що додає враження легкості.
Храмові прибудови	Зазвичай відсутні	Додаткові приміщення і бічні вежі

Мистецьке оздоблення	Лише по канону	Поєднання фрески і мозаїки в одній композиції; Велика кількість оздоблень; Релігійні зображення поряд зі світськими (полювання, змагання, народні забави)
Книжкова мініатюра	В зображенні немає чітких меж, малюнок ніби пливе в повітрі.	Мініатюра має рамки, присутня земля, персонажі в статичних позах.

На розвиток мистецтва яких держав вплинула Візантія? В яких сферах проявився її вплив?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Завдяки становленню романського стилю, стало можливим відновлення європейської архітектури, яка значно постраждала від наслідків Великого переселення народів.
2. Готичний стиль з його містичністю, химерністю та похмурою грандіозністю мав надзвичайний вплив на митців, архітекторів та письменників усіх часів. Сучасний вплив готики помітний в жанрі кіно-жахів, детективній літературі, субкультурі та відеоіграх.
3. Епос про «Короля Артура та лицарів круглого столу» вплинув на появу фентезійного жанру в мистецтві. Більшість творів сучасного фентезі побудовано на сюжетних принципах «Артуріани»: сувора середньовічна атмосфера, героїзм і пошуки кохання в умовах наближення грандіозного зла.
4. Мусульманська культура сприяла розвитку чуттєвої любовної лірики, а також вплинула на появу європейської мистецької течії «орієнталізму» – захоплення мотивами Східного життя і побуту.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Тісні контакти Русі-України з Візантією сприяли розвитку руської архітектури та мистецтва за візантійським зразком.
2. Після відбудови з часів монгольського нашестя, візантійські канони пристосовуються до української культури і знаходять своє продовження в «козацькому бароко» – архітектурному стилі XVII-XVIII ст.
3. Наближеність Галицько-Волинської держави до європейських королівств сприяла проникненню на українські терени романського стилю в архітектурі та скульптурі.
4. Під візантійським впливом формується церковнослов'янська література. В поєднанні з народною говіркою, впродовж Середньовіччя формується самобутня українська мова, яка є відмінною від російської та значно старшою.

Дати для запам'ятовування:

X–XIII ст. — панування у Західній Європі романського стилю.

XII–XVI ст. — панування у Західній Європі готичного стилю.

Фірдоусі (940-1020 рр.) – найвидатніший з перських поетів та письменників, відродив перську літературну мову.

ТЕСТ ДО ТЕМИ**Історична бесіда**

1. Дослідіть історію будівництва церкви святого Якова у Регенсбурзі XII ст. та гіпотезу появи католицької церкви й монастиря святої Марії у середньовічному Києві. На основі своїх досліджень, наведіть приклади культурного обміну та співробітництва між православною Руссю-Україною та католицькою Західною Європою.
2. Дослідіть особливості церкви Успіння в Крилосі. Які ознаки в її оздобленні притаманні західноєвропейському мистецтву?

§ 27. РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

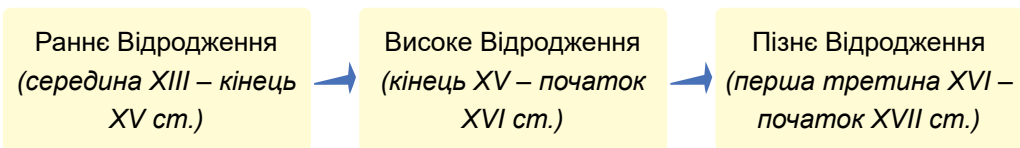
1. Передумови та початок епохи Відродження. Гуманізм.

В середині XIII ст. в Італії починає формуватися новий етап європейської культури – **Відродження** або ж **Ренесанс** (від італ. «*rinascimento*», франц. «*renaissance*» – «Відродження»). Зачинателями нової культурної доби були містяни: вчені, поети, літературознавці, юристи, урядовці, художники. Вони хотіли відновити чуттєве і наповнене людяності античне мистецтво, щоб протиставити його своїй власній суворій добі, яку прозвали «**Середньовіччя**». Їхнім ідейним стрижнем став **гуманізм** – погляд на людину, як на головну суспільну цінність і диво природи. Прихильники цих поглядів називалися **гуманісти**.

Характерними рисами доби Відродження були: реалістичний живопис і скульптура, оспівування людських почуттів та просування уявлень щодо побудови нового порядку, в якому запанують людська гідність, честь та свобода. Назва доби «*відродження*» пояснюється тим, що в середні віки, античні досягнення як нехристиянські, почасти засуджувались церквою та суспільством, тому гуманісти хотіли відродити ці забуті знання.

Добу між Стародавнім світом і епохою Відродження гуманісти прозвали часом нецтва та духовно-інтелектуальної темряви. Вони ж першими і назвали цей період *Середніми віками*, а епоху яку вони побудують йменували *Новий час*.

Періоди Відродження

Ренесанс (від франц. «*renaissance*» – «Відродження») — культурно-філософський рух Західної Європи XIII–XVII ст., який поєднав у собі найкращі досягнення Античності та Середньовіччя. Відзначився прогресом у науці, техніці та мистецтві.

Раннє Відродження – перший етап Ренесансу. Бере початок в містах північної Італії. Ґрунтувався на ідеях гуманізму. Розпочався з розвитку літератури, продовжився прогресом в мистецтві, науці та праві.

Гуманізм (від лат. *humanism* – *людяний, людський*) – система поглядів на людину, як на найвищу цінність — «найліпше творіння Боже».. Ідеал для гуманістів це людина розумна, здібна, чесна, щаслива й вільна.

Місцем, де зародилось Відродження та ідеї гуманізму було італійське місто **Флоренція** – звідти походили більшість перших гуманістів. Самі флорентійці дуже пишалися своїм походженням. Вони вважали Флоренцію символом ідеальної республіки, перетіленням античного грецького поліса та оплотом проти тиранії.

Чому ж саме в Італії (Флоренції) зародився гуманізм?

- 1) Італія — це батьківщина Античної цивілізації. Тут виникла Римська імперія, яка, своєю чергою, запозичила культуру від Давньої Греції.
- 2) у середньовічній Італії відбувалася жорстка політична боротьба між тиранічними режимами (Мілан, Папська держава) та осередками міської свободи (Флоренція, Падуя)
- 3) щедре фінансування гуманістів родиною Медичі — управителів Флоренції.
- 4) відсутність у Флоренції університету, який схилив би суспільство до старомодних схоластичних ідей.
- 5) в Італії був найвищий по Європі рівень освіти у міського населення.

Варто розуміти, що гуманізм не виник на порожньому місці. *Це було нове світобачення, засноване на попередніх досягненнях.* Перші гуманісти черпали натхнення з джерел та досягнень минулого, при чому не лише європейських.

Коло інтересів гуманістів було широким, але перші важливі зміни відбулися саме в *літературі*. Слово було для гуманістів інструментом, який дозволяв поглянути на відомі речі під іншим кутом. В середньовічній Італії XIII-XV ст. існував культ мистецтва письма, яке було невід'ємною складовою якісної освіти для заможних італійських міщан. Базою для розвитку мистецтва письма стали **університети Болоньї та Падуї**. Під час перекладу античних праць, гуманісти знаходили важливі

Джерела гуманізму

1) Антична література та філософія;

2) Візантійські інтелектуали, які переселялись в Італію внаслідок турецько-візантійських війн;

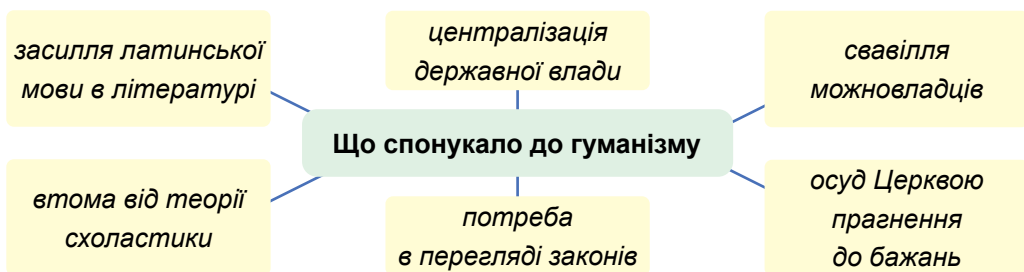
3) Праці арабських мислителів (Аверроїзм);

4) Розвиток банківської справи і торгівлі (як джерело фінансування гуманістів);

5) Лицарська література з ідеалом чесної та доблесної людини;

ідеї в галузі права та етики, які розвивали для вирішення поточних проблем.

Гуманісти не лише створювали філософію та мистецтво нового типу, вони займали провідні посади в уряді Флоренції та Падуї, таким чином на політичному рівні закріплюючи досягнення нового часу.

Мистецтво Ренесансу (реалістичні картини, елегантні скульптури, грандіозна архітектура) – це лише вершина гуманізму. В його основі лежала ідея нового суспільства з оновленою культурою, яка ґрунтується на греко-римських ідеалах.

В чому полягає взаємозв'язок між добою Відродження та гуманізмом? Чому саме Італія стала батьківщиною цих явищ?

2. Література раннього Відродження.

Як ви вже дізналися, доба Ренесансу починалась з літератури. Досягнення античних поетів, філософів, науковців надихали гуманістів на створення власних творів. Новою модою стає написання художніх праць італійською народною мовою, яка на відміну від латини, була зрозуміла пересічному читачу і допомагала краще розкрити емоції сюжету. Письменники-гуманісти оспівували природу, міське бурхливе життя, прекрасні й сильні людські почуття.

Засновником раннього італійського гуманізму вважають флорентійського юриста і поета **Данте Аліг'єрі** (1265-1321 рр.). Дослідники визначають його, як останнього поета Середньовіччя та водночас першого поета Відродження. На його творчість вплинуло не-

Найстаріший портрет Данте, авторства С. Боттічеллі – визначного флорентійського художника XV ст. доби Раннього Відродження

розділене кохання до Беатріче. Вперше вони зустрілись ще дітьми, і Данте щиро закохався в неї. Вдруге, вони побачились через 10 років. Її весілля з іншим та рання смерть, сильно вразили молодого Данте, який поринув у науку та мистецтво, щоб вгамувати душевний біль.

Ідеалізований образ чарівної жінки надихнув поета на створення збірки прекрасної ліричної поезії **«Нове життя»** (1292 р.). Вона була написана італійською мовою, а не латиною, як було прийнято в Середньовіччі. Тому Данте є засновником літературної італійської мови.

Найважливіший твір Данте це поема **«Божественна комедія»** (1321 р.). Праця також присвячена Беатріче, в якій вона є однією з головних героїнь. Сюжет написаний у формі «видіння». Головний герой – сам Данте, подорожує пеклом, чистилищем і раєм, де зустрічає видатних діячів Античності та Середньовіччя (полководців, правителів, пап, філософів). В потойбіччі, всі вони переживають ті самі пристрасті й слабкості, що й при житті. Таким чином, Данте підводить читача до думки, що людина має бути ак-

тивною і прагнути самовдосконалення заради суспільного добра, а не для особистих примх. Друга ідея, це образ Беатріче у вигляді непорочної сяючої провідниці, яка в кінці шляху перетворюється на самого Бога. Це смілива метафора, про те, що в своїй суті кожна людина є частиною Божественної сутності, тому людське життя і людська доля мають свою беззаперечну цінність.

Першою фігурою саме доби Відродження є флорентійський священник і поет **Франческо Петрарка** (1304-1375 рр.). Натхненний давньоримськими рукописами про філософію та поезію, він створив чудову збірку поетичних сонетів (віршів) **«Книга пісень»** (1348 р.). Як і Данте, Петрарка надихався нероздільним коханням до юної дівчини, яку звали Лаура. Він зустрів її у церкві, коли йому було 23 роки. Наступні 30 років після тої зустрічі, Петрарка оспівував свої почуття до неї. Всі його 366 віршів присвячені коханій, в яких він порівнює Лауру з Мадонною (Дівою Марією).

*Франческо
Петрарка
за поетичну
майстерність
був коронований
у 1341 р. лавровим
вінцем у Римі.
Художник Ю. ван
Гент. XV ст.*

Цікава цитата

«По-справжньому благородна людина не народжується з великою душею, але самотужки робить себе такою своїми чудовими справами».

Петрарка, італійський середньовічний митець

- Чи погоджуєтесь ви з автором цитати? Чому? Цей вислів традиційно вважається одним з найяскравіших для опису сутності філософії гуманізму: як ви вважаєте, що робить його таким?

У філософській праці **«Про засоби від мінливостей долі»** Петрарка критикував схоластичні теорії та розбещеність вищого духовенства. Однак робив це в настільки вишуканій та літературно елегантній формі, що його філософські твори мали не менший успіх, аніж поезія.

Друг Петрарки, флорентійський письменник **Джованні Бокаччо** (1313-1375 рр.), також писав народною італійською мовою. Він прославився збіркою оповідань **«Декамерон»** (1351 р.). Її головною ідеєю є те, що хоч Бог і є творцем людей, всі проблеми й переваги суспільства лежать на нашій совісті, тому лише саморозвиток, освіченість та любов можуть змінити світ на краще.

Що ви бачите спільного у літературних творах Ранняго Відродження?

3. Мистецтво раннього Відродження. Головним досягненням митців цієї доби стало повторне відкриття **лінійної перспективи**, яку знали ще давні греки. Як вам відомо, середньовічні художники часто зображали людей в спрощеному вигляді та без дотримання перспективи, коли всі особи та об'єкти були одного розміру незалежно від місця розташування. Картини створені за правилами лінійної перспективи подають зображення так, як його бачить людське око: предмети на передньому плані – більші, а на задньому – менші. Ракурс змінюється залежно від того, під яким кутом художник створює композицію.

Справжнім новатором у мистецтві був друг Данте, флорентієць **Джотто ді Бондоне** (1267-1377 рр.). Він малював фрески у церквах на біблійні теми. Його герої – це Ісус, Діва Марія, апостоли, які зображені без пафосу, наче прості люди, однак міцні тілом й духом. Джотто одним з перших став передавати всю складність людських емоцій на обличчі, що говорить про те, що він писав з натури, а не лише з уяви.

Трійця. Мазаччо. В центрі на хресті Ісус та позаду Бог-Отець. Ліворуч Діва Марія. Праворуч апостол Іоанн Богослов. На колінах меценати картини. Внизу скелет Адама

Суть гуманістичної філософії «Кожна людина має значення» можливо найкраще проілюстровано у фресці «Трійця» церкви Санта-Марія-Новелла авторства флорентійського художника **Мазаччо** (1401-1428 рр.). Зображення зроблено методом лінійної перспективи. Ісус, Свята Трійця та інші люди довкола хреста зображені в однаковій пропорції. Цей шедевр є ідеальним зразком мистецтва Раннього Відродження. Усі наступні художники Відродження вчилися на творах Джотто і Мазаччо.

В жанрі скульптури беззаперечним генієм є флорентійський митець **Донателло** (1386-1466 рр.). Його бронзова статуя «Давид» і мармурова скульптура «Святий Георгій» примітні не лише пластикою та реалістичністю. В цих роботах оспівується краса людського тіла – типова риса всього мистецтва доби Відродження.

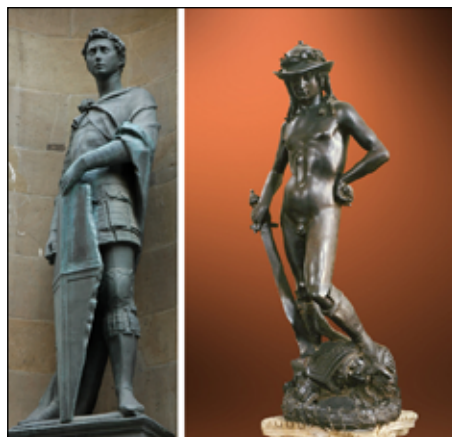
Філіппо Брунеллескі (1377-1446 рр.) – найвизначніший з архітекторів Раннього Відродження. Він працював над величезним куполом флорентійського собору **Санта-Марія-дель-Фйоре**, споруди, що поєднала в собі давньоримський та готичний стилі. Для вирішення інженерних проблем, Брунеллескі буквально звернувся до сил природи. Аби грандіозна конструкція не розвалилась, грані купола звели по принципу пелюсток квітки, де одна підтримує іншу.

Схема лінійної перспективи на прикладі Трійці Мазаччо

Флорентійський собор Санта-Марія-Дель-Фйоре (з італ. Свята Діва Марія з квіткою лілії). Купол собору був найбільшим в історії європейської архітектури з часів Давнього Риму

*Святий Георгій і Давид.
Скульптури авторства
Донателло XV ст.*

Цей шедевр у камені наочно демонструє зміст епохи Відродження: поєднуючи досвід минулого, сьогодення та секрети природи, людина здатна творити дивовижні речі!

Що ви бачите спільного у мистецьких творах Раннього Відродження?

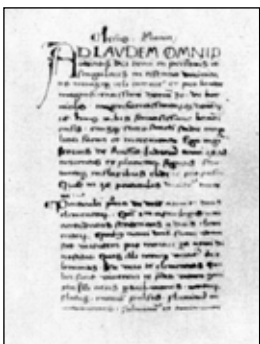
4. Вплив епохи Відродження на українські землі. На українські терени досягнення доби Ренесансу проникають із запізненням: наприкінці XV – на початку XVI ст. Виразно під вплив Відродження підпадає **Галичина**, яка перебувала в складі Польського королівства. Польща XIV-XV ст. зазнавала потужного впливу італійських гуманістів в сфері мистецтва, права та філософії. Освітнім та культурним осередком західноукраїнських земель стало міст **Львів**.

Своєрідним містком для проникнення ідей епохи Відродження виступало **магдебурзьке право**. Українські міста з магдебурзьким правом перебували під сильним впливом іноземних переселенців – німців, поляків, угорців та інших західноєвропейських народів, які вже встигли познайомитись із досягненнями Ренесансу. Завдяки цим переселенцям на українські терени проникають філософія гуманізму, ідеї по вдосконаленню цивільного права, по-

Юрій Дрогобич – автор першої української друкованої книги, ректор Болонського університету в Італії. Картина невідомого художника кінця XV ст.

Друкована сторінка з астрологічного твору Юрія Дрогобича – Прогноз на 1483 р. Перший друкований твір українця за кордоном.

даткової системи, а головне – **друковані твори** італійських гуманістів та їх однодумців з усєї Європи.

Надруковані праці були переважно латиною, німецькою, італійською чи польською мовами. Долучитись до вивчення цих творів могли ті українці, які здобували католицьку церковну освіту, яка в Галичині базувалась на латинській та польській мовах.

Другим джерелом проникнення епохи Відродження на наші терени були **українські студенти**. Україна до XVI ст. не мала власних вищих навчальних закладів, тому діти заможних родин відправлялись на навчання в закордонні, зокрема італійські університети. Після навчання, українські студенти привносили на українські землі прогресивні гуманістичні ідеї.

Юрій Дрогобич-Котермак (1450-1494 рр.) – яскравий приклад успіху українців за кордоном в добу Відродження. Він походив із Дрогобича, який був складовою Руського воєводства Польського королівства. Здобувши освіту на українських землях, а згодом в Польщі та Італії, Юрій Дрогобич викладав астрономію та філософію в Болонському університеті і навіть був ректором цього найстарішого навчального закладу Західної Європи.

Під впливом мистецьких шедеврів Раннього Відродження зазнають суттєвих змін традиційні види **українського мистецтва**: фресковий живопис, іконопис та книжкова мініатюра. Твори українських майстрів XV ст. набувають виразного **драматизму** та **емоційності**, що притаманно картинам італійських художників тої доби. В центрі сюжету – релігійна тематика, персонажі Святого Письма, Богородиця, Ісус Христос та апостоли. На українських іконах та церковних фресках XV-XVI ст. з'являлись деталі, що раніше були не притаманні: рослинні

орнаменти, архітектурні споруди на задньому тлі, предмети побуту, а головне – динаміка руху та глибокі емоційні переживання. Загалом простежується тенденція відходу від канону: експерименти з кольорами, одягом, рисами героїв і фактурою зображень.

Українська література впродовж XV-XVI ст. переймає центральну ідею італійського гуманізму – **формування народної літературної мови**, емоційно строкатої, багатой та барвистої в своїх образах. В процесі переписування Біблії та Євангелія, автори вперше насичують текст народною говіркою, поступово відступаючи від церковнослов'янської мови.

В **архітектурі** на українських теренах запозичуються найкращі досягнення європейської фортифікації Пізнього Середньовіччя. Будівництвом потужних фортець почасти керували італійські та німецькі архітектори, тому в оборонних спорудах українських земель XV-XVI ст. простежуються певні ознаки **готики** та **цегляної готики** (окремий північний готичний стиль). Фортифікаційна забудова була обумовлена жорстокими викликами тих часів: регулярними набігами татар і турків у Східну та Центральну Європу.

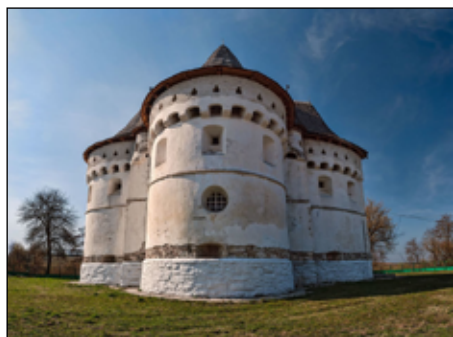
Ікона Успіння Богородиці авторства Олексія Горошковича із церкви у Смільнику над Сяном (нині Польща). Середина XVI ст.

В чому полягали особливості українського Ренесансу? Поміркуйте, чому досягнення епохи Відродження проникли на українські землі із запізненням?

Західна вежа Кам'янець-Подільської фортеці (Хмельницька область). XVI ст.

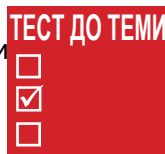
Покровська церква-фортеця у с. Сутківці (Хмельницька область). Кінець XV ст.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Гуманізм та досягнення Ренесансу швидко поширяться країнами Європи, перетворюючи добу Відродження у загальноєвропейський рух.
2. У добу Відродження набуває поширення «біоніка» — метод інженерних рішень, який ґрунтується на запозиченні рис довколишньої природи. Сьогодні біоніка є окремою наукою, яка забезпечує надзвичайний прогрес в техніці, медицині та архітектурі.
3. Мистецькі техніки доби Відродження вплинуть на подальший розвиток європейського живопису та скульптури. Наприклад, сучасна течія у мистецтві «гіперреалізм» (бездоганне відтворення реальності) була б неможливою без досягнень митців Ренесансу.
4. Із XV ст. у європейських державах розвивається література народною мовою — важливий крок для формування національної єдності та самосвідомості.
5. Політична думка доби Відродження сприяла національній єдності європейських королівств. Однак, ця єдність обернулася створенням потужних абсолютних монархій, які зіштовхнуться у масштабних війнах XVI–XVII ст.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Епоха Відродження знайде свій найбільший прояв в українській літературі (спроба наблизити церковнослов'янську мову до народної) та архітектурі (цивільних, оборонних та релігійних спорудах).
2. Під впливом Ренесансу в XVI–XVII ст. розвиватиметься українська скульптура і декоративне мистецтво (графіка, різьблення), однак цей розвиток обмежиться лише Правобережжям.
3. Доба Відродження позитивно вплине на розвиток міського життя, що виллється у конфронтацію між українським православним та польсько-литовським католицьким міщанством.
4. Унаслідок культурно-релігійних конфронтацій постануть братські школи, які на принципах гуманізму надаватимуть якісну освіту і захищатимуть права українців у непростий бездержавний XVI ст.

Історична бесіда

1. Доведіть або спростуйте тезу, що «Флоренція – батьківщина Раннього Відродження». Наведіть аргументи на користь своєї позиції.
2. Висловіть думку: український період 2-ї половини XIV-XV ст. це час великих втрат чи доба нових перспектив? Обґрунтуйте свою позицію.

Тестові завдання
до розділу V
«Духовний світ Середньовіччя»

Узагальнення знань
до розділу V «Духовний
світ Середньовіччя»

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ. ЗДОБУТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§28. ЗДОБУТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

1. Політичні та суспільні зміни. Доба Середньовіччя тривала понад тисячу років і стала часом вагомих відкриттів та докорінних змін в житті людей. Бунтівні народи й племена зруйнували Римську імперію та збудували на її руїнах примітивні політичні утворення. Водночас їх не полишали спогади про грандіозне минуле, яке повсякчас нагадувало про себе своїми архітектурними руїнами. Ідея відновлення Римської імперії «червоною лінією» пройшла через всю політичну історію середньовічної Європи. Спочатку це намагались зробити Франкська держава та Візантія, згодом – Німеччина.

Ті варварські королівства, що вистояли впродовж Раннього Середньовіччя, стали прабатьками сучасних народів: іспанців, італійців, французів, німців, англійців, чехів та багатьох інших. Політична система пройшла складний шлях від ранньофеодальних монархій з її войовничими вождями-королями до централізованих монархій, в яких король – це не самовладний тиран, а символ єдності народу і державного порядку, правитель, що вміє домовлятися з усіма суспільними станами.

Компроміс став можливо головним суспільним досягненням середньовічної доби. Станово-представницькі органи виникають на тлі безкінечної потреби короля в грошах для амбітних проєктів. Домовляючись з платниками податків про частоту та розмір оподаткування, монарх вчиться

Імператор Юстиніан (мозаїка VI ст. в місті Равенна) та імператор Карл Великий (картина XVI ст. художника А. Дюрера)

бути більш далекоглядним та спритним, плануючи державний бюджет. Питання державних інтересів виходить за межі королівського двору. Середньовічні станово-представницькі органи мали дорадчий характер, часто закривались і розпускались примхливими королями. Однак практика їх роботи ляже в основу всіх сучасних національних парламентів. Без парламентів неможливо уявити демократичний устрій, де кожен соціальний стан має право делегувати свої інтереси обраним парламентаріям (депутатам) і вимагати від них належної роботи.

Натомість азійські правителі пішли шляхом «східної деспотії» – при якій правитель або «турботливий батько» своїм підданам або жорстокий пан для всіх незгодних. Становлення Арабського халіфату надірвало могутність Візантії, зупинило просування Китаю в Центральну Азію та створило належні умови для формування численних мусульманських держав. Всі вони сформувалися на принципах єдиної віри, культури і етнічної толерантності.

Чому політичні зміни в Середньовіччі відбувалися так довго? Чи могли вони відбутися швидше?

2. Зміни в релігії та філософії. Епоха Середньовіччя стала часом загибелі язичницьких культів та багатобожжя, які панували у Стародавньому світі. В Азії, на Аравійському півострові, народжується нова релігія – іслам. Тим часом у Європі остаточно утверджується християнство. Середземне і Чорне моря стали природними кордонами між двома релігійними світами. Ісламський світ витіснив християнство з Малої Азії знищивши в 1453 р. Візан-

Найважливіша мусульманська святиня Кааба в місті Мекка та собор Святого Петра в Римі — найвідоміша католицька пам'ятка

тію. Натомість християни за майже 700 років Реконквісти подолали мусульман на Іберійському півострові, не давши ісламу проникнути на захід.

І мусульманський, і християнський світ, охопили надто велику територію, щоб зберегти свою єдність. В VII ст. мусульмани розколюються на сунітів і шиїтів, ворожнеча між якими не вщухає й досі. Християн також розривали чвари. З **1054 р.** Рим стає серцем католицького християнства, а Константинополь – центром православ'я.

Попри жорстокі політичні конфлікти, іслам та християнство мають більше діалогу на філософському і культурному фронті. Через Італію та Іспанію в Європу проникають арабські переклади праць давньогрецьких і давньоримських науковців. Вони надихають деяких католицьких богословів на нові роздуми і пошук істини. На перше місце виходить принцип розуму, а не сліпої віри. В дискусії між прихильниками офіційної церкви (схоластами) та вільнодумцями (еретиками) народжуються важливі висновки: **важливість наукового підходу** в будь-якому дослідженні та **ідея законів загального добробуту**. Останнє ляже в основу сучасної європейської правової системи.

В релігійних диспутах засуджується вплив католицької церкви на думки й настрої суспільства. Все частіше звучить думка про створення національних церков, незалежних від Риму, заснованих на рівності, чесності, гідній поведінці та з використанням народної мови в богослужінні.

Ісламський середньовічний світ також пізнав жорсткі дискусії в сфері релігії та філософії, що спричинило появу численних мусульманських течій та релігійних шкіл. Однак на відміну від християнства, іслам не став домінуючою релігією в Азії. Заснований на принципах релігійної терпимості, мусульманський світ мирно співіснував із буддизмом, зороастризмом, індуїзмом та ін.

Назвіть найвизначніші релігійні рухи інакодумства в середньовічній Європі. Що було спільним в їх прагненнях? Пригадайте видатних арабських та європейських мислителів, які змінили середньовічну філософію.

3. Зміни в економіці. Перша половина Середньовіччя минула для Європи буквально без грошей. В суспільстві панував обмін ремісничими виробами та сільськогосподарськими продуктами. Помітний поштовх в розвитку товарно-грошових відносин зробила

доба арабської міжнародної торгівлі, яка тривала з VIII до X ст. Великий потік срібних монет сприяв піднесенню **ярмаркової торгівлі** у Європі. На ярмаркових осередках засновуються нові міста та підносяться старі. Це якісно вплинуло на розвиток ремесла. Утворюються ремісничі **цехи**, майстерні та торгові **гільдії**. З XIII ст. у Європі впевнено наступає доба міста.

Ратуша Магдебургу (Німеччина) — міста, з якого в XIII ст. почалась історія міського самоврядування

Подальший прогрес міського життя гальмував феодальний порядок. Жорсткий поділ суспільства на тих, хто «молиться», «воює» і «працює» був аж надто не гнучкий. Він заважав появі нових робочих рук у містах, а також обтяжував міста великими поборами на користь місцевого феодала, котрий počував себе в своїх володіннях геть як король.

Потреби міщан співпали з інтересами королів, які прагнули об'єднати довкола себе якомога більше земель і применшити вплив феодалів на політику корони. Роздаючи привілеї міського самоврядування, монархи Західної і Центральної Європи започаткували епоху **«вільних міст»**. Ця доба починається з Німеччини та її славнозвісного магдебурзького права, устав якого стане зразковим для кожного міста, яке жадає податкової свободи. Спираючись на заможні вільні міста, а також всіх, хто зазнав пригноблення від феодалів, королі поступово завершують добу політичної роздробленості. На кінець Середньовіччя постають централізовані монархії. Більшість сучасних європейських держав беруть своє історичне коріння саме з них.

Піднесення міст і торгівлі сформувало стабільну європейську грошову систему. Монети стають «безсмертними вояками», яких правителі відправляють на завоювання ринків збуту за межами своїх кордонів.

Серцем середньовічної торгівлі стає Італія. Розташована між християнським і мусульманським світом, вона багатіє на посередницьких послугах. У візантійців, італійські міста-республіки запозичують секрети виробництва предметів розкоші. Хрестоносцям, що везуть зі Святої землі скарби, італійці надають послуги **ломбардів**. Копіюють **банківську систему** від ордену тамплієрів.

Заковують шерсть з усієї Європи та роблять в цехах готові тканини. Збагачуються знаннями з перекладених праць арабських та античних авторів.

Підприємницька діяльність навчила італійців цінувати ресурси. Не нехтуючи духовними скарбами, найпрогресивніші італійські міста – Флоренція та Піза, привносять у європейський світ новий погляд на дійсність. Їх внесок, ознаменує початок нової доби в історії людства – **Ренесансу (Відродження)**.

Тим часом в Азії, після монгольського нашествия настає затяжна криза. Мусульманський світ не продукує нових винаходів та ідей – їх нікому реалізувати та нікому фінансувати. Впродовж XIII-XIV ст. Близький Схід та Центральна Азія оговтувались від руйнацій, поки в Китаї тривала партизанська боротьба проти монгольських завойовників. Міста вздовж Великого шовкового шляху були сплюндровані. Рівень торгівлі впав, що також відобразилось на якості монет.

До появи Монгольської імперії, в середньовічному Близькому Сході панували турки-сельджуки. З XIV ст. їх держави занепадають від безперервних війн та розбрату. Цілим залишається лиш маленьке князівство Османів. Цій крихітній державі судилося досягти неймовірного піднесення. Наприкінці Середньовіччя, Османська імперія змусить здригнутися від страху всю Європу. Закривши торгові шляхи до Азії, Османи тим самим спонукатимуть європейців шукати обхідні морські шляхи до Індії, що призведе до неочікуваного відкриття Америки.

Як Хрестові походи вплинули на економічні та політичні процеси в Європі?

4. Зміни в освіті, науці й техніці. Якісна освіта Раннього Середньовіччя зводилась до вміння читати й писати латиною. Але і цей привілей мали переважно лиш ті, хто молиться. До XIII ст. церква мала визначальний вплив на всю освітню систему. Доступ до знань тримався під суворим контролем монастирів – єдиних світочів тогочасної науки.

З появою перших **університетів** XI-XII ст. в Італії, Англії та Франції коло знань поволі розширюється. І хоча університетські богослови все ще мають захищати ідеї церкви, деякі з них піддають старі традиції сумнівам.

Активне міське життя та розквіт фінансової системи, допомагають реалізуватися передовим ідеям. Саме містяни започатковують середньовічні зміни в освіті, науці й техніці. Міщани займаються перекладами давно забутих античних праць, обмінюються досвідом, мають достатньо грошей, щоб займатися самоосвітою та подорожувати в пошуках нових знань.

Після жахливих наслідків Чорної смерті кожне людське життя стає цінним. Мислителів такі обставини підштовхують до ідей **гуманізму** – людинолюбства. Винахідники поширюють нові технологічні рішення, щоб компенсувати брак людських рук: з'являються водяні колеса, вітряки, механічні підйомники, вдосконалюються будівельні технології. Так набуває розвитку **готична архітектура**, цехове виробництво, металургія, кораблебудування та ін.

Освіта й наука стають ближчими до людей. Викладання поступово переорієнтовується з латини на народну мову. Середньовічне мистецтво проходить складний шлях від жартівливих пісень та книжкових мініатюр до філософських поем та реалістичних картин від яких перехоплює дух.

Ідеї гуманізму нагадують, що світ набагато складніший і ширший, ніж його раніше уявляли. Світ повний таємниць, які треба досліджувати. Природа, бог і людина – це та сама Свята Трійця, які єдині в своїй досконалості. Наприкінці Середньовіччя, людство врешті «роззирається» довкола і бачить нові можливості й нові обрії. Гряде **Новий час**.

Внутрішній двір Болонського університету – найстарішого університету Європи, заснованого в 1088 р.

Хто з відомих українців доби Середньовіччя пов'язаний з Болонським університетом? В чому полягав цей зв'язок?

Назвіть відомі вам мистецькі та архітектурні пам'ятки середніх віків.

Порівняйте особливості розвитку середньовічної освіти в Західній Європі та в Русі-Україні: визначте спільні та відмінні риси.

ТЕСТ ДО ТЕМИ

ЗМІСТ

ВСТУП. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ІСТОРИЧНА ЕПОХА

§1. Поняття «Середні віки» та періодизація Середньовіччя	5
--	---

РОЗДІЛ I. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§2. Занепад античного світу. Світ варварів.....	13
§3. Імперія ромеїв (Візантія) – наступниця Риму.....	21
§4. Варварські королівства в Європі. Франкська імперія	32
§5. Нова хвиля міграцій у Європі	45
§6. Християнська церква в IV-XI століттях	56
§7. Священна Римська імперія та її вплив на Європу	67
Практичне завдання до розділу I. «Народження середньовічної Європи»	77
Тестові завдання до розділу I. «Народження середньовічної Європи»	77
Узагальнення знань до розділу I. «Народження середньовічної Європи»	77

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ

§8. Араби та народження ісламського світу	78
§9. Етнічна мозаїка Великого степу	87
§10. Китай та Японія в Середньовіччі.....	98
§11. Середньовічна Індія	109
§12. Держави доколумбової Америки. Мая. Ацтеки. Інкі	116
Практичне завдання до розділу II. «Середньовіччя за межами Європи»	126
Тестові завдання до розділу II. «Середньовіччя за межами Європи»	126
Узагальнення знань до розділу II. «Середньовіччя за межами Європи»	126

РОЗДІЛ ІІІ. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО V-XV СТ.

§13. Людина і природа в Середньовіччі.....	127
§14. Світогляд середньовічної людини.....	136
§15. Стани середньовічного суспільства	145
§16. Середньовічне місто та його мешканці	153
§17. Соціальні конфлікти в середні віки	163
Практичне завдання до розділу ІІІ. «Середньовічне суспільство V-XV ст»	171
Тестові завдання до розділу ІІІ. «Середньовічне суспільство V-XV ст»	171
Узагальнення знань до розділу ІІІ. «Середньовічне суспільство V-XV ст»	171

РОЗДІЛ ІV. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ В X-XV СТ.

§18. Від політичної роздробленості до централізованих монархій	172
§19. Зовнішня колонізація та цивілізаційні конфлікти	180
§20. Держави західноєвропейського типу.....	194
§21. Держави центральноєвропейського типу	208
§22. Держави східноєвропейського типу	225
Практичне завдання до ІV розділу «Середньовічні держави у X-XV ст.».....	235
Тестові завдання до ІV розділу «Середньовічні держави у X-XV ст.».....	235
Узагальнення знань до ІV розділу «Середньовічні держави у X-XV ст.».....	235

РОЗДІЛ V. ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§23. Християнство в середні віки	236
§24. Іслам у середні віки	247
§25. Середньовічні школи та університети.....	256
§26. Архітектура і мистецтво в Середньовіччі.....	265
§27. Раннє Відродження і гуманізм.....	277
Практичне завдання до розділу V. «Духовний світ Середньовіччя»	286
Тестові завдання до розділу V. «Духовний світ Середньовіччя»	286
Узагальнення знань до розділу V. «Духовний світ Середньовіччя»	286

РОЗДІЛ VІ. УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ. ЗДОБУТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§28. Здобутки середньовічної Європи.....	287
--	-----

Навчальне видання

УМЄРОВ Руслан Васифович
КОВТУН Сергій Вікторович
ЛИХОЛАЙ Олександра Сергіївна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*
Технічний редактор *Неля Домарецька*
Художній редактор *Ростислав Крамар*

Підписано до друку *._._.* Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. *._.* Умовн. фарбо-відб. *._.*
Обл.-вид. арк. *._.* Тираж *_____* пр.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com